ΕΘΝΙΚΟ ΜΕΤΣΟΒΙΟ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ
ΣΧΟΛΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΩΝ ΜΗΧΑΝΙΚΩΝ
ΔΠΜΣ: ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΑ ΚΑΙ ΧΩΡΟΤΑΞΙΑ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
ΒΡΑΚΙΔΗ ΣΤΥΛΙΑΝΗ
Α.Μ.:41002193

ΧΑΡΤΟΓΡΑΦΩΝΤΑΣ ΤΟ ΞΕΝΟ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΟ ΒΙΩΜΕΝΟ: ΧΩΡΙΚΕΣ ΑΦΗΓΗΣΕΙΣ ΔΙΑΤΟΠΙΚΗΣ ΜΝΗΜΗΣ

ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ | ΜΙΧΑ ΕΙΡΗΝΗ
ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ | ΒΑΪΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ, ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΤΟΥ ΕΛΙΣΑΒΕΤ

ΑΘΗΝΑ, ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 2023

«Μ' αυτό το κύμα που ξανακυλάει από τις αναμνήσεις, η πόλη μουσκεύει σαν σφουγγάρι κι απλώνει ...
Αλλά η πόλη δε μιλάει για το παρελθόν της, το περιέχει.» [2]

[Italo Calvino]

[1] **Σημείωση:** το πρώτο μέρος του τίτλου υποδηλώνει τόσο τον τρόπο που οι ετερότητες ερμηνεύουν έναν νέο άγνωστο τόπο εγκατάστασης μέσα από τις αναμνήσεις του παρελθόντος, όσο και τον τρόπο που εμείς κατανοούμε τις ετερότητες μέσα από τις βιωματικές αφηγήσεις τους.

[2] Calvino, Italo [1982], *Οι αόρατες πόλεις*, μετάφραση Ε.Γ. Ασλανίδης & Σ. Καπογιαννοπούλος, εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα, 17-8

[Ευχαριστίες]

Ολοκληρώνοντας τη διπλωματική εργασία αυτή, θα ήθελα να ευχαριστήσω όσες και όσους συνείσφεραν με τον τρόπο τους στην πραγματοποίησή της.

Την επιβλέπουσά μου καθηγήτρια κ. Ειρήνη Μίχα, για την συνεχή καθοδήγηση, ανατροφοδότηση και τη συνολική συνεργασία που είχαμε, αλλά κυρίως τον διαφορετικό τρόπο σκέψης που μου προσέφερε.

Την κ. Ντίνα Βαϊου, για τους νέους προβληματισμούς και την κ. Ελίζα Παναγιωτάτου, για την οπτική της στην έρευνα και την υποστήριξη καθ' όλη τη διάρκεια του μεταπτυχιακού.

Την οικογένειά μου, τον Μιχάλη και την Αγγελική για την πρακτική βοήθεια που μου πρόσφεραν, μα πάνω απ' όλα για την ουσιαστική υποστήριξή τους.

Τέλος, ευχαριστώ ιδιαίτερα την κ. Λίντα, την κ. Αλεξάντρα, τη Μαρία, την Κατερίνα, τον κ. Νίκο, τη Μιράντα, τον Chris και τη Μιρέλα που μου άνοιξαν τα σπίτια τους και μου εμπιστεύτηκαν τις ιστορίες τους.

[ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ]

[0] Περίληψη / Abstract 6
[1] Εισαγωγικά στοιχεία 8
[1.1] Σκοπός έρευνας – Ερωτήματα - Αρχικές θεωρητικές επισημάνσεις 9
_ Σκοπός της έρευνας – Εναρκτήρια ερωτήματα 9
_ Θεωρητικές εστιάσεις 10
[1.2] Αρχές της ερευνητικής διαδικασίας 13
_ Η σημασία της βιογραφικής αφήγησης και η μνήμη 13
_ Αφηγήσεις και μεταναστευτικοί πληθυσμοί 14
[1.3] Εργαλεία διερεύνησης 16
_ Η πραγματοποίηση των συνεντεύξεων 16
_ Θεματικοί κύκλοι και ερωτήσεις συνεντεύξεων 17
_ Η μεθοδολογία της ανάλυσης 18
_ Η δομή της εργασίας 19
[2] Ακούγοντας τις βιογραφικές μαρτυρίες 21
Οι αφηγητές και η διαδικασία των αφηγήσεων 22
Κοινωνικά πλαίσια της μνήμης μέσα από τον αφηγηματικό λόγο 26
[2.1] Ο ερχομός και οι πρώτες μνήμες 30
_ Η φυγή 30
_ Η ζωή στην μετάβαση 32
_ Οι πρώτες εντυπώσεις για τον νέο τόπο 36
[2.2] Έμφυλες καθημερινότητες 38
_ Έμφυλα πρότυπα στην αμειβόμενη και οικιακή εργασία 38
_ Έμφυλες και χωρικές αποστάσεις 42
_ Το φύλο μέσα από τη βιωματική μνήμη 44
[2.3] Ανθρώπινα δίκτυα - Κοινωνικές συμπεριφορές και διαχωρισμός 46
_ Η συμβολή των ανθρωπίνων δικτύων κατά την μετακίνηση 46
_ Αναμνήσεις ανθρώπινων επαφών και αναγνώσεις νοοτροπίας 47
_ Κοινωνική απόσταση και διαχωρισμός 50
_ Κοινωνικός διαχωρισμός και θεσμικό πλαίσιο 54
[2.4] Συλλογική μνήμη και ομάδες 57
_ Η σημασία των ομάδων στη διατήρηση της μνήμης των μεταναστών 57
_ Συλλογικές δραστηριότητες ως εκφραστικές διέξοδοι της μνήμης 58
Α. Οργανωμένες εκδηλώσεις, δράσεις συλλόγων, συλλογικότητες 58
Β. Άτυπες τελέσεις της μνήμης 62
[2.5] Ψηφιακά μέσα και συλλογική μνήμη 67
_ Άμεση επικοινωνία και διασύνδεση των υποκειμένων 67
_ Εικονικές αναπαραστάσεις και οπτικοποίηση της μνήμης 68
[2.6] Η διαγενεακή σχέση της μνήμης 71
_ Διαγενεακές μνήμες της παρελθοντικής πατρίδας 71
_ Διαγενεακές μνήμες του παρόντος και η διαμόρφωση του μέλλοντος 74
[2.7] Η γλώσσα ως κοινωνικό πλαίσιο ανασυγκρότησης του παρελθόντος 77
_ Πρώτες αναμνήσεις της ελληνικής γλώσσας 77
_ Νοηματοδοτήσεις της μητρικής γλώσσας 79
[2.8] Ταυτότητα και ορατότητα 82
_ Μετέωρες ταυτότητες των ετεροτήτων 83
_ Επιτελεστικότητα της ταυτότητας και ορατότητα στην πόλη 85
[2.9] Η «άλλη» πόλη 88
_ Διατοπικές εικόνες της πόλης 88
_ Οικείοι και ανοίκειοι τόποι: Τα χωριά του Ρεθύμνου 92
_ Οικείοι και ανοίκειοι τόποι: Καθημερινές πρακτικές συγκρότησης της μνήμης και οικειοποίησης της πόλης 93

_ Πολυπολιτισμικές συναντήσεις στην πόλη ως φορέας παράλληλων πραγματικοτήτων και αναμνήσεων 97
_ Κατοικίες και υλικά αντικείμενα σηματοδότησης της μνήμης 99
[3] Συμπερασματικά 104
_ Γεωγραφίες της μνήμης..... 106
_ Σώματα στο μεταίχμιο..... 108
[4] Βιβλιογραφία – Πηγές εικόνων 111

[0] Περίληψη /

Η παρούσα εργασία διερευνά τη διαπλοκή και την αλληλοσυσχέτιση των εννοιών του χώρου και της καθημερινότητας των **μεταναστών και μεταναστριών**, με αυτή της μνήμης, μέσα από τις προφορικές μαρτυρίες των ίδιων. Ως βασικό εργαλείο και αντικείμενο χρησιμοποιούνται οι βιογραφικές αφηγήσεις οκτώ διαφορετικών υποκειμένων, και συγκεκριμένα μεταναστών, με διαφορετικά χαρακτηριστικά και παρελθόντα, που συνδέονται στο παρόν μέσω ενός κοινού τόπου, μίας κοινής νέας πατρίδας, στην οποία διαμένουν και συνεπώς έχει δημιουργηθεί μία νέα καθημερινότητα. Η επιλογή των μεταναστών ως υποκείμενα της έρευνας έγινε με σκοπό να αναδειχθούν αποσιωπημένες και αχαρτογράφητες πλευρές από την παρελθούσα, αλλά και από την τρέχουσα ζωή τους, οι οποίες παραμένουν αφανείς στις δημόσιες βιογραφίες των πόλεων. Χώρο της έρευνας αποτελεί μία επαρχιακή πόλη της Ελλάδας, η πόλη του Ρεθύμνου, όπου η έννοια του τοπικού, των πολιτισμικών χαρακτηριστικών και της έντονης παράδοσης έρχονται να διαπλεχθούν, να συνδεθούν, αλλά και να συγκρουστούν με την πολυπολιτισμικότητα και τις διαφορετικές ταυτότητες που φέρουν τα σώματα των μεταναστών.

Μέσα από τη συλλογή, την ανάλυση και τη σύνθεση του υλικού των συνεντεύξεων, βασική προσπάθεια αποτελεί η κατανόηση του τρόπου με τον οποίο οι μεταναστευτικοί πληθυσμοί, βλέπουν και βιώνουν τον νέο τόπο εγκατάστασής τους, μέσα από τις φέρουσες αναμνήσεις και τις παρελθούσες βιωμένες εμπειρίες, και του τρόπου με τον οποίο αυτές διαπλέκονται με το νέο αστικό και κοινωνικό περιβάλλον, συνθέτοντας με αυτόν τον τρόπο **διατοπικές μνήμες**. Παράλληλα γίνονται αντιληπτές οι μορφές εκδήλωσης και τα χωροκοινωνικά πλαίσια της μνήμης, τα μέσα δηλαδή που χρησιμοποιούνται για να μεταφερθούν, να εκφραστούν και να ανασυγκροτηθούν οι αναμνήσεις και που συνδέουν την καθημερινότητα του *τότε* με αυτή του *σήμερα.* Οι μετανάστες διατηρούν και ταυτόχρονα ανακατασκευάζουν την παρελθοντική τους μνήμη σε έναν ξένο τόπο και μέσω αυτής ανασυγκροτούν τις ταυτότητες τους, που βρίσκονται πάντα μετέωρες ανάμεσα σε διαφορετικούς κόσμους. Η μνήμη των μεταναστών είναι **μια μνήμη στο μεταίχμιο**, μεταξύ *τότε* και *τώρα,* του *εκεί* και του *εδώ,* που αναθεωρείται συνεχώς.

Μέσα από τα προαναφερθέντα στοιχεία, αναδεικνύεται ο τρόπος με τον οποίο οι ίδιες οι μνήμες των ατόμων αυτών περιπλέκουν διαφορετικούς τόπους, χρόνους, νοοτροπίες, εντοπίζουν κοινά και διαμορφώνουν αντιλήψεις. Οι αφηγήσεις, συνεπώς, συνθέτουν μία **νοητή χαρτογράφηση της πόλης** ως φορέα και τόπο που μεταφέρονται και μεταγράφονται η καθημερινότητα, οι εμπειρίες και η διατοπική μνήμη˙ μία χαρτογράφηση του καινούριου, αγνώστου και *ξένου* μέσα από το βιωμένο.

/ Abstract

This thesis studies the interconnection and interrelation of the meaning of space and everyday lives of **immigrants**, with that of memory, through their own oral narrations. As main subject used are the life stories of eight different individuals, specifically immigrants, with different characteristics and past lives, which connected in the present through a common place, a common new homeland in which they reside, and therefore they have created a new everyday life. The choice of immigrants as the subjects of the research was made to highlight overlooked aspects of their past and current lives, which remain unnoticed in the public biographies of cities. The research is conducted in a provincial town in Greece, Rethymno, where the meaning of place, cultural characteristics and tradition intertwine, connect, and sometimes conflict with multiculturalism and the different identities, that had immigrants.

Through the collection, analysis, and synthesis of all interviews, main goal of this thesis is to understand how migrants see and experience the new place of their settlement through the memories and past experiences, and how these interconnect with the new urban and social environment, thus composing **translocal memories**. Simultaneously, the ways of expression and the socio-spatial frameworks of memory become apparent—namely, the ways used to transfer, express, and reconstruct memories and the ways that connect the *past* with the *present*. Migrants maintain and reconstruct their past memory in a foreign place, and through it, they reconstruct their identities, which are always suspended between different worlds. Migrant memory is a memory on the verge of *then* and *now*, *there* and *here*, that constantly being reconsidered.

Through this research, the way in which memories complicate different places, times, mentalities, identify commonalities, and shape perceptions is highlighted. Therefore, the life stories compose an **imaginary mapping of the city** as place where everyday life, experiences, and translocal memory are transferred and transcribed—a mapping of the new, the unknown, and the *foreign* through lived experiences.

[1] Εισαγωγικά στοιχεία

[1.1] Σκοπός έρευνας – Ερωτήματα - Αρχικές θεωρητικές επισημάνσεις

_ Σκοπός της έρευνας – Εναρκτήρια ερωτήματα

Η έννοια και η σημασία της μνήμης συμπυκνώνει ένα μεγάλο αριθμό νοημάτων και ερμηνειών, ανάλογα με το κοινωνικό πλαίσιο μέσα στο οποίο εντάσσεται και την σκοπιά και την οπτική από τις οποίες προσεγγίζεται. Ειδικότερα μιλώντας για ετερότητες, όπως οι **μεταναστευτικοί πληθυσμοί**, η διατήρηση στοιχείων που συνδέουν με την παρελθοντική τους ζωή, αποκτά διττή σημασία. Η ανάγκη για ύπαρξη σημείων αναφοράς και στοιχείων διατήρησης της αρχικής ταυτότητας των ατόμων αρκετές φορές συναντά την ανάγκη για λήθη του τραυματικού παρελθόντος, ενώ ταυτόχρονα η μνήμη συντελεί βασικό παράγοντα αναζήτησης και διάρθρωσης μίας νέας ταυτότητας και της ορατότητάς τους στον χώρο.

Βασική προσπάθεια της εργασίας αποτελεί η κατανόηση του τρόπου με τον οποίο οι ετερότητες, όπως οι μεταναστευτικοί πληθυσμοί, βλέπουν και βιώνουν τον νέο τόπο εγκατάστασής τους, μέσα από τις φέρουσες αναμνήσεις και τις παρελθούσες βιωμένες εμπειρίες, και του τρόπου με τον οποίο αυτές διαπλέκονται με το νέο αστικό και κοινωνικό περιβάλλον, συνθέτοντας με αυτόν τον τρόπο **διατοπικές μνήμες**. Η σημασία για να διερευνηθεί η έννοια της μνήμης για τους πληθυσμούς αυτούς έγκειται στην πολυπλοκότητα και στην ρευστότητα τόσο της ίδιας της έννοιας για τις ομάδες αυτές, όσο και της αναπαράστασης και της ανάγνωσής της στον χώρο. Ποιοι είναι οι *άλλοι*, τι μνήμες φέρουν μαζί τους, τι μνήμες συναντάνε και δημιουργούν στους νέους τόπους εγκατάστασης; Επιπλέον βασικό σκοπό αποτελεί να γίνουν αντιληπτές οι μορφές εκδήλωσης και τα χωροκοινωνικά πλαίσια της μνήμης, τα μέσα δηλαδή που προσφέρει η κοινωνία και ο χώρος για να εκφραστούν και να τοποθετηθούν οι αναμνήσεις, που συνδέουν την καθημερινότητα του *τότε* με αυτή του *σήμερα.* Ταυτόχρονα επιδιώκεται να εντοπιστεί ο τρόπος με τον οποίο οι ίδιες οι μνήμες περιπλέκουν διαφορετικούς τόπους, χρόνους, νοοτροπίες, εντοπίζουν κοινά, και διαμορφώνουν πρακτικές και αντιλήψεις.

Η **προφορική ιστορία**, μέσα από τη συλλογή, την ανάλυση και τη σύνθεση του υλικού των προφορικών μαρτυριών λειτουργεί ως εργαλείο με στόχο να διερευνηθεί πώς διαπλέκονται ο βιωμένος χώρος και οι εμπειρίες των ετεροτήτων, με την έννοια της μνήμης. Η διατοπική μνήμη έχει ως αποτέλεσμα τη διαμόρφωση ενός επεξηγηματικού πλαισίου της ζωής των μεταναστών, έναν τρόπο χαρτογράφησης του καινούργιου και αγνώστου μέσα από την αφήγηση για το βιωμένο, χωρίς όμως το τελευταίο να εμφανίζεται ως κάτι παγιωμένο στον χρόνο. Αντίθετα, οι αφηγήσεις μέσω της διατοπικής μνήμης δημιουργούν ένα συνεχές ανάμεσα στους διαφορετικούς χρόνους και χώρους. Σε μεγάλο βαθμό η ίδια η μαρτυρία αποτελεί το πλαίσιο κατανόησης των διαφορετικών εμπειριών, και αυτό το πλαίσιο, αναφέρεται τόσο στο εδώ όσο και στο εκεί ή στο τότε και τώρα. Συνεπώς, η σχέση ανάμεσα στη μαρτυρία, τη μνήμη και την πόλη αναπτύσσεται πάνω στην τροχιά μιας αδιάκοπης κίνησης μεταξύ παρόντος και παρελθόντος.

Η επιλογή των ετεροτήτων και συγκεκριμένα **των μεταναστών** ως υποκείμενα της έρευνας προήλθε από την επιθυμία να αναδειχθούν αποσιωπημένες και αχαρτογράφητες πλευρές των εμπειριών των ετεροτήτων, που δεν ανήκουν σε αυτές που συνήθως ενδιαφέρουν την επίσημη καταγραφή των μεταναστευτικών ροών, και να συμβάλλουν με έναν μικρό τρόπο με τη σειρά τους στην ανατροπή των γραμμικών, μονοσήμαντων προσεγγίσεων του φαινομένου. Η κατάθεση της εκδοχής τους για τα βιώματα και την ιστορία τους, λειτουργεί ως απόδειξη μέσω της οποίας επιδιώκεται να διανύσουν και να καλύψουν ένα μέρος της απόστασης που τους χωρίζει από την κοινωνία της νέας πατρίδας και, έστω και μόνο λεκτικά, να φέρουν στο φως σκέψεις που μένουν καλυμμένες. Οι προφορικές αφηγήσεις τους επιλέγονται ως εργαλεία που μπορούν να αναδείξουν μέσα στον αστικό χώρο πτυχές από την παρελθούσα, αλλά και από την τρέχουσα ζωή, οι οποίες παραμένουν αφανείς στις δημόσιες βιογραφίες των πόλεων.[3] Το παρελθόν επανέρχεται συνεχώς στις προφορικές ιστορίες είτε πρόκειται για το βιωμένο παρελθόν, μέσω του οποίου εξηγούν τους λόγους που τους ώθησαν να φύγουν από τις πατρίδες τους, είτε πρόκειται για τη μνήμη του συλλογικού τους παρελθόντος. Πρόκειται για ένα παρελθόν που κάθε άλλο παρά πεθαμένο μπορεί να θεωρηθεί. Παρελθόν και παρόν αλληλοδιαπλέκονται στη μνήμη των ανθρώπων καθώς αφηγούνται τις ιστορίες τους με τον τρόπο που τις θυμούνται σε μια δεδομένη χρονική στιγμή, στο πλαίσιο που έχει δημιουργήσει η συνθήκη της συζήτησης. Με την έννοια αυτή οι προφορικές μαρτυρίες φωτίζουν όχι την ακρίβεια των γεγονότων, αλλά το πώς βίωσαν τη μεταναστευτική εμπειρία

[3] Λαμπροπούλου Δήμητρα [2016], «Πόλη, Μνήμη και προφορική ιστορία», στο Μπούσχοτεν Ρίκι, Β. κ.ά (επιμ.), *Η μνήμη αφηγείται την πόλη. Προφορική ιστορία και μνήμη του αστικού χώρου*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, σελ. 9-26

τα συγκεκριμένα υποκείμενα, καθώς και την πολυπλοκότητα της εμπειρίας και τον τρόπο που αυτή εγγράφεται στις καθημερινές επιλογές των ανθρώπων.[4]

Η παρούσα έρευνα δεν αντιμετωπίζει τους μετανάστες και τις μετανάστριες ως μία ενιαία κατηγορία, ενώ επιπλέον δεν αποσκοπεί στην διατύπωση κάποιας συνολικής θεωρίας ή κάποιου γενικού συμπεράσματος, αλλά στην κατανόηση των συγκεκριμένων μαρτυριών που προέκυψαν μέσα σε συγκεκριμένα πλαίσια στα οποία πραγματοποιήθηκε η έρευνα, όπως ο περιορισμός του χρόνου και του χώρου, αλλά και το στοιχείο της υποκειμενικότητας που εμπεριέχουν οι βιωματικές αφηγήσεις. Ταυτόχρονα όμως οι παρατηρήσεις και οι προβληματισμοί που προκύπτουν δεν αφορούν μόνο τη ζωή των ίδιων των αφηγητών, αλλά επιτρέπουν την κατανόηση των συνθηκών ζωής στα δεδομένα κοινωνικά πλαίσια και αναδεικνύουν το πώς τα προσωπικά βιώματα συνδέονται, αλληλοεπιδρούν, καθορίζονται και μοιράζονται με άλλα άτομα και ομάδες.

Στην εργασία αυτή δεν προσπαθεί να αναδειχθεί πώς βλέπουμε τις ετερότητες μέσα στην πόλη και πώς ο χώρος επηρεάζεται, υποδέχεται και αποκλείει τα υποκείμενα αυτά, αλλά πώς τα ίδια βιώνουν και αντιλαμβάνονται την χωρική εμπειρία σε έναν νέο για αυτούς τόπο. Πεδίο διερεύνησης των σχέσεων αυτών επιλέγεται η ευρύτερη περιοχή του Ρεθύμνου, μία πόλη μικρής κλίμακας με έντονη την παρουσία των τοπικών συνήθειων και πρακτικών στο επίπεδο της καθημερινότητας. Οι αναμνήσεις και μαρτυρίες των μεταναστών για την άφιξη, την εγκατάσταση, την παραμονή, την εργασία ή τη διασκέδαση στον τόπο αυτόν αναδεικνύουν διαφορετικές εμπειρίες που δεν συγκλίνουν με τη σκιαγράφηση μιας ολιστικής αστικής εμπειρίας. Αντίθετα, φέρνουν στην επιφάνεια πολλαπλούς και πολύμορφους τρόπους αστικής συμβίωσης που αποτελούν παράγωγα υλικού πολιτισμού, κοινωνικής και πολιτικής εμπειρίας και υποκειμενικότητας. Παράλληλα, οι αναμνήσεις αυτές δεν αφορούν μόνο το *τότε* και το *τώρα* αλλά και το *εδώ* και το *εκεί*. Μέσω αυτών επιδιώκεται να εννοιολογηθεί ο σύνθετος και ετερογενής χαρακτήρας των ταυτοτήτων και, επομένως, να αναδειχθούν **οι διάφορες πόλεις μέσα στην πόλη.**[5] Προσπάθεια συνεπώς θα αποτελέσει, να συντεθεί μέσα από τις αφηγήσεις, μία χαρτογράφηση της πόλης ως φορέα και τόπο που μεταφέρονται και μεταγράφονται η καθημερινότητα, οι εμπειρίες και η διατοπική μνήμη˙ μία χαρτογράφηση του καινούριου, αγνώστου και *ξένου* μέσα από το βιωμένο.

Μέσω της μεταφοράς και της ύφανσης πολλαπλών αφηγήσεων και αναμνήσεων θα γίνει προσπάθεια να απαντηθούν ορισμένα **ερωτήματα**, να απορριφθούν και ταυτόχρονα να δημιουργηθούν νέα.

- Πώς η μνήμη εμπλέκεται και επιδρά στη βιωματική εμπειρία της πόλης και την καθημερινότητα των ετεροτήτων, και συγκεκριμένα των μεταναστευτικών πληθυσμών; Πώς η νέα εμπειρία αυτή συνδέεται με τις φέρουσες αναμνήσεις και τις παρελθούσες βιωμένες εμπειρίες;
- Πώς οι παρελθούσες μνήμες των ομάδων που εγκαθίστανται σε έναν καινούριο τόπο, εκφράζονται και μεταφέρονται σε αυτόν; Πώς ταυτόχρονα ο νέος τόπος εγκατάστασης καταγράφεται και επιδρά στις μνήμες των πληθυσμών αυτών;
- Ποια μέσα ανασυγκρότησης, αλλά και μορφές εκδήλωσης της ατομικής και συλλογικής μνήμης σε έναν νέο και ξένο τόπο εντοπίζονται στους μεταναστευτικούς πληθυσμούς;

_ Θεωρητικές εστιάσεις

Τα υποκείμενα συλλαμβάνουν και αναπαριστούν το παρελθόν τους, και την ίδια στιγμή ανακατασκευάζοντας το είτε συλλογικά είτε ατομικά, διαπραγματεύονται την πολιτισμική τους ταυτότητα στο παρόν,[6] με τρόπο που διαφέρει ανάλογα με τις συνθήκες και τα χωρικά πλαίσια στα οποία εντάσσονται. Ειδικότερα αναφερόμενοι στους μεταναστευτικούς πληθυσμούς, η διατήρηση στοιχείων που συνδέουν με την παρελθοντική τους ζωή, αποκτά διττή σημασία. Η ανάγκη για ύπαρξη σημείων αναφοράς και στοιχείων διατήρησης της αρχικής ταυτότητας των ατόμων, αρκετές φορές συναντά την ανάγκη για λήθη του τραυματικού παρελθόντος και την αναζήτηση ενός τρόπου που θα μπορούσε να τους εκφράσει στο εσωτερικό μιας ξένης πολιτισμικής πραγματικότητας. «[...] Η ανάμνηση είναι σε πολύ μεγάλο βαθμό μια ανακατασκευή του

[4] Σαλβάνου Αιμιλία [2016], «Οδύσσειες χωρίς νόστο», στο Σαλβάνου Αιμιλία (επιμ), *Από τα 3 σημεία του ορίζοντα. Ιστορίες ζωής προσφύγων και μεταναστών*, εκδ. Fairead, Αθήνα, σελ. 29

[5] Λαμπροπούλου Δήμητρα [2016], «Πόλη, Μνήμη και προφορική ιστορία», στο Μπούσχοτεν Ρίκι, Β. κ.ά (επιμ.), *Η μνήμη αφηγείται την πόλη. Προφορική ιστορία και μνήμη του αστικού χώρου*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, σελ.20

[6] Collard Anna [1993], «Διερευνώντας την 'κοινωνική μνήμη' στον ελλαδικό χώρο», στο Παπαταξιάρχης Ευθύμιος, Παραδέλλης Θεόδωρος (επιμ.), *Ανθρωπολογία και παρελθόν. Συμβολές στην κοινωνική ιστορία της νεότερης Ελλάδας,* Αλεξάνδρεια, Αθήνα, σ.357-390

παρελθόντος με τη βοήθεια δεδομένων που δανειζόμαστε από το παρόν, ανακατασκευή την οποία έχουν προετοιμάσει άλλες ανακατασκευές που έχουν δημιουργηθεί σε προηγούμενες εποχές και απ' όπου η εικόνα του παρελθόντος έχει προκύψει ήδη παραλλαγμένη».[7]

Η έννοια της μνήμης διαρθρώνεται γύρω από τις θεωρήσεις του M. Halbwachs, με την έννοια αυτή να αποτελεί μία καθαρά κοινωνική κατασκευή. «Ο άνθρωπος δεν σκέπτεται μόνος: όταν ενθυμούμαστε ανακατασκευάζουμε συγκεκριμένες εικόνες που διαμορφώνονται στο παρόν και βοηθούμαστε από **κοινωνικά πλαίσια**. Τα πλαίσια, όπως η γλώσσα, ο χρόνος, ο χώρος και η εμπειρία, είναι υλικά που προσφέρει η κοινωνία και είναι αναγκαία για να αναγνωριστούν και να τοποθετηθούν κάπου οι αναμνήσεις».[8] Στην διερεύνηση της μνήμης, σημαντικό ρόλο διατελούν οι κοινωνικές ομάδες και η συλλογική ζωή που αναπτύσσεται σε αυτές, ειδικά σε περιπτώσεις εκτοπισμού και νέας εγκατάστασης πληθυσμών. Σύμφωνα με τον M. Halbwachs η συλλογική μνήμη αντλεί την ισχύ και τη διάρκειά της από το γεγονός ότι στηρίζεται σε μια ομάδα ανθρώπων, εκείνα που θυμούνται είναι τα άτομα, ως μέλη της ομάδας,[9] και συνεπώς κάθε ατομική μνήμη αποτελεί μια οπτική για τη συλλογική μνήμη. Η μνήμη, είτε ατομική είτε συλλογική, εντοπίζεται μέσα από τις διάφορες μορφές έκφρασής της που αναπτύσσονται σε πρακτικές συλλογικής ζωής των «ξένων» υποκειμένων. Η παρουσία της ταυτότητάς τους στον αστικό χώρο και η δυνατότητα δημιουργίας χώρων αναφοράς και οικειοποίησής του, μέσω των διαφόρων συλλογικοτήτων των πληθυσμών αυτών, διαμορφώνει εκ νέου τις εικόνες και τις αντιλήψεις, τόσο για τις ομάδες αυτές, όσο και για τον ίδιο τον χώρο.

Ο βιωμένος κοινωνικός χώρος συνδέεται στενά με τις αναμνήσεις από τη χώρα και τους τόπους καταγωγής ή σταθμούς των μεταναστών και εκφράζεται συχνά μέσα από αυτό που ονομάζεται **διατοπικότητα**.[10] Στοιχεία της απομακρυσμένης, χωρικά και χρονικά ζωής, επιδιώκεται να μεταφέρονται μέσω διαφορετικών μορφών, παρ' όλο που το φαινόμενο της βίαιης μετακίνησης και μετεγκατάστασης σε νέες περιοχές συνδέεται άμεσα με την αποδιοργάνωση της μνήμης. Η μετακίνηση αυτή, δημιουργεί αποστάσεις από τις μνήμες, οδηγώντας στην αναζήτηση στοιχείων από το νέο περιβάλλον προκειμένου οι αποστάσεις αυτές να καλυφθούν. Δημιουργείται συνεπώς, μια δυναμική διαδικασία διαπλοκής των παρελθοντικών αναμνήσεων και αυτών του παρόντος, παράγοντας μία διατοπική μνήμη.

Στις έννοιες αυτές έρχεται να εμπλακεί αυτή του **αυτοβιογραφικού λόγου**, ως εργαλείο, ως αφηγηματική ανασυγκρότηση και οργάνωση του παρελθόντος μέσα στο παρόν. Καταφέρνει να δομεί τη βιωμένη εμπειρία, προσπαθώντας να τη διατηρήσει ή να της προσφέρει νέο νόημα. Κάθε αυτοβιογραφική πράξη είναι εκ των πραγμάτων επιλεκτική και ερμηνευτική και αποτελεί συνεπώς μια νοητική αναπαράσταση της ταυτότητας, μεταλλαγμένης μέσα από το ίχνος του παρόντος της γραφής. Ο L. Langer μιλώντας για τον αγώνα ανάμεσα στη μνήμη και την ταυτότητα, επισημαίνει ότι κάποια λάθη και ανακρίβειες που εντοπίζονται στις αφηγήσεις είναι επουσιώδη, αν λάβουμε υπόψη τα πολύπλοκα επίπεδα και τη σημασία της διαδικασίας αυτής, μέσα από τα οποία γεννώνται οι ποικίλες εκδοχές του κάθε εαυτού. [11]

Οι αυτοβιογραφικές αφηγήσεις είναι αυτές που προβάλουν τις διαφορετικές βιωματικές εμπειρίες αποκαλύπτοντας την ποικιλομορφία και τις πολλαπλές πτυχές της **καθημερινότητας.** Η έννοια αυτή**,** όπως αναπτύσσεται από τον H. Lefebvre, αφορά τον χώρο, ο οποίος συνδέει όλες τις διαδικασίες και τις εσωκλείει με τις διαφορετικότητες και τις αντιθέσεις τους. «Είναι ο τόπος συνάντησής τους, ο δεσμός τους, το κοινό τους έδαφος».[12] Η καθημερινή ζωή των πολλών παραμένει μια είσοδος στη μελέτη της πόλης, η οποία επιτρέπει την ορατότητα και την αξιολόγηση πλευρών, που συνήθως παραλείπουν ή υποτιμούν οι κυρίαρχες αφηγήσεις, αντιμετωπίζοντάς τες ως μια σφαίρα ασήμαντη, απλή και επαναλαμβανόμενη, χωριστή από τον κόσμο όπου παίρνονται οι αποφάσεις και αλλάζουν τα πράγματα. «Η εστίαση στις καθημερινές πρακτικές αποτελεί θεωρητική και μεθοδολογική επιλογή που επιτρέπει να ανιχνεύσει κανείς την πολλαπλότητα και να αποκαλύψει τις δυναμικές της αστικής ζωής», [13] εστιάζοντας στις ετερογενείς πραγματικότητες και τη διαφοροποίηση, και όχι στην

[7] Μαντόγλου Αννα [2013], Πρόλογος στην ελληνική έκδοση στο Halbwachs Maurice, *Η συλλογική μνήμη*, μτφ. Τ. Πλύτα, εκδ Παπαζήσης, Αθήνα, σελ.11-12

[8] Halbwachs, Maurice [2013], *Τα κοινωνικά πλαίσια της μνήμης*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα

[9] Halbwachs, Maurice [2013], *Η συλλογική μνήμη*, μτφ. Τ. Πλύτα, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, σελ. 73

[10] Σιδέρη Ελένη [2016], «Οι «πόλεις» του Βόλου. Μνήμη, διατοπικότητα και κινητικότητα», στο Μπούσχοτεν Ρίκι, Β. κ.ά (επιμ.), *Η μνήμη αφηγείται την πόλη. Προφορική ιστορία και μνήμη του αστικού χώρου*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, σελ.127-128

[11] Laurence Langer [1991], *Holocaust Testimonies. The Ruins of Memory,* New Haven and London, Yale University Press

[12] Lefebvre Henri [1991], *Critique of everyday life: Introduction*, Verso, London – New York, σελ. 97

[13] Lefebvre Henri [1990], *Everyday life in the modern world*, New Brunswick, NJ, Transaction Publishers, 1990

αντιπροσωπευτικότητα. Η εκκίνηση από την καθημερινή ζωή δεν οδηγεί απαραίτητα σε μια ανάλυση της μικροκλίμακας των χωροκοινωνικών σχέσεων ή σε ένα αποκλειστικό ενδιαφέρον για το τοπικό, αλλά αντίθετα, είναι ένα σημείο εισόδου στη μελέτη διαδικασιών, πρακτικών και σχέσεων εξουσίας που αναπτύσσονται σε διαφορετικές και αλληλοσυνδεόμενες χωρικές κλίμακες.[14]

Λόγω του δεσμού που η καθημερινότητα διατηρεί με την **τοπικότητα** και την υποκειμενικότητα, μπορεί να επεξεργαστεί μέρη της ιστορίας των πόλεων μέσα από διαφορετικές γωνίες και πτυχές. Η έννοια του τόπου και του χώρου στη παρούσα εργασία στηρίζεται στις θεωρήσεις της Doreen Massey, υποστηρίζοντας ότι οι τόποι κατασκευάζονται μέσα από ένα συγκεκριμένο συνδυασμό κοινωνικών σχέσεων που συναντώνται και διαπλέκονται σε συγκεκριμένη τοποθεσία, ότι δεν είναι στατικοί στον χρόνο, δεν έχουν σύνορα και μονοδιάστατες ταυτότητες. Σύμφωνα με τη D. Massey, ο χώρος είναι «σχεσιακός», δηλαδή προϊόν κοινωνικών σχέσεων και διαδικασιών, πρακτικών ή συνδέσεων και κατασκευάζεται με τον τρόπο που ζούμε τη ζωή μας σ' αυτόν.[15] Ο χώρος της πόλης είναι τόσο ο φορέας όλων ταυτόχρονα των παράλληλων πραγματικοτήτων που διαμορφώνονται, όσο και το υλικό πεδίο διεκδίκησης της ύπαρξης και της ζωής, συν-διαμορφώνοντας και ο ίδιος, όχι ως δοχείο υποδοχής της, αλλά ως ένα σύνθετο σύστημα επενδεδυμένο με υποκειμενικούς και κοινωνικούς παράγοντες, έκφραση και στήριγμα των πολιτισμικών αξιών σε μια δεδομένη κοινωνία.[16]

Με θεωρητική αφετηρία τις θέσεις που αναφέρθηκαν, στην εργασία αυτή γίνεται προσπάθεια να ερμηνευθούν βιωματικές αφηγήσεις μεταναστών στον ελλαδικό χώρο που στοχεύουν στην κατανόηση και την ερμηνεία της καθημερινής εμπειρίας και του χώρου, μέσα από τις διαφορετικές αναμνήσεις, αλλά και τα υπόλοιπα στοιχεία που φέρουν και διατηρούν την μνήμη.

[14] Vaiou Dina, Lykogianni Rouli [2006], «Women, neighborhood and everyday life», *Urban Studies*, 43:4, σελ.731-743, Dyck Isabel [2005], «Feminist geography, the 'everyday' and the local – global relations: hidden spaces of place-making», *The Canadian Geographer*, 49(3), σ. 233-243

[15] Κάτου Μαρία [2018], *15+1 γυναίκες αρχιτέκτονες στην Αθήνα. Αναγνώσεις της διαδρομής του βίου,* Διδακτορική διατριβή, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Επιβλέπουσα: Βαΐου Ντίνα, Αθήνα, σελ.339

[16] Massey Doreen [1993], «Politics and Space/Time», στο Keith, M. και Pile, S. (επιμ.), *Place and the Politics of Identity*, Λονδίνο: Routledge, σελ.141-161

[1.2] Αρχές της ερευνητικής διαδικασίας

_ Η σημασία της βιογραφικής αφήγησης και η μνήμη

Για την προσέγγιση των παραπάνω ζητημάτων και προβληματισμών που τέθηκαν, επιλέχθηκε η διαπλοκή των θεωρητικών εστιάσεων με την πραγματοποίηση **ποιοτικής έρευνας**, στην κλίμακα που ήταν δυνατό στα πλαίσια μίας μεταπτυχιακής εργασίας. Η μεθοδολογική επιλογή της ποιοτικής έρευνας και ειδικότερα της συγκέντρωσης βιογραφικών αφηγήσεων – συνεντεύξεων, έγινε με σκοπό την προσέγγιση των ζητημάτων από τα ίδια τα υποκείμενα που αφορούν, με τη μετατόπιση του κέντρου βάρους και τη διείσδυση σε νέες περιοχές έρευνας, με την αμφισβήτηση υποθέσεων και καθιερωμένων απόψεων και με την αναγνώριση της αξίας κοινωνικών ομάδων που είχαν συστηματικά αγνοηθεί.[17] «Η ποιοτική έρευνα προτείνει έναν διαφορετικό τρόπο προσέγγισης και μάθησης από τους δρώντες και τις πρακτικές αυτών των εγχειρημάτων.[…] Είναι μια διαδικασία παραγωγής γνώσης που συνδέεται με την πράξη και που αναγνωρίζει την σιωπηρή και συλλογική γνώση ως εξίσου έγκυρες και σχετικές με την ακαδημαϊκή έρευνα.[…] Οι άνθρωποι και οι πρακτικές τους, οι τόποι και τα γεγονότα μελετώνται επιτόπου σε μια προσπάθεια για την κατανόηση και την σύνδεση με τα νοήματα και τις προτεραιότητες όσων εμπλέκονται στην ερευνητική διαδικασία. Στην ουσία η έρευνα (ανα)προσαρμόζεται στην πορεία, καθώς οι αναλυτικές κατηγορίες διαμορφώνονται σταδιακά και αξιολογούνται με βάση το υλικό που προκύπτει από την ίδια την έρευνα».[18]

Ζητούμενο της βιογραφικής προσέγγισης αποτελεί η καλύτερη κατανόηση της κοινωνικής πραγματικότητας και η ανάδειξη διαφορετικών βιωμένων εμπειριών. Ο λόγος μεμονωμένων ή συλλογικών δρώντων προσεγγίζεται ως σημείο εισόδου για την κατανόηση της πόλης, ακολουθώντας τους επιστημονικούς δρόμους που άνοιξαν οι φεμινιστικές προσεγγίσεις από τη μια και η μελέτη των νέων κοινωνικών κινημάτων από την άλλη. Οι δύο αλληλένδετες προσεγγίσεις είναι αυτές που έχουν συμβάλει στην αναγνώριση και καθιέρωση των ποιοτικών μεθοδολογιών και μεθόδων έρευνας και της κριτικής ποιοτικής έρευνας.[19] Η βιογραφική αφήγηση είναι μία μορφή εξωτερίκευσης της μνήμης και αφορά την ίδια τη σημασία της διαδικασίας, δηλαδή επικοινωνιακής διάδρασης μεταξύ του ερευνητή και του αφηγητή. Σε αντίθεση με την παραγωγική λογική των ποσοτικών ερευνών, όπου η διατύπωση ερευνητικών υποθέσεων, η συλλογή του εμπειρικού υλικού και η ερμηνεία του αποτελούν τρία απόλυτα διακριτά στάδια, βασίζεται στην αρχή της «ανοικτότητας» ή της ευελιξίας όπου ερωτήματα, συνεντεύξεις και ερμηνείες παράγονται ταυτόχρονα και αλληλοτροφοδούνται διαρκώς.[20]

Η **μνήμη, η αφήγηση και η υποκειμενικότητα** αφορούν βασικές διαπλεκόμενες έννοιες μέσω των οποίων μελετώνται οι τρόποι με τους οποίους εξιστορούνται οι ατομικές εμπειρίες ζωής και το πώς αυτή η αφηγηματική συγκρότηση είναι χρονικά και χωρικά μεταβαλλόμενη, στο πλαίσιο διαφορετικών κοινωνικών και πολιτισμικών συμφραζομένων.[21] Η ανασύσταση του βιώματος μέσα από τον προφορικό λόγο είναι αυτή που φέρνει στην επιφάνεια και καθιστά ορατή τη διαπλοκή του προσωπικού με το συλλογικό, του πραγματικού με το φανταστικό, της μνήμης και της καθημερινής ζωής με τις ερμηνείες της ιστορίας. Μέσα από τις προφορικές ιστορίες άλλωστε, δεν γίνεται προσπάθεια να απαντηθεί η ερώτηση «Τι έγινε;» αλλά αντιθέτως το ερώτημα «Πώς θυμάται το υποκείμενο αυτό που έγινε και τι νόημα του δίνει;»[22]. Στο προφορικό υλικό αποτυπώνονται αναμνήσεις, νοοτροπίες, αντιλήψεις και τρόποι πρόσληψης της πραγματικότητας, καθώς αναδεικνύονται και στρατηγικές επιβίωσης και αντιδράσεις που επηρεάζουν τον ιστό των κοινωνικών σχέσεων, όπως είναι οι τρόποι συμμετοχής και βίωσης της ιστορίας. Τα παραπάνω κοινωνικά πλαίσια προσδιορίζουν ποια βιώματα μπορούν να διατηρηθούν στη μνήμη και στη συνέχεια να αποτελέσουν αντικείμενο αφήγησης. «Η αφήγηση της ζωής βασίζεται στη

---

[17] Thompson Paul [2002], *Φωνές από το παρελθόν. Προφορική Ιστορία*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, σελ.37

[18] Σιατίτσα Δήμητρα [2023], «Η διερεύνηση του λόγου των πολλών ως μεθοδολογία για την κατανόηση της πόλης και την παραγωγή γνώσης» στο Καλαντίδης Άρης, Μαντουβάλου Μαρία, Μίχα Ειρήνη, Στρατηγάκη Μαρία (επιμ.), *Έμφυλες προσεγγίσεις στη μελέτη της πόλης,* εκδόσεις Νήσος, Αθήνα, σελ.109

[19] Ό.π., σελ.105

[20] Hoffmann-Riem Christa [1980], «Die Sozialforschung einer interpretativen Soziologie. Der Datengewinn», *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, τ.32, Θανοπούλου Μαρία, Πετρονώτη Μαρίνα [1987], «Βιογραφική προσέγγιση: μια άλλη πρόταση για την κοινωνιολογική θεώρηση της ανθρώπινης εμπειρίας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ. 64: σ.20-42, Κάτου Μαρία [2018], *15+1 γυναίκες αρχιτέκτονες στην Αθήνα. Αναγνώσεις της διαδρομής του βίου*, Διδακτορική διατριβή, ΕΜΠ, Επιβλέπουσα Βαίου Ντίνα, Αθήνα, σελ.24

[21] Riley Mark, Harvey David [2007], «Talking Geography: On Oral History and the Practice of Geography», Social & Curtural Geography, 8/3: 345-351

[22] Σαλβάνου Αιμιλία [2016], «Οδύσσειες χωρίς νόστο», στο Σαλβάνου Αιμιλία (επιμ), *Από τα 3 σημεία του ορίζοντα. Ιστορίες ζωής προσφύγων και μεταναστών*, εκδ. Fairead, Αθήνα, σελ. 24-37

μνήμη. Η μνήμη είναι επιλεκτική, κατακερματισμένη, πολύπλοκη και διαρκώς μεταβαλλόμενη, με αποτέλεσμα κατά τη διάρκεια της συνέντευξης, άλλα γεγονότα να αναδύονται και να αποτελούν αντικείμενο της αφήγησης και άλλα να παραμένουν στη λήθη και να αποσιωπούνται. Τη στιγμή της αφήγησης οι εμπειρίες του παρελθόντος κατασταλάζουν σε ένα ενιαίο σύνολο καθοριζόμενο από τη μνήμη».[23]

Μέσω των βιωματικών εξιστορήσεων, γίνεται (έμμεσα ή άμεσα) διακριτή **η οπτική του χώρου,** φανερώνοντας την πολλαπλότητα των συσχετίσεων ανάμεσα στα υποκείμενα και σε μια ποικιλία εντοπισμών τους μέσα στο αστικό περιβάλλον. Καθώς ο χώρος, όσο και ο χρόνος, αναγνωρίζονται ως διάσταση που δομεί τη μνήμη και την αφήγηση, η χωρική οπτική αυτή μπορεί να προσφέρει στην προφορική ιστορία τη δυνατότητα να αποσαφηνίσει τη διαδικασία συγκρότησης της υποκειμενικότητας και να κατανοεί τα πολλαπλά σημεία αναφοράς της. Αυτό σημαίνει πως η μαρτυρία δεν αντιμετωπίζεται ως γραμμική, αλλά ως σύνθετο πολιτισμικό προϊόν και αποτέλεσμα της επεξεργασίας της μνήμης. Η χωρική διαμόρφωση της υποκειμενικότητος είναι πολυεπίπεδη όπως και η χωρικότητα της ανθρώπινης ζωής.[24] Όπως έχει γράψει ο Edward Soja «βλέπουμε τους εαυτούς μας ως εγγενώς χωρικά όντα που εμπλέκονται συνεχώς στη συλλογική δραστηριότητα της παραγωγής χώρων και τόπων, επικρατειών και περιοχών, οικότοπων και περιβάλλοντος. Η παραγωγή της χωρικότητας ή της «δημιουργίας γεωγραφιών» ξεκινά με το σώμα, με τη συγκρότηση και την επιτέλεση του εαυτού ως μιας διακριτά χωρικής οντότητας που δημιουργεί περίπλοκες σχέσεις με τον περίγυρό της. […] Όλοι οι χώροι παράγονται από συλλογικές ανθρώπινες δράσεις και γι' αυτό είναι ανοιχτοί στην τροποποίηση ή την αλλαγή».[25]

_ Αφηγήσεις και μεταναστευτικοί πληθυσμοί

Ακόμη μία σημαντική διάσταση της έρευνας μέσω των βιωματικών αφηγήσεων αφορά τη δυνατότητα να δοθεί φωνή σε περιθωριοποιημένες ομάδες ή σε αόρατους δρώντες, όπως στην συγκεκριμένη περίπτωση τα μεταναστευτικά σώματα, όχι μόνο σαν ένα μέσο για την καταγραφή των ιστοριών τους, αλλά και για τη συνάντηση εκείνη που επιτελείται μέσω του διαλόγου και την παραγωγή συλλογικών πολυφωνικών κειμένων. Μέσω της «αποκωδικοποίησης» και ερμηνείας ενός αριθμού αφηγήσεων, επιτυγχάνεται η ανάδειξη και η κατανόηση της οπτικής για την καθημερινότητα και την πόλη των συγκεκριμένων ετεροτήτων, μέσα στα κοινωνικά, χωρικά και χρονικά πλαίσια στα οποία αφηγήθηκαν την ζωή τους στις διαφορετικές τους πατρίδες.

«Η κατάθεση της εκδοχής τους για τα βιώματα και την ιστορία τους λειτουργεί ως «διαβατήριο», μέσω του οποίου επιδιώκουν να ακυρώσουν υποτιμητικές φήμες, να διανύσουν, μέρος τουλάχιστον, της απόστασης που τους χωρίζει από την κοινωνία υποδοχής. […] Θέλουν να χωρέσουν στη διήγηση τους όλα όσα έζησαν ή πιστεύουν πως έχουν συμβεί. Φέρνουν στο προσκήνιο το τι συνέβη και πώς, αποσαφηνίζουν ποιες διαφυγές υπήρχαν, αποκαθιστούν τη διαδοχή επιμέρους γεγονότων, ανατρέχουν σε αίτια, ερμηνεύουν επιπτώσεις».[26] Επιδιώκεται, έστω και μόνο λεκτικά, μία **υπέρβαση των επιβεβλημένων διαχωρισμών**, φέρνοντας στο φως σκέψεις που συνήθως μένουν καλυμμένες στις συμβατικές συζητήσεις, στην σιωπή, στην συγκρατημένη σωματική έκφραση. Με αυτόν τον τρόπο, μέσα από τις αφηγήσεις των ίδιων των μεταναστών σε πρώτο πρόσωπο, και όχι των εξιστορήσεων από τρίτους για τις εμπειρίες που τους αφορούν, αναδεικνύεται η «αυθεντικότητα του αφηγηματικού λόγου και πολλαπλασιάζεται η αξία των πραγμάτων στα οποία μόνο εκείνοι ήταν αυτόπτες μάρτυρες. Ανεξάρτητα από το ποσοστό «πολιτισμικής αλήθειας» που εμπεριέχουν οι απόψεις και τα επιχειρήματα τους, αποτελούν την πρώτη ύλη για επιστημονική επεξεργασία».[27]

Οι αφηγήσεις μιλούν οι ίδιες μέσα από τα πιο μικρά, υποκειμενικά γεγονότα από την πιο ασήμαντη αφήγηση και από τον πιο απλό χώρο της καθημερινής ζωής, οδηγώντας, υπό αυτό το πρίσμα, στις σχέσεις εξουσίας και αντίστασης, την αναπαραγωγή των έμφυλων, φυλετικών και ταξικών αντιθέσεων, όπως αυτές αρθρώνονται σε πολλαπλές και

[23] Κάτου Μαρία [2018], *15+1 γυναίκες αρχιτέκτονες στην Αθήνα. Αναγνώσεις της διαδρομής του βίου*, Διδακτορική διατριβή, ΕΜΠ, Επιβλέπουσα Βαίου Ντίνα, Αθήνα, σελ.28, Μπούσχοτεν Ρίκι, Β. [1997], *Ανάποδα χρόνια. Συλλογική μνήμη και ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών*, 1900-1950, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα

[24] Λαμπροπούλου Δήμητρα [2016], «Πόλη, Μνήμη και προφορική ιστορία», στο Μπούσχοτεν Ρίκι, Β. κ.ά (επιμ.), *Η μνήμη αφηγείται την πόλη. Προφορική ιστορία και μνήμη του αστικού χώρου*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, σελ.22

[25] Soja Edward [2000], *Postmetropolis: Critical Studies of Cities and Regions*, Blackwell, Oxford, σελ. 6-12

[26] Πετρονώτη Μαρίνα [2002], «Κατασκευάζοντας προφορικές ιστορίες. Συνδιαλλαγές, Συγκρούσεις, Ανατροπές», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, Τομ. 107, Αθήνα, σελ.76, (https://doi.org/10.12681/grsr.9190 (τελευταία ανάκτηση: 09/02/2022)

[27] Ό.π.

αλληλοδιαπλεκόμενες κλίμακες.[28] Μέσω αυτών αναδεικνύεται η σημασία των ιστοριών και των υποκειμένων που σε έναν κυρίαρχο τρόπο σκέψης και γραφής στον ακαδημαϊκό και όχι μόνο χώρο, φαίνεται ασήμαντο, δημιουργώντας ρήγματα στις αναπαραστάσεις που τους αφορούν.[29]

Οι προφορικές ιστορίες μετατρέπονται εκτός από εργαλείο έρευνας, σε διαδικασίες μέσα από τις οποίες διαμορφώνονται συλλογικές ταυτότητες και παράγονται πολλαπλά νοήματα και διαδράσεις.[30] Ο αυτοβιογραφικός λόγος, ως (και ο ίδιος) μία **αναπαράσταση της μνήμης** συμβάλλει στην αναζήτηση ταυτότητας, αναδεικνύοντας με κριτικό τρόπο τη σχέση του υποκειμένου που έχει βιώσει τον εκτοπισμό με το παρελθόν και τις ρίζες, που από τη φύση τους διαφεύγουν από το πλαίσιο της προσωπικής του μνήμης. «Η διαρκής αυτή ανάγκη για κριτική επιστροφή στο παρελθόν, οικογενειακό, προσωπικό και ιστορικό, ατομικό ή και συλλογικό, μέσα από μια εσωτερικευμένη και υποκειμενική οπτική ή μέσα από ιδεολογική τοποθέτηση, τελικά υπογραμμίζει την ετερότητα του εκπατρισμένου».[31]

Ταυτόχρονα, οι μαρτυρίες των ίδιων των μεταναστών για την άφιξη και εγκατάστασή τους, καθώς και για τον τρόπο συμβίωσης με τους *άλλους* στη νέα τους κατοικία διανθίζονται από αναμνήσεις από άλλες πόλεις και πατρίδες όπου έχουν ζήσει στο παρελθόν. Οι αφηγήσεις τοποθετούν το *εδώ*, την πόλη του Ρεθύμνου στη συγκεκριμένη περίπτωση, σε μια αλυσίδα πόλεων που συνδέει την πόλη-αφετηρία με διάφορες πόλεις-σταθμούς και την πόλη τελικής εγκατάστασης.[32] Η διατοπική μνήμη σημασιοδοτεί μια πολυδιάστατη **εννοιολόγηση του χώρου**, όπου διαπλέκονται ο υλικός, ο κοινωνικός και ο βιωμένος χώρος με τις προηγούμενες, αλλά και παροντικές αστικές εμπειρίες των υποκειμένων.

[28] Λαφαζάνη Όλγα[2023], «Κατοικώντας (σ)το όριο», στο Καλαντίδης Άρης, Μαντουβάλου Μαρία, Μίχα Ειρήνη, Στρατηγάκη Μαρία (επιμ.), *Έμφυλες προσεγγίσεις στη μελέτη της πόλης,* εκδόσεις Νήσος, Αθήνα, σελ.270

[29] Ο.π., Πετρονώτη Μαρίνα [2002], «Κατασκευάζοντας προφορικές ιστορίες. Συνδιαλλαγές, Συγκρούσεις, Ανατροπές», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, Τομ. 107, Αθήνα, σελ. 71-82, https://doi.org/10.12681/grsr.9190 (τελευταία ανάκτηση: 09/02/2022)

[30] Σιατίτσα Δήμητρα [2023], «Η διερεύνηση του λόγου των πολλών ως μεθοδολογία για την κατανόηση της πόλης και την παραγωγή γνώσης» στο Καλαντίδης Άρης, Μαντουβάλου Μαρία, Μίχα Ειρήνη, Στρατηγάκη Μαρία (επιμ.), *Έμφυλες προσεγγίσεις στη μελέτη της πόλης,* εκδόσεις Νήσος, Αθήνα, σελ. 112

[31] Πολυκανδριώτη Ουρανία [2002], *Μνήμη και ταυτότητα. Παρατηρήσεις σε ορισμένα κείμενα της ελληνικής διασποράς στη Γαλλία τον 20ο αι.,* Σύγκριση, Τεύχος 13, σελ.116

[32] Μπουτχοτεν Ρίκη, «Χώρος, μνήμη και ετερότητα στην πόλη. Ορατά και αόρατα σύνορα.» Εισαγωγή στο Μπούσχοτεν Ρίκι, Β. κ.ά (επιμ.)*, Η μνήμη αφηγείται την πόλη. Προφορική ιστορία και μνήμη του αστικού χώρου*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, 2016, σελ.74

[1.3] Εργαλεία διερεύνησης[33]

_ Η πραγματοποίηση των συνεντεύξεων

Αρχική σκέψη και επιθυμία ήταν να συλλέξω αφηγήσεις για στιγμές της παρελθοντικής αλλά και παροντικής ζωής των ατόμων, που θα αναδεικνύουν σημεία που αυτές οι δύο διαπλέκονται. Ταυτόχρονα, πρόθεση υπήρξε να μπορέσω να ακούσω αφηγήσεις για την πόλη μέσα από την οπτική των μεταναστών και να δημιουργηθεί μία νέα χαρτογράφηση του τόπου μέσα από αυτές. Συγκεκριμένα, μέσα από όλες τις αφηγήσεις να δημιουργηθούν δίκτυα αναμνήσεων, έμμεσων ή άμεσων, μέσα στον χώρο, έτσι ώστε πέρα από το να κατανοήσουμε τα άτομα και το παρελθόν τους, να διαβάσουμε και την ίδια την πόλη με έναν διαφορετικό τρόπο.

Τόπο της παρούσας έρευνας αποτελεί μία επαρχιακή πόλη και συγκεκριμένα η ευρύτερη περιοχή του Ρεθύμνου, από την οποία κατάγομαι και έχω αποκτήσει τα δικά μου βιώματα, μνήμες και εικόνες γι' αυτήν. Επιθυμία μου είναι να ακούσω τις διαφορετικές ιστορίες από τη δική μου και να αναδείχθούν μέσα από αυτές οι ποικιλόμορφες οπτικές της πόλης. Ταυτόχρονα σε μία μικρή πόλη όπως το Ρέθυμνο, η έννοια του τοπικού, των πολιτισμικών χαρακτηριστικών και της έντονης παράδοσης που κυριαρχούν, έρχονται να διαπλεχτούν, να συνδεθούν αλλά και να συγκρουστούν με την πολυπολιτισμικότητα και τις διαφορετικές ταυτότητες που φέρουν τα σώματα των μεταναστών που διαμένουν εκεί.

Ως **υποκείμενα** επιλέχθηκαν ετερότητες και συγκεκριμένα μετανάστες που κατοικούν στην πόλη και στην ευρύτερη περιοχή, με διαφορετικά χαρακτηριστικά και παρελθόντα μεταξύ τους, που συνδέονται στο παρόν μέσω ενός κοινού τόπου, μίας κοινής νέας πατρίδας, στην οποία διαμένουν και συνεπώς έχουν δημιουργήσει μία νέα καθημερινότητα σε αυτή. Το θέμα της έρευνας δεν έθετε εξαρχής κάποια συγκεκριμένα χαρακτηριστικά των αφηγητών, πέρα από το να έχουν ζήσει με κάποιο τρόπο τόσο το *εκεί* όσο και το *εδώ*, για τον λόγο ότι επιδιώχθηκε η πολυμορφία και η διαφορετικότητα μεταξύ των υποκειμένων. Πρόθεση μου ήταν τα άτομα που θα συνομιλήσω να νιώθουν άνεση και οικειότητα για να μπορούν να αφηγηθούν πιο ελεύθερα προσωπικά στοιχειά της ζωής τους και σκέψεις. Σε αυτό συνέβαλε η γνωριμία μου με τα άτομα-συνδετικούς κρίκους με εκείνους, που ενίσχυε την προσπάθεια προσέγγισής τους. Επίσης, αρχική μου επιθυμία ήταν στην έρευνα να συμμετάσχουν τόσο άντρες όσο και γυναίκες, για να υπάρχει ο πλουραλισμός διαφορετικών έμφυλων ταυτοτήτων, κάτι που στην πορεία υλοποιήθηκε εν μέρει, καθώς οι άντρες που δέχτηκαν να συμμετάσχουν ήταν μόνο οι 2 από τα 8 συνολικά άτομα.

Για την υλοποίηση των συνεντεύξεων, βασικό σκοπό αποτελούσε, όπως αναφέρθηκε, να δημιουργηθεί κλίμα εμπιστοσύνης, συνεπώς επιδίωξα όσες συνεντεύξεις είναι δυνατόν να γίνουν στους προσωπικούς χώρους των υποκειμένων, έτσι ώστε να υπάρχει μία πιο ολοκληρωμένη εικόνα και να συλλεχθεί ορισμένο υλικό και μέσω της παρατήρησης. Μετά τις πρώτες συστάσεις, τους γνωστοποιούσα τη θεματική και το πλαίσιο της έρευνας καθώς και τους λόγους για τους οποίους τους επέλεξα. Διαβεβαίωνα ότι θα διαφυλαχθεί η ανωνυμία τους και ζητούσα την άδειά τους να ηχογραφήσω την συζήτηση ή να τραβήξω κάποιες φωτογραφίες.

Επιθυμία ήταν να ακολουθηθεί μία εύκαμπτη μορφή συνέντευξης, με ελεύθερη ροή ˙ μία **αφηγηματική συνέντευξη**, με συγκεκριμένο στοχευμένο αντικείμενο.[34,35] Στην αρχή δημιουργήθηκε ένα διάγραμμα με τους θεματικούς κύκλους και ερωτήσεις βάσει αυτών, το οποίο αποτέλεσε ένα βασικό σκελετό των ζητημάτων στα οποία ήθελα να αναφερθούν οι συνομιλητές μου. Οι αρχικές ερωτήσεις που διατυπώνονταν εκ μέρους μου ήταν μικρές σε έκταση και σαφείς και όχι ιδιαίτερα εξειδικευμένες, έτσι ώστε οι απαντήσεις που θα δίνονταν να ήταν όσο το δυνατόν πιο ελεύθερες και πλούσιες και ο αφηγητής/τρια να μπορεί να τις κατευθύνει σε αυτά που επιθυμεί να εξιστορήσει. Σκοπός ήταν οι ερωτήσεις να λειτουργήσουν ως έναρξη αφηγήσεων κάποιων στιγμών της ζωής των υποκειμένων και όχι να δοθούν σύντομες και άμεσες απαντήσεις. Επιπλέον, έγινε προσπάθεια να υπάρξουν όσο το δυνατόν λίγες και απλά διατυπωμένες, αφενός για να

[33] Για την πραγματοποίηση της παρούσας ποιοτικής έρευνας και την ανάλυση του υλικού που προέκυψε από αυτήν, λόγω και της έλλειψης παρελθούσας εμπειρίας στο εν λόγω αντικείμενο, οι μεθοδολογίες και τα εργαλεία που επιλέχθηκαν βασίστηκαν σε μεγάλο βαθμό στο έργο του Paul Thompson και στη διδακτορική διατριβή της Μαρίας Κάτου, *15+1 γυναίκες αρχιτέκτονες στην Αθήνα. Αναγνώσεις της διαδρομής του βίου,* (Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Επιβλέπουσα: Βαΐου Ντίνα, Αθήνα, 2018)

[34] Thompson Paul [2002], *Φωνές από το παρελθόν. Προφορική Ιστορία*, μτφ. Ρίκι Βαν Μπούσχοτεν, Νίκος Ποταμιάνος, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, σελ.278-9

[35] Αντίστοιχη μεθοδολογία υποστηρίζεται και εντοπίζεται στο έργο του Alessandro Portelli, Ιταλού ιστορικού του κλάδου της προφορικής ιστορίας.

ξεπεραστούν τεχνικές δυσκολίες που μπορεί να προκύψουν (αδυναμία πλήρους κατανόησης λόγω γλώσσας), αφετέρου δε για να δοθεί χώρος στο συνομιλητή να εκφράσει δικές του ανησυχίες και ζητήματα που μπορεί να είχαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον και να εμπλουτίσουν την έρευνα.

Καθώς δεν είχα ξαναεργαστεί πάνω σε αυτό το είδος ποιοτικής έρευνας, στις πρώτες συνεντεύξεις διαπίστωσα ότι κάποιες ερωτήσεις πιο συγκεκριμένες δεν βοηθούσαν στην απόκτηση απαντήσεων και περισσότερο αποσυντόνιζαν τον ομιλητή και δημιουργούσαν αμηχανία στον λόγο του. Συνεπώς, χανόταν η ροή και η συζήτηση ξέφευγε εύκολα από τα ζητήματα της εργασίας. Στο σημείο αυτό, επεξεργάστηκα ξανά τον σκελετό/ δομή των ερωτήσεων, απλοποιώντας τες και αφήνοντας μόνο μικρές βασικές ερωτήσεις. Δεύτερο στοιχείο που παρατηρήθηκε κατά την διαδικασία ήταν το γεγονός ότι όταν τους ρωτούσα ευθέως για το χώρο, δεν δίνονταν τα αποτελέσματα που σκόπευα να αποκτήσω αρχικά, όπως περιγραφές για τον χώρο της πόλης ή αναφορά σε συγκεκριμένα μέρη. Αντίθετα, οι εξιστορήσεις γεγονότων και των στιγμών της καθημερινότητας ήταν αυτές που έδωσαν το πλουσιότερο υλικό για την εμπειρία του χώρου. Τέλος, αρνητικός παράγοντας σε αρκετές συνεντεύξεις αποδείχτηκε αυτός του χρόνου, καθώς οι περισσότεροι ομιλητές είχαν και άλλες υποχρεώσεις έπειτα από τις συναντήσεις μας, με αποτέλεσμα σε ορισμένα σημεία να δείχνουν να βιάζονται ή να επιθυμούν να σταματήσουμε και συνεπώς αυτό να μην δίνει την δυνατότητα να αναλυθούν όλα τα θέματα όπως θα ήθελαν.[36]

_ Θεματικοί κύκλοι και ερωτήσεις συνεντεύξεων

- **Πρώτη φάση: Εισαγωγικές ερωτήσεις**/ ερωτήσεις που θα βοηθήσουν να σχηματιστεί ένα πλαίσιο, μία πρώτη εικόνα του αφηγητή ή της αφηγήτριας.
  - Πείτε μου λίγα στοιχεία για εσάς
  (Πότε ήρθατε στην χώρα και στην πόλη συγκεκριμένα; Για ποιον λόγο; Ήρθατε μαζί με κάποιον; Ήρθατε απευθείας στην Κρήτη; Είχατε από πριν κάποιες συνδέσεις που μπορούσαν να σας βοηθήσουν να δικτυωθείτε, να βρείτε δουλειά; Με τι ασχολείστε από τότε που ήρθατε;)

- **Δεύτερη φάση**: Βασικά ερωτήματα - **κατευθύνσεις** για την ενεργοποίηση των αφηγήσεων
  Το *εκεί* , το *τότε*
  - Μιλήστε μου για όταν ζούσατε στο….
  - Πείτε μου λίγα λόγια για όταν ήσασταν παιδί, πώς μεγαλώσατε.
  - Περιγράψτε μου μία μέρα της καθημερινότητας σας εκεί, τι κάνατε; Όταν είχατε χρόνο τι σας ευχαριστούσε να κάνετε;
  Η μετάβαση
  - Θα ήθελα να μου μιλήσετε για όταν φύγατε από εκεί (και για τους ενδιάμεσους σταθμούς αν υπήρχαν). Πώς ήταν για εσάς όταν αλλάξατε τόπο;
  Το *εδώ,* το *τώρα*
  - Πώς σας φαίνεται το Ρέθυμνο; Πώς ήταν όταν ήρθατε και πώς τώρα.
  - Τι σας αρέσει γενικά και τι όχι.
  - Υπάρχουν μέρη που νιώθετε οικεία, που αγαπάτε και μέρη που αποφεύγετε;
  - Περιγράψτε μου μία μέρα της καθημερινότητας σας σήμερα. Πού πάτε καθημερινά, διαδρομές που κάνετε στην πόλη, συγκεκριμένα μέρη ή εκτός πόλης
  - Όταν έχετε περισσότερο χρόνο τι σας ευχαριστεί να κάνετε;

[36] **Μία προσωπική σκέψη:** Πέρα από το αντικείμενο της εργασίας, διαπιστώθηκαν ορισμένα στοιχεία, που δεν είχα στο μυαλό μου όταν επέλεξα αυτό το θέμα. Ξανακούγοντας τις συνεντεύξεις, ειδικά τις αρχικές που πραγματοποίησα, εντοπίστηκαν παραλήψεις στις ερωτήσεις μου, αλλά και κάποια ερωτήματα που είχα θέσει να μην έχουν τελικά την σημασία που νόμιζα για τους αφηγητές, αλλά η βαρύτητα να δίνεται σε άλλα. Ταυτόχρονα, τις περισσότερες φορές με συνέπαιρνε η συζήτηση, η κάθε ιστορία, με αποτέλεσμα να 'βγαίναμε εκτός θέματος' αλλά και η διαδικασία να κρατούσε πολλές ώρες. Η κύρια σκέψη που δημιουργήθηκε στο πέρας της συλλογής των αφηγήσεων, ήταν ότι οι άνθρωποι έχουν ανάγκη να μιλήσουν, να πουν την ιστορία τους, αυτά που έχουν ζήσει και αυτά που θέλουν για το μέλλον τους, ακόμη και σε έναν άνθρωπο που δεν γνώριζαν πρωτύτερα. Πολλές συνεντεύξεις κατέληξαν σε καταθέσεις ψυχής, σε σημείο που δεν περίμενα. Διαπιστώθηκε, συνεπώς, ότι στην αρχή δινόταν περισσότερη σημασία στο αντικείμενο της εργασίας, στο να απαντηθούν οι ερωτήσεις, ενώ σιγά σιγά οι ίδιες οι συζητήσεις σαν διαδικασία απέκτησαν μεγαλύτερη σημασία.

Η σύνδεση

- Υπάρχει κάτι εδώ στην πόλη που σας θυμίζει την χώρα σας; (στην πόλη, στους ανθρώπους, στις συνήθειες)
- Έχετε κρατήσει έθιμα από παλιά; Πράγματα που κάνατε σε γιορτές ή για διασκέδαση που τα κάνετε και εδώ; Συνήθειες;
- Υπάρχουν συνήθειες που κάνουν εδώ και σας αρέσουν;
- Υπάρχουν κοινά σημεία;
- Σε τι γλώσσα μιλάτε μεταξύ σας; (μιλούσατε ελληνικά πριν έρθετε, πώς μάθατε, σας βοήθησε κάποιος στην αρχή, σας δυσκόλεψαν, πώς επικοινωνείτε με την οικογένειά σας, με τους οικείους σας)
- Με ποιους ανθρώπους κάνετε παρέα (δουλειά, συγγενείς, γείτονες)
- Σε σχέση με την αρχή, έχετε περισσότερες σχέσεις με ανθρώπους εδώ; Η αντιμετώπιση πως είναι, πώς την νιώθετε;
- Επισκέπτεστε την προηγούμενη χώρα σας; Έρχονται δικοί σας άνθρωποι εδώ;
-Επικοινωνείτε με συγγενείς και φίλους εκεί; Με ποιους τρόπους;
- Έχετε φέρει πράγματα που σας θυμίζουν την χώρα σας;

Το μέλλον

- Πώς νιώθετε σήμερα μακριά από την προηγούμενη χώρα σας;
- Σκέφτεστε να γυρίσετε;
- Τι είναι αυτό που σας κάνει να νιώθετε κάτι σπίτι σας/ πατρίδα σας;
- Τι σκέφτεστε για το μέλλον;

- **Τρίτη φάση**

- Διευκρινιστικές ερωτήσεις, ερωτήσεις κατανόησης σε σημεία που δημιουργήθηκαν κατά την διάρκεια της συνέντευξης ή ζητήματα που παραλήφθηκαν κατά την αφήγηση.
- Συμπληρωματικές ερωτήσεις ή ερωτήσεις για καινούρια θέματα.

_ Η μεθοδολογία της ανάλυσης

Ο τρόπο ανάλυσης, που ακολούθησε των αφηγήσεων που συλλέχτηκαν σύμφωνα με την παραπάνω μεθοδολογία, δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως εφαρμογή μίας συγκεκριμένης μεθόδου, αλλά ως συνδυασμό στοιχειών από περισσότερες, ώστε να ανταποκρίνονται στη συγκεκριμένη διαθεματική έρευνα.[37] Αφότου καθορίστηκαν οι βασικές θεωρητικές αρχές και θέσεις, στην πορεία η ανάλυση και επεξεργασία της θεωρίας και η ερευνητική πρακτική χτίστηκαν ταυτόχρονα (και με αυτόν τον τρόπο παρουσιάζονται) και δεν προηγήθηκε η μία της άλλης.

Τα βήματα για την ανάλυση και ερμηνεία των αφηγήσεων ξεκίνησαν από τη χρονική περίοδο που πραγματοποιήθηκαν οι συνεντεύξεις, καθώς αμέσως μετά την κάθε μία, συγκεντρώθηκαν επιτόπιες χειρόγραφες σημειώσεις σχετικά με τη διαδικασία της συνέντευξης, τα κύρια σημεία που επικεντρώθηκαν τα υποκείμενα, τα εκφραστικά μέσα, τα χαρακτηριστικά της διυποκειμενικής σχέσης με τους αφηγητές, τις σκέψεις και τα συναισθήματα που δημιουργήθηκαν. Στην συνέχεια ακολούθησε η διαδικασία της απομαγνητοφώνησης[38], με πολλαπλές ακροάσεις των ηχητικών αρχείων, έτσι ώστε πέρα από το να αποτυπωθεί γραπτά ο προφορικός λόγος, να δημιουργηθούν σημειώσεις και ορισμένες αρχικές αναλύσεις.

Αρχικά πραγματοποιήθηκε μία **κατακόρυφη ανάλυση** των συνεντεύξεων. Η κάθε μία αναλύθηκε μορφολογικά, καθώς το κείμενο χωρίστηκε σε ενότητες και υποενότητες βάσει του περιεχομένου και της μορφής του. Εξετάστηκε ο τρόπος με τον οποίο συναρθρώθηκαν οι ενότητες αυτές, οι εναλλαγές από τη μία στην άλλη ή η επαναφορά σε ορισμένα θέματα σε διαφορετικά σημεία του λόγου των αφηγητών, αλλά και η χρονική αλληλουχία, την οποία ο κάθε ένας ακολούθησε. Με τον

[37] Ο τρόπος μελέτης και ανάλυσης των συνεντεύξεων αποτέλεσε βασικό σημείο προβληματισμού, λόγω της έλλειψης προηγούμενων εμπειριών και εξοικείωσης με τις μεθόδους κοινωνικής έρευνας και ανάλυσης του υλικού, αλλά και της πολυπλοκότητας των σχετικών μεθόδων και εργαλείων, τα οποία επιτεύχθηκαν σταδιακά σε μία πιο ελεύθερη μορφή τους.

[38] Κατά την απομαγνητοφώνηση είναι κατανοητό και αναπόφευκτο οι μη λεκτικές μορφές επικοινωνίας, οι χειρονομίες, οι εκφράσεις, ο τόνος της φωνής, ο ρυθμός της ομιλίας, οι παύσεις, ο τονισμός των λέξεων και τα επιφωνήματα [τα γέλια και τα κλάματα] να μην μπορούν να αποδυθούν πλήρως, στερώντας το γραπτό κείμενο από σημαντικά στοιχεία. Παράλληλα χάνονται οι εικόνες, η διάσταση του χώρου όπου πραγματοποιούνται, η στάση και οι κινήσεις του αφηγητή σε αυτόν, στοιχεία που γίνεται προσπάθεια να αποδοθούν μέσω του περιγραφικού λόγου.

τρόπο αυτό έγιναν διακριτές **θεματικές κατηγορίες** που εντοπίζονται κοινές στα διαφορετικά υποκείμενα, στις οποίες στη συνέχεια βασίστηκε και η δομή της εργασίας.

Παράλληλα με την μορφολογική ανάλυση, υπογραμμίστηκαν τα αποσπάσματα που κρίθηκαν πλούσια σε πληροφορίες σχετικά με την θεματική της έρευνας,[39] αλλά και εκείνα που συνέθεταν το πλαίσιο (κοινωνικό, πολιτισμικό, οικονομικό, ιδιαίτερες συγκυρίες, προσωπικές συνθήκες) μέσα από το οποίο κάθε άτομο παρουσίαζε τη μαρτυρία του. Σημειώθηκαν στοιχεία του αφηγηματικού λόγου και του τρόπου έκφρασης, θέματα που επισημάνθηκαν, που παραλείφθηκαν, που επιλέχθηκαν να μην αναφερθούν, που παρακίνησαν για μία μεγάλη εξιστόρηση ή για τα οποία οι αφηγητές φάνηκαν αποστασιοποιημένοι και ουδέτεροι συναισθηματικά. Για την ερμηνεία κάθε αποσπάσματος λήφθηκε υπόψη η συνολική αφήγηση και τα αποσπάσματα αντιμετωπίστηκαν ως τμήματα ενός ενιαίου συνόλου, από το οποίο η ερμηνεία δεν μπορεί να γίνει μεμονωμένα. Κάθε ενότητα αν και μπορεί να είχε ένα κύριο θέμα-τίτλο, αυτό **διαρκώς συσχετιζόταν με τις υπόλοιπες**, έμμεσα αλλά και άμεσα, με αρκετά τα σημεία όπου η μία θεματική συγχεόταν και διαπλεκόταν με άλλες. Τέλος, για κάθε αφηγητή δημιουργήθηκε ένα χρονολογικό και παράλληλα χωρικό διάγραμμα των βιογραφικών σταθμών και των χωρικών σημείων που επισημαίνονται ως βασικοί τόποι της ζωής και της καθημερινότητας.

Στη συνέχεια ακολούθησε η **οριζόντια ανάλυση,** μία συν-ερμηνεία των συνεντεύξεων βάσει των δημιουργημένων θεματικών και των επιλεγμένων αποσπασμάτων. Από τις συνεντεύξεις ομαδοποιήθηκαν οι κοινά θεματικά ενότητες και τα σχόλια που τις αφορούν και εξετάστηκαν συνολικά, με στόχο να διακριθούν τα στοιχεία που είχαν κυρίαρχο ρόλο για τον κάθε ένα αφηγητή. Οι αναλύσεις δεν στοχεύουν να αναδείξουν μία μονοσήμαντη αλήθεια, αλλά αντίθετα να αναγνωριστούν οι πολυποίκιλοι τρόποι που οι αφηγητές βιώνουν τη ζωή τους, δομούν τη βιογραφική τους τροχιά ή αντιδρούν σε συγκεκριμένες συνθήκες, [40] καθώς και να διερευνήσει πώς η μνήμη του καθενός επηρεάζει τις επιλογές και την πραγματικότητά τους. «Η κάθε αφήγηση σ' αυτό το πλαίσιο παρουσιάζεται στην ιδιαιτερότητά της χωρίς αξίωση γενίκευσης, αλλά το συνολικό κείμενο που παράγεται συνθέτει τις ιδιαιτερότητες και τις ατομικές εμπειρίες».[41]

Η διαδικασία που ακολουθήθηκε βασίζεται στην θεωρητική προσέγγιση του ζητήματος της μνήμης και της σχέσης με τον χώρο και την καθημερινή ζωή των μεταναστευτικών πληθυσμών (μέσα από βιβλιογραφική έρευνα), μέσω της οποίας πραγματοποιήθηκε η ερμηνεία των βιωματικών αφηγήσεων των μεταναστών. Οι δύο προσεγγίσεις αυτές χρησιμοποιούνται (και παρουσιάζονται) παράλληλα, ώστε να διαπλεχθούν οι θεωρητικές γνώσεις με το πρωτογενές υλικό των βιογραφικών μαρτυριών, αλληλοτροφοδοτώντας η μία την άλλη. Παράλληλα, η παρουσίαση αυτούσιων αποσπασμάτων κρίνεται ιδιαίτερα σημαντική, καθώς δίνουν τη δυνατότητα στον αναγνώστη να συνομιλήσει με το ερευνητικό υλικό χωρίς την διαμεσολάβηση και την προσωπική μου ερμηνεία και να γνωρίσει άμεσα τα βιώματα και τις αναμνήσεις των αφηγητών και να εξάγει τα δικά του συμπεράσματα. Επιπλέον τα αποσπάσματα αυτά αποτελούν αυτοτελή κείμενα με μεγάλη εκφραστική αξία, που δεν μπορούν (και δεν επιδιώκεται) να υποκατασταθούν από τον ερμηνευτικό ερευνητικό λόγο.

_ Η δομή της εργασίας

Προκειμένου να καταστεί δυνατή η βαθύτερη κατανόηση του ζητήματος, το παρόν κείμενο δομείται σε τρία μέρη, με βασικότερο το δεύτερο, όπου οι εννιά θεματικές ενότητες του αναπτύσσονται γύρω από τα ερευνητικά ερωτήματα που θέτει η εργασία.

Εν συνεχεία του πρώτου μέρος, όπου ορίστηκαν οι στόχοι, τα βασικά ερωτήματα και οι θεωρητικές αρχές της έρευνας, αλλά και η μεθοδολογία και ο τρόπος υλοποίησης των συνεντεύξεων που ακολουθείται, το δεύτερο μέρος αποτελεί τον βασικό κορμό της έρευνας. Στα εννιά κεφάλαιά του αναλύονται τα **κοινωνικά και χωρικά πλαίσια** μέσα από τα οποία ανασυντίθεται η μνήμη, τα οποία και αποτελούν τις θεματικές ενότητες της εργασίας. Οι θεματικές ενότητες προέκυψαν από τους στόχους και τα ερωτήματα που τέθηκαν στην αρχή της έρευνας, ενώ ορισμένες (όπως για παράδειγμα η διάσταση της διαγενεακής μνήμης, του ψηφιακού χώρου και μέσων και της μνήμης των υλικών αντικειμένων) γεννήθηκαν μέσα από τη

[39] Το συνολικό κείμενο των απομαγνητοφωνημένων αφηγήσεων που δημιουργήθηκε είναι πολυσήμαντο και δίνεται να αναλυθεί για πολλαπλές και ποικίλες διερευνήσεις, για διαφορετικές θεματολογίες από αυτή της παρούσας εργασίας, η οποία επιλέχθηκε μόνο ως ένα από τα διαφορετικά ζητήματα που εμπλέκονται στα βιώματα των μεταναστών.

[40] Κάτου Μαρία [2018], *15+1 γυναίκες αρχιτέκτονες στην Αθήνα. Αναγνώσεις της διαδρομής του βίου,* Διδακτορική διατριβή, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Επιβλέπουσα: Βαΐου Ντίνα, Αθήνα, σελ. 96

[41] Ό.π.

διαδικασία των συνεντεύξεων και την εστίαση σε αυτές από τους ίδιους τους αφηγητές. Κάθε θεματική διαβάζεται μέσα από τη διάσταση της μνήμης και της ανάμνησης, με την παρουσία του χώρου της πόλης να είναι έμμεσα ή άμεσα ορατή. Όπως έχει αναφερθεί, τα κεφάλαια αυτά παρά τη διακριτή θεματολογία τους, εισχωρούν το ένα μέσα στο άλλο και δύσκολα διαβάζονται ανεξάρτητα, ενώ σε κάθε ένα από αυτά αναδεικνύονται οι κοινές, αλλά και διαφορετικές εμπειρίες της πόλης.

Στο τρίτο και τελευταίο μέρος, παρουσιάζονται ορισμένα συγκεντρωτικά συμπεράσματα και σκέψεις. Μέσα από τα αναλυθέντα ζητήματα γίνεται μια προσπάθεια προσέγγισης και κατανόησης της πολυπλοκότητας της διατοπικής μνήμης και της σχέσης της με τον χώρο. Με αυτόν τον τρόπο δημιουργείται η βάση για πιθανές παρεπόμενες εμβαθύνσεις στη σημασία των προφορικών μαρτυριών, όπως και έρευνες με διαφορετικές εστιάσεις στις βιωματικές ιστορίες των μεταναστών, καθώς τα ζητήματα που επιλέχθηκαν αποτελούν μόνο μία μικρή πτυχή του πολυδιάστατου χωρικού και κοινωνικού αυτού ζητήματος.

[2] Ακούγοντας τις βιογραφικές μαρτυρίες

«Η μνήμη μας δεν στηρίζεται στην ιστορία που μαθαίνουμε, αλλά στην ιστορία που ζούμε».[42]

[M. Halbwachs]

[42] Halbwachs Maurice, *Η συλλογική μνήμη*, μτφ. Τ. Πλύτα, εκδ Παπαζήσης, Αθήνα, 2013, σελ.105

Οι αφηγητές και η διαδικασία των αφηγήσεων

Στην έρευνα πήραν μέρος συνολικά 8 άτομα, 2 άντρες και 6 γυναίκες, ηλικιών 34 έως 67, με χώρες καταγωγής την Αλβανία (4 από αυτούς), την Γεωργία, την Αγγλία, την Ρουμανία και μία ακόμη χώρα της κεντρικής Ευρώπης. Τρεις από αυτούς τους γνώριζα σε προσωπικό επίπεδο από πριν, χωρίς να έχουμε στενές σχέσεις, ενώ τους υπόλοιπους τους συναντούσα για πρώτη φορά, είτε μέσω γνωστών είτε μέσω μίας άτυπης μορφής της μεθόδου της χιονοστιβάδας. Οι συζητήσεις – αφηγήσεις έγιναν σε χώρους που οι αφηγητές επέλεξαν, οι περισσότερες στους χώρους κατοικίας τους, αλλά και στον χώρο εργασίας τους και στο δημοτικό πάρκο. Η γλώσσα επικοινωνίας ήταν τα ελληνικά, εκτός από μία συνέντευξη που έγινε ταυτόχρονα στην ελληνική και την αγγλική. Η πραγματοποίησή τους υλοποιήθηκε την άνοιξη του 2022, όλες δια ζώσης και διήρκησαν από μισή μέχρι 2 ώρες η κάθε μία. Όλοι συμφώνησαν να ηχογραφηθούν με ιδιαίτερη άνεση (τα ονόματα των οποίων έχουν αντικατασταθεί με ψευδώνυμα), εκτός από μία αφηγήτρια που (και λόγω βιωμάτων) ήθελε να τηρηθεί η απόλυτη ανωνυμία της και η συνέντευξη πραγματοποιήθηκε μέσω επιτόπιων γραπτών σημειώσεων.

_ Αφήγηση 1: Νίκος, 55 ετών, καταγωγή: Αλβανία

Τον κύριο Νίκο τον γνώριζα σε έναν μικρό βαθμό πριν την συνάντησή μας στα πλαίσια της εργασίας, καθώς έχω φιλικές σχέσεις από μικρή με τα παιδιά του. Η ευκολία και την προθυμία του λόγω αυτών να μιλήσει, αποτελούν και τους λόγους που τον επέλεξα για πρώτο αφηγητή, μαζί τη σύζυγό του. Καθώς ήταν η πρώτη μου συνέντευξη, χωρίς ανάλογη εμπειρία αυτής της μορφής πρωτογενούς έρευνας στο παρελθόν, υπήρξαν αμήχανες στιγμές, στοιχεία που παραλήφθηκαν, καθώς και ερωτήσεις που στην συνέχεια στις επόμενες συνεντεύξεις διορθώθηκαν και διατυπώθηκαν πιο ορθά και στοχευμένα. Η συνέντευξη έλαβε χώρα στην κατοικία του, παρουσία της συζύγου του, με την οποία συνομίλησα στην συνέχεια, και συνολικά διήρκησαν από το απόγευμα μέχρι αργά το βράδυ.

Ο κύριος Νίκος ήρθε στην Ελλάδα από την Αλβανία πριν 25 χρόνια, μαζί με άλλους άντρες από την χώρα του, σε ένα μακρύ ταξίδι με πολύ δύσκολες συνθήκες. Τα πρώτα χρόνια εγκαταστάθηκε στην Αθήνα όπου δούλεψε σε οικοδομικές εργασίες, ενώ στην συνέχεια ήρθε στην χώρα και η σύζυγος του με το ένα τους παιδί και μαζί μετακινήθηκαν στο Ρέθυμνο, όπου ζουν και εργάζονται μέχρι και σήμερα. Αν και ένας λιγομίλητος και δωρικός στον λόγο του άνθρωπος, ήταν ιδιαίτερα πρόθυμος να μου μιλήσει, με τον λόγο του να περιλαμβάνει πέρα από γεγονότα-σταθμούς της ζωής του, κυρίως στην Αλβανία, συναισθήματα, πεποιθήσεις και ανεκπλήρωτα όνειρα που είχε. Στην συζήτησή μας, συχνά έγινε παρέμβαση της γυναίκας του, η οποία του θυμίζει γεγονότα ή του επισημαίνει τις ερωτήσεις μου που δεν έχουν απαντηθεί. Επιπλέον, συχνά παρατηρήθηκε να τείνει να απαντάει επηρεασμένος από την διατύπωση των ερωτήσεων, επαναλαμβάνοντας, για παράδειγμα, τις ίδιες φράσεις ή συμφωνώντας απόλυτα, κάτι που στην συνέχεια με βοήθησε να βελτιώσω τις διατυπώσεις μου στις υπόλοιπες συνεντεύξεις.

_ Αφήγηση 2: Λίντα, 52 ετών, καταγωγή: Αλβανία

Η συνέντευξη – συζήτηση με την κυρία Λίντα ακολούθησε αυτή του συζύγου της, του κυρίου Νίκου, την ίδια μέρα, αφού εκείνος αποχώρησε από το χώρο. Η Λίντα ήταν ιδιαίτερα πρόθυμη εξαρχής να μιλήσει για την ζωή της και ήταν και αυτή που θέλοντας να με βοηθήσει με την έρευνά μου, μου σύστησε τον άντρα και την αδερφή της.

Ερχόμενη πριν 25 χρόνια στην Ελλάδα από την Αλβανία, έζησε μαζί με τον σύζυγό της και το ένα τους παιδί για λίγα χρόνια στην Αθήνα και στην συνέχεια μετακινήθηκε στο Ρέθυμνο, όπου ζούσε η αδερφή της, με τον σύζυγό της να την ακολουθεί λίγους μήνες μετά. Οι λόγοι που έφυγαν από την χώρα τους ήταν οικονομικοί, κάτι που αποτελεί και βασική θεματική που αναφέρεται στην αφήγησή της. Υπόλοιπα ζητήματα που κυριαρχούν στον λόγο της είναι η περιγραφή της ζωής στο Ρέθυμνο, σε αντίθεση με τις στιγμές του παρελθόντος της στην Αλβανία, οι δυσκολίες στην εργασία και στην φροντίδα των παιδιών της μέχρι και σήμερα, αλλά και οι κοινωνικοπολιτικές απόψεις της για διάφορα ζητήματα του παρόντος και του παρελθόντος. Επιπλέον, έντονη παρουσία στην μαρτυρία της έχουν οι συλλογικές δραστηριότητες και η συλλογική ζωή με τους ομοεθνείς της. Έχοντας παρακολουθήσει την συνέντευξη του άντρα της, γνώριζε για ποια θέματα θα ερωτηθεί και τι αφορά η συζήτηση συνολικά, και συνεπώς ξεκίνησε την αφήγηση μόνη της δομημένα, παρουσιάζοντας αναλυτικά την ζωή της με συγκεκριμένες λεπτομέρειες. Σε αρκετά σημεία, αλλά κυριότερα προς το τέλος της συζήτησης, ο λόγος της κατακλύζεται από συναισθήματα, ειδικότερα σε αναφορές στα παιδιά της. Την συνέντευξη μας ακολούθησε μία ελεύθερη

συζήτηση, που δεν ηχογραφήθηκε, κατά την οποία με ξενάγησε στο σαλόνι της, δείχνοντας μου οικογενειακές φωτογραφίες και βιβλία στα αλβανικά που είχε γράψει ο πατέρας της, για τα οποία αφιερώθηκε αρκετός χρόνος, διαβάζοντάς και μεταφράζοντας μου αποσπάσματα.

_ Αφήγηση 3: Μιράντα, 34 ετών, καταγωγή: Αλβανία

Η Μιράντα είναι ένα πρόσωπο που κατοικεί στο χωριό καταγωγής μου στο Ρέθυμνο και μέσω της οικογένειάς μου δημιουργήθηκε η επαφή για την συνέντευξή της, παρόλο που έως τότε δεν την γνώριζα σε προσωπικό επίπεδο. Η επιλογή της ως αφηγήτρια ήρθε, πέρα από την προθυμία να μου μιλήσει, λόγω της διαμονής της στο χωριό πολλά χρόνια και του γεγονότος ότι έχει ζήσει πέρα από την Αλβανία και μέσα στην πόλη του Ρεθύμνου. Η συνέντευξη έγινε στο σπίτι της, παρουσία της πεθεράς της, η οποία όμως δεν μιλούσε την ελληνική γλώσσα, και διήρκησε περίπου μία ώρα.

Η Μιράντα είναι 34 ετών, γεννημένη στην Αλβανία. Ζει στην Ελλάδα τα τελευταία 15 χρόνια, όπου ακολουθώντας τον σύζυγό της που κατοικούσε ήδη εδώ. Σήμερα εργάζεται περιστασιακά καθαρίζοντας και φροντίζοντας σπίτια και ενοικιαζόμενα δωμάτια στο χωριό και στην ευρύτερη περιοχή. Σχετικά με το περιεχόμενο της αφήγησης, η εργασία και η ανατροφή και το μέλλον των παιδιών της είναι τα ζητήματα που αναφέρονται στο μεγαλύτερο μέρος αυτής. Η εύρεση εργασίας, λόγω της έλλειψης σπουδών ή κάποιας εμπειρίας, τα οποία σύμφωνα με εκείνη μπορούν να διασφαλίσουν ένα καλό βιοτικό επίπεδο, ήταν ο λόγος που έφυγαν από το χωριό τους στην Αλβανία, αρχικά ο σύζυγός της και στην συνέχεια και η ιδία, αλλά και ο λόγος στην συνέχεια να μετακινηθούν μεταξύ διαφορετικών πόλεων στην Ελλάδα, αναζητώντας τις καλύτερες για αυτούς συνθήκες. Η διαβίωση όπως είναι λογικό είναι το κύριο ζήτημα που την απασχολεί, και η αφήγησή της περιλαμβάνει περισσότερο την περιγραφή αυτών των στιγμών και ανησυχιών, παρά την περιγραφή ευχάριστων γεγονότων ή στιγμών ελεύθερου χρόνου.

_ Αφήγηση 4: Μαρία, 40 ετών, καταγωγή: Γεωργία

Η Μαρία ήταν συνάδελφος του αδερφού μου και μέσω αυτού δέχτηκε να μιλήσουμε και να αφηγηθεί την ιστορία της. Δεν την γνώριζα πρωτύτερα και γι' αυτόν τον λόγο ήταν ιδιαίτερα διστακτική˙ η ίδια αναφέρει ανοιχτά ότι αν δεν υπήρχε η σύνδεση μέσω του αδερφού μου, δεν θα δεχόταν να μιλήσει *«Κοίτα εγώ δεν θα μιλούσα με μία ξένη τελείως τόσο ανοιχτά».* Η συζήτησή μας έγινε σε εξωτερικό χώρο (στο εστιατόριο – καφετέρια του ξενοδοχείου όπου εργάζεται) και διήρκησε μισή ώρα. Λόγω του περιβάλλοντος υπήρξαν πολλές διακοπές από εξωγενείς παράγοντες και πρόσωπα, καθώς επίσης ο χρόνος μας ήταν αρκετά περιορισμένος, γεγονός που επηρέασε και την αφήγηση και τον βαθμό περιγραφικότητάς της, ακόμη και την ίδια την χροιά του λόγου της, που ήταν βιαστικός και προτροπές για να ολοκληρώσουμε σε αρκετά σημεία.

Η αφηγήτρια γεννήθηκε και μεγάλωσε στην Γεωργία, με ποντιακή καταγωγή. Ήρθε στην Ελλάδα πριν 19 χρόνια, σε ηλικία 21 ετών με σκοπό να εργαστεί και να βοηθήσει την αδερφή της, η οποία ζούσε ήδη στην Κρήτη με την οικογένειά της. Τα πρώτα χρόνια η ζωή της ήταν μεταξύ Ελλάδας και Γεωργίας, καθώς η εργασία της ήταν εδώ, ενώ ο σύζυγος και το παιδί της στην προηγούμενη πατρίδα. Σταδιακά, μετακινήθηκε και η οικογενειά της, όπου ζει και εργάζεται μέχρι και σήμερα σε μία κωμόπολη –χωριό έξω από το Ρέθυμνο. Ο λόγος της κυρίως είναι συνοπτικός και βιαστικός, όπως αναφέρθηκε, χωρίς αναφορές σε συγκεκριμένα γεγονότα του παρόντος ή του παρελθόντος. Μόνες στιγμές που γίνεται περιγραφική στην αφήγησή της είναι στις δύσκολες στιγμές με το παιδί της, στην περιγραφή των εθίμων της Γεωργίας που πλέον έχουν ξεχαστεί λόγω της αλλαγής τόπου και στην επαφή της με την ελληνική γλώσσα. Συνολικά, αναφέρεται σε πολλά διαφορετικά θέματα, αλλά εν συντομία, πράγμα που εξηγείται από την επιθυμία της να τελειώσουμε για να ασχοληθεί με άλλα πράγματα.

_ Αφήγηση 5: Chris, 67 ετών, καταγωγή: Ηνωμένο Βασίλειο

Ο Chris είναι οικογενειακός φίλος των γονιών μου, με καταγωγή από την Αγγλία και κατοικεί σε ένα μικρό χωριό του Ρεθύμνου, μαζί με την γυναίκα του. Η επιλογή του ως αφηγητή προήλθε λόγω της διαφορετικής καταγωγής, αλλά και των διαφορετικών κινήτρων και συνθηκών κάτω από τις οποίες επέλεξε να εγκατασταθεί στην Ελλάδα. Το διαφορετικό προφίλ, προμήνυε μία διαφορετική ιστορία και συνεπώς και διαφορετικά κριτήρια μέσα από τα οποία βλέπει το ταξίδι του και την νέα πατρίδα. Η συνάντησή μας πραγματοποιήθηκε στο πατρικό μου σπίτι, όπου έρχεται συχνά για επίσκεψη, και διήρκησε σχεδόν μία ώρα.

Μεγαλώνοντας και όντας συνταξιούχοι, ο Chris και η σύζυγός του, αποφάσισαν να εγκατασταθούν στην Ελλάδα, και συγκεκριμένα στην Κρήτη, πριν από 23 χρόνια. Επιθυμία τους ήταν να αλλάξουν την ποιότητα και τον τρόπο ζωής τους και γι' αυτό επέλεξαν τον σταθερό προορισμό διακοπών τους για να εγκατασταθούν μόνιμα. Η ύπαρξη φιλικού προσώπου εδώ, αποτέλεσε αφορμή και για να έρθουν πρώτη φορά στην χώρα, αλλά και για να μείνουν. Σήμερα έχουν αγοράσει το δικό τους σπίτι και κατοικούν πλέον μόνιμα. Η συζήτησή μας ήταν αρκετά διαφορετική από τις υπόλοιπες, κατά κύριο λόγο σχετικά με τα ζητήματα και τα θέματα που φάνηκε να τον απασχολούν. Εργαζόμενος στον κατασκευαστικό τομέα, οι αφηγήσεις του επικεντρώνονται σε πολλά σημεία σε υλικά στοιχεία και στο δομημένο περιβάλλον (τα σπίτια που έχει ζήσει, η ποιότητα των κατασκευών κτλ), αλλά παράλληλα σημασία για εκείνον φαίνεται να έχουν οι φιλικές σχέσεις που έχει αναπτύξει και οι ανθρώπινες αξίες. Ο λόγος της είναι ήπιος, χωρίς κενά και συναισθηματικές εξάρσεις. Η συζήτησή έγινε παράλληλα τόσο στα ελληνικά όσο και στα αγγλικά. Στην αρχή των ερωτήσεων, επέλεξα να μιλάω στα αγγλικά, καθώς είναι μία γλώσσα που γνωρίζω, με σκοπό να νιώσει περισσότερη οικειότητα και άνεση (ψυχολογική αλλά και γλωσσική) για να μιλήσει ελεύθερα. Από μόνος του όμως στην πορεία, μεταπηδούσε από την μία γλώσσα στην άλλη, καθ' όλη τη διάρκεια.

_ Αφήγηση 6: Κατερίνα, 66 ετών, καταγωγή: Κεντρική Ευρώπη

Την Κατερίνα την γνώρισα πρώτη φορά μέσω μια μακρινής φίλης, την ημέρα της συνέντευξης όπου συναντηθήκαμε στον κήπο του Ρεθύμνου (στην συνέχεια κατάλαβα ότι ο τόπος είχε να κάνει και με το αίσθημα της ανωνυμίας και της ασφάλειας που ήθελε να διατηρήσει). Η έλλειψη γνωριμίας μας, σε συνδυασμό με τους προσωπικούς της δισταγμούς την έκαναν να είναι αρκετά συγκρατημένη, έως φοβισμένη, καθ' όλη την διάρκεια της συζήτησης. Την ενδιέφερε η ανωνυμία σε πολύ μεγάλο βαθμό και δεν ήθελε να ηχογραφηθεί παρά μόνο να κρατάω γραπτές σημειώσεις. Η συζήτηση κράτησε μία ώρα και πραγματοποιήθηκε σε ένα παγκάκι στο πάρκο.

Η Κατερίνα είναι 66 ετών, συνταξιούχος πλέον, ζει μόνη της ενώ στην πόλη ζουν και το παιδί με τα εγγόνια της. Στην Ελλάδα ήρθε πριν 40 χρόνια από χώρα της κεντρικής Ευρώπης, όπου ζούσε και εργαζόταν, επισκεπτόμενη την Κρήτη για διακοπές όπου γνώρισε τον άντρα της και μετακόμισε μόνιμα. Η αφήγησή της σε μικρή αντίθεση με τις περισσότερες, περιλάμβανε την περιγραφή του αστικού χώρου και τις διαφορές των περιβαλλόντων στα οποία είχε ζήσει, καθώς και την κοινωνική ανάλυση των ανθρώπων. Σημαντικό στοιχείο για εκείνη ήταν οι ανθρώπινες αξίες, το αίσθημα της ελευθερίας και η κρατική υποστήριξη των πολιτών μιας χώρας. Η εξομολόγηση των προσωπικών στιγμών της ζωής της ήταν πιο συγκρατημένη αλλά και περιγραφική και συναισθηματική σε ορισμένα σημεία.

_ Αφήγηση 7: Μιρέλα, 42 ετών, καταγωγή: Ρουμανία

Η Μιρέλα είναι μία γυναίκα που δεν γνώριζα πριν ξεκινήσω την εργασία αυτή. Μου την σύστησε η μητέρα μου, καθώς εργάζεται ως καθαρίστρια σε γειτονικό μαγαζί. Η επιλογή της ως αφηγήτρια ήρθε, καθώς γνωρίζαμε ότι είναι ένα άτομο πολύ κοινωνικό και ομιλητικό, χωρίς να ξέρω σε πόσα διαφορετικά μέρη έχει ζήσει και πόσες διαφορετικές βιωματικές εμπειρίες θα ανακάλυπτα στην συνέχεια. Η συνέντευξη έγινε σε ένα ιδιωτικό δωμάτιο του χώρου εργασίας της, λίγο μετά την βάρδιά της και διήρκησε μιάμιση ώρα.

Η Μιρέλα είναι 42 ετών και γεννήθηκε και έζησε μέχρι τα 24 της σε μία βιομηχανική πόλη της Ρουμανίας. Πριν εγκατασταθεί στην Ελλάδα πριν 13 χρόνια ταξίδεψε και εργάστηκε σε πολλές διαφορετικές χώρες και ηπείρους. Στην Ελλάδα ήρθε, μετακινούμενη σε διάφορες πόλεις και χωριά της Κρήτης για εργασία στον τουριστικό κλάδο. Εδώ, γνώρισε τον σύζυγό της, όπου παντρεύτηκε και ζει μέχρι και σήμερα, δουλεύοντας ως καθαρίστρια στο γειτονικό χωριό. Η αφήγηση της είναι αρκετά περιγραφική, με αναφορές όχι μόνο στην δική της προσωπική ζωή, αλλά και σε περιγραφές για τις συνθήκες, τους ανθρώπους και τον τόπο της κάθε χώρας – σταθμού της ζωής της. Η κόρη της, οι ανησυχίες και οι στιγμές με αυτήν είναι βασικό στοιχείο σε όλη μας την συζήτηση, με την ροή της συζήτησης να διακόπτεται αρκετές φορές για να εκφράσει σκέψεις της και αναμνήσεις για αυτήν. Αν και είναι αφοπλιστικά ομιλητική, η συζήτηση μαζί της ήταν περισσότερο μία εξομολόγηση των ζητημάτων που την προβληματίζουν, παρά πιστή στα αρχικά ζητήματα που της έθεσα λόγω της εργασίας.

_ Αφήγηση 8: Αλεξάντρα, 57 ετών, καταγωγή: Αλβανία

Η συζήτησή μου με την Αλεξάντρα ήταν η τελευταία που έγινε. Την ίδια δεν την γνώριζα καθόλου πριν από εκείνη την στιγμή, μου την σύστησε η πρώτη αφηγήτρια ως ένα άτομο ομιλητικό και πρόθυμο να με βοηθήσει. Η συνέντευξη έγινε στο σπίτι της και παρ' όλο που αρχικά έδειχνε να έχει περιορισμένο χρόνο, διήρκησε περίπου δύο ώρες.

Η Αλεξάντρα είναι 57 ετών, γεννημένη και μεγαλωμένη στην Αλβανία. Στην Ελλάδα ζει τα τελευταία 27 χρόνια, όπου ήρθε με τον σύζυγο και τα παιδιά της κατευθείαν στο Ρέθυμνο με στόχο να βρουν εργασία. Με το πέρασμα των χρόνων τα παιδιά της μεγάλωσαν και έφυγαν από το σπίτι, ενώ αγόρασαν και το δικό τους σπίτι μένοντας μόνιμα πια εδώ. Ο ρόλος μου στη συνέντευξη αυτή ήταν σημαντικά διαφοροποιημένος, λόγω της σχετικής εμπειρίας που είχα ήδη αποκτήσει από τις προηγούμενες και με έκανε να ακούω πιο κριτικά την αφήγηση.

Η αφήγησή της είναι πλούσια και γεμάτη από αναφορές συγκεκριμένων στιγμών και γεγονότων που σημάδεψαν την μνήμη της. Εξιστορεί με πολύ έντονο συναισθηματισμό συγκεκριμένες αναμνήσεις από την προσπάθειά τους να έρθουν νόμιμα στην χώρα και από τις πρώτες τους στιγμές στο Ρέθυμνο, ευχάριστες σημαντικές στιγμές των παιδιών της, αλλά και τραυματικά γεγονότα για την ζωή της. Παράλληλα στην μαρτυρία γεγονότων, εμπλέκονται οι πεποιθήσεις της, τα πιστεύω και οι διαφωνίες της με πολύ περιγραφικό και ειλικρινή τρόπο. Οι ερωτήσεις που χρειάζεται να της θέσω είναι ελάχιστες, καθώς από μόνη της εξιστορεί την ζωή της από την στιγμή που ήρθαν στην χώρα, μεταφέροντας γεγονότα, διαλόγους και συναισθήματα, χωρίς να διστάζει. *«Θα σου πω και άλλη μία ιστορία...»* Ο λόγος της για το παρόν, οι απαντήσεις που δίνει με αφορμή τις ερωτήσεις που την θέτω, διακόπτονται συχνά από εξιστόρηση μικρών ιστοριών – γεγονότων του παρελθόντος, που μπορεί είτε να συνδέονται με τα προηγούμενα λεγόμενα είτε απλά να αποτελούν αναμνήσεις προσωπικών στιγμών που της ήρθαν στο μυαλό εκείνη την στιγμή. Συνολικά θα μπορούσα να πω ότι η αφήγηση αποτέλεσε έναν ασυνείδητο απολογισμό ζωής που μου πρόσφερε πολύ περισσότερα απ' ό,τι χρειαζόμουν στα πλαίσια μιας έρευνας.

Κοινωνικά πλαίσια της μνήμης μέσα από τον αφηγηματικό λόγο

«Η ανάμνηση ορίζεται μία κατασκευή του παρόντος υπό την επήρεια του παρελθόντος.
Δηλαδή το νεκρό κυριεύει το ζωντανό».[43]

[M. Halbwachs]

Με την είσοδο της κοινωνιολογίας στο πεδίο των κοινωνικών επιστημών του 20ου αιώνα, εισάγεται και μελετάται από τον M. Halbwachs η έννοια της **συλλογικής συνείδησης** και η σημασία της ανάμνησης. Η ίδια η έννοια της μνήμης αποτελεί «μια κατασκευή, ανα-κατασκευή και συν-κατασκευή στην οποία συμμετέχουν τόσο τα άτομα και οι ομάδες όσο η κοινωνία και οι θεσμοί, τόσο οι ενδο-ατομικές λειτουργίες όσο και οι κοινωνικές: οι δύο πλευρές διατηρούν μεταξύ τους μια συνεχή συγκρουσιακή ή αλληλεπιδρασιακή σχέση. Η κοινωνική μνήμη διαφοροποιείται από τη βιολογική, τη γνωστική και τη νευροφυσιολογική μνήμη και παραπέμπει στον τρόπο με τον οποίο επιλέγουμε, κατασκευάζουμε και μεταβιβάζουμε το παρελθόν μας».[44]

«Τα χωροχρονικά πλαίσια της μνήμης, στα οποία επικεντρώθηκε ο M. Halbwachs, αμφισβητούν τον ομοιόμορφο, συναινετικό και σταθερό τρόπο κατασκευής της, καθιστώντας την ευλύγιστη στις οργανικές μορφές και οργανωτικές αρχές της εκάστοτε κοινωνίας, στις νοοτροπίες, τις θεσμικές, ψυχολογικές και «λογικές» δομές της. Διαφορετικές χωροχρονικές κοινωνίες, κατασκευάζουν με διαφορετικό τρόπο το παρελθόν τους και το μνημονεύουν διαφορετικά».[45] Πολλαπλές μνήμες συνεπάγεται συνεπώς, πολλαπλές κατασκευαστικές αναπαραστάσεις. Όπως αναφέρει και ο ίδιος «η ανάμνηση είναι σε πολύ μεγάλο βαθμό μια **ανακατασκευή του παρελθόντος** με τη βοήθεια δεδομένων που δανειζόμαστε από το παρόν, ανακατασκευή την οποία έχουν προετοιμάσει άλλες ανακατασκευές που έχουν δημιουργηθεί σε προηγούμενες εποχές και απ' όπου η εικόνα του παρελθόντος έχει προκύψει ήδη παραλλαγμένη. […] Δεν υπάρχει αμφιβολία πως είναι μια ρευστή κι ατελής εικόνα και, κυρίως, μια εικόνα που έχει ανασυντεθεί». [46] «Τα χωρικά πλαίσια της μνήμης είναι δύο ειδών. Υπάρχει το οικείο, τοπικό πλαίσιο που στοιχειοθετείται από αντικείμενα, σπίτια, δρόμους. Τούτο είναι ευάλωτο, εκτεθειμένο στο έλεος αναπόφευκτων αλλαγών και οι μνήμες που υποστηρίζει ζουν με χρόνο δανεικό, υπό την απειλή μικρότερων ή μεγαλύτερων καταστροφών ή μεταβολών. Η μνήμη του οικείου είναι η μνήμη των τόπων, των συγκεκριμένων τόπων. Το δεύτερο είδος χωρικού πλαισίου της μνήμης είναι πιο ασφαλές εξαιτίας της συμβολικής λειτουργίας που εκτελεί».[47] Αφορά τις νέες μορφές και τελέσεις της συλλογικής μνήμης, τις **αναπαραστάσεις** που συγκροτούν νοητούς τόπους της μνήμης. Σε σύγκριση με τους οικείους, συγκεκριμένους τόπους, οι τελευταίοι μνημονικοί τ(ρ)όποι είναι περισσότερο απομακρυσμένοι, αέναα μεταβαλλόμενοι, αλλά και πιο εύρωστοι στο πέρασμα του χρόνου.

«Η συλλογική κοινωνική μνήμη, ιδιαίτερα όταν αφορά έναν αστικό, πολυπολιτισμικό χώρο, όπου τα υποκείμενα ως συλλογικότητες μεταφέρουν τις δικές τους βιωμένες και αφηγούμενες μνήμες, τις οποίες εγγράφουν στον χώρο μέσα από τις πρακτικές τους, συναποτελείται, συναπαρτίζεται από ψηφίδες, από πολλαπλές όψεις και αφηγήσεις της μνήμης».[48] Σύμφωνα με τον P. Ricoeur εντοπίζονται **τρία υποκείμενα της μνήμης**, ο εαυτός, οι οικείοι και οι συλλογικότητες. Όλες οι βαθμίδες αυτές, επηρεάζουν αμφίδρομα το άτομο και την συλλογική οντότητα και προσδιορίζουν την ταυτότητά τους, μέσω της συνεχούς αλληλεπίδρασης των κοινωνικών τους πράξεων. Η μνήμη λειτουργεί ως ενεργητική διαδικασία, κατά την οποία το άτομο δεν ανακαλεί απλά γεγονότα, αλλά σχετίζεται με ένα ολόκληρο σύνολο εξωτερικών προς το άτομο σχέσεων, που μορφοποιούν το παρελθόν και παράλληλα ενεργοποιεί ένα πλέγμα κοινωνικών προσδιορισμών και σχέσεων και χώρων

---

[43] Μάντογλου, Άννα [2010], *Κοινωνική μνήμη- Κοινωνική λήθη: έκδηλες και λανθάνουσες μορφές κοινωνικής σκέψης,* εκδ. Πεδίο, Αθήνα, σελ. 49

[44] Μαντόγλου Αννα [2013], Πρόλογος στην ελληνική έκδοση στο Halbwachs Maurice, *Η συλλογική μνήμη*, μτφ. Τ. Πλύτα, εκδ Παπαζήσης, Αθήνα, σελ.21-22

[45] Ό.π. σελ. 19

[46] Halbwachs Maurice [2013], *Η συλλογική μνήμη*, μτφ. Τ. Πλύτα, εκδ Παπαζήσης, Αθήνα, σελ.94, 96

[47] Λαμπροπούλου Δήμητρα [2016], «Πόλη, Μνήμη και προφορική ιστορία», στο Μπούσχοτεν Ρίκι, Β. κ.ά (επιμ.)*, Η μνήμη αφηγείται την πόλη. Προφορική ιστορία και μνήμη του αστικού χώρου*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, σελ.14

[48] Οικονόμου Ανδρομάχη [2016], «Πολλαπλές όψεις της μνήμης, Ανασυγκροτώντας τη σύγχρονη εικόνα και ταυτότητα της πόλης των Θηβών μέσα από τον προφορικό αφηγηματικό λόγο», στο Μπούσχοτεν Ρίκι, Β. κ.ά (επιμ.)*, Η μνήμη αφηγείται την πόλη. Προφορική ιστορία και μνήμη του αστικού χώρου*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, σελ.307

ή τοποθεσιών, μέσα στα οποία κινείται το ίδιο και η κοινωνική ομάδα. Το υποκείμενο θυμάται και διατηρεί τις αναμνήσεις του τοποθετώντας τον εαυτό του στην προοπτική της ομάδας, ενώ ταυτόχρονα και η ίδια η μνήμη του κοινωνικού αυτού συνόλου πραγματώνεται και εκδηλώνεται στις ατομικές μνήμες. Η προσωπική αναθύμηση τοποθετείται στο σταυροδρόμι των πολλαπλών δικτύων αλληλεγγύης στα οποία το άτομο εμπλέκεται και αυτός είναι και ο λόγος για τον οποίο κανείς είναι τόσο δύσκολο να ανακαλέσει γεγονότα που αφορούν αποκλειστικά τον ίδιο.

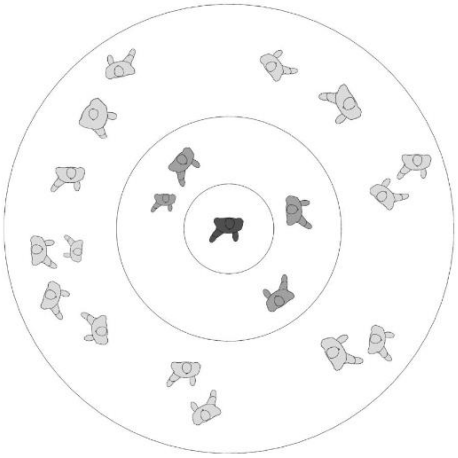

[Εικ. 1] Τα τρία υποκείμενα της μνήμης: ο εαυτός, ο οικείος και οι συλλογικότητες

Ο M. Halbwachs αποδίδει τη μνήμη σε μία συλλογική οντότητα, που την ονομάζει είτε κοινωνία, είτε ομάδα. Οι κατηγορίες της **ατομικής και της συλλογικής μνήμης** είναι αλληλένδετες και αλληλοσυμπληρώνονται, χωρίς να υπάρχει όμως ταύτιση μεταξύ τους. Μέσα στο θεωρητικό του έργο, «επικαλείται τη *μαρτυρία*, που δεν έχει νόημα παρά σε σχέση με ένα σύνολο στο οποίο ανήκει, διότι υποθέτει ένα πραγματικό γεγονός που βιώθηκε άλλοτε από κοινού και, επομένως, εξαρτάται από το πλαίσιο αναφοράς, στο οποίο εκτυλίσσονται στο παρόν η ομάδα και το άτομο που το μαρτυρούν. Το «εγώ» και η διάρκειά του τοποθετούνται στο σημείο συνάντησης δύο διαφορετικών και κάποτε αποκλινουσών ακολουθιών, εκείνης που συνδέεται με τις ζώσες και υλικές όψεις της ανάμνησης κι εκείνης που ανασυνθέτει αυτό που δεν είναι πλέον παρά παρελθόν».[49]

Η μνήμη είναι μία εξέλιξη των κοινωνικών σχέσεων, ένα κατ' εξοχήν «κοινωνικό γεγονός», μία διαρκώς ενεργή διαδικασία κατά την οποία γεγονότα του παρελθόντος μνημονεύονται, προσαρμοζόμενες στις κοινωνικές συνθήκες και στο πολιτισμικό περιβάλλον ανάκλησής τους από μία ομάδα ή μία ολόκληρη κοινωνία. Αποτελεί μία συμπεριφορά που αποκρίνεται στις συνθήκες μιας κοινωνίας και εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τις ομάδες στις οποίες συμμετέχει το άτομο κατά τη διάρκεια της ζωής του. Η μνήμη της ομάδας, αντίστροφα, δεν διαμορφώνεται απλά από το άθροισμα των κοινών ατομικών μνημών των μελών της, αλλά από τη συνδιαλλαγή τους και την απόκτηση κοινών εμπειριών και βιωμάτων. Οι άνθρωποι έρχονται κοντά με άλλους μέσα σε διαφορετικά πλαίσια και συνθήκες, όπως για παράδειγμα λόγω μίας κοινής προσπάθειας, μιας κοινής δυσκολίας, συγγένειας, ενός κοινού τόπου διαβίωσης ή καταγωγής. Τα υποκείμενα είναι ταυτόχρονα μέλη πολλών διαφορετικών ομάδων, λιγότερο ή περισσότερο μεγάλων, όπως για παράδειγμα του έθνους, ή εκείνη της οικογένειας, του εργασιακού περιβάλλοντος, της γειτονιάς, των φίλων. Όπως αναφέρει και ο M. Halbwachs: «Η μνήμη της κάθε ομάδας φανερώνει μια μόνο όψη της ζωής του υποκειμένου. Κάθε άνθρωπος βυθίζεται ταυτόχρονα ή αλληλοδιάδοχα σε πολλές ομάδες. Πολλές ομάδες, που κι αυτές έχουν τη μνήμη τους και των οποίων οι μεταμορφώσεις επιδρούν άμεσα στη ζωή και στη σκέψη των μελών τους».[50]

Η συλλογική μνήμη αντλεί την ισχύ και τη διάρκειά της από το γεγονός ότι στηρίζεται σε ένα σύνολο ανθρώπων, καθώς εκείνα που θυμούνται είναι τα άτομα, ως μέρη ενός κοινωνικού συνόλου. Από την στιγμή που τα υποκείμενα αποτελούσαν

[49] Duvignaud Jean [2013], «Πρόλογος στην γαλλική έκδοση» στο Halbwachs Maurice, *Η συλλογική μνήμη*, μτφ. Τ. Πλύτα, εκδ Παπαζήσης, Αθήνα, σελ. 34-35

[50] Halbwachs Maurice [2013], *Η συλλογική μνήμη*, μτφ. Τ. Πλύτα, εκδ Παπαζήσης, Αθήνα, σελ.102

και αποτελούν μέλη μίας ομάδας, είτε αυτή αναφέρεται σε πολιτισμικά, εθνοτικά είτε γενικότερα κοινωνικά κοινά χαρακτηριστικά μεταξύ των μελών της, πάντοτε διατηρείται μία σύνδεση μέσω των αναμνήσεων, των κοινών σκέψεων, αντιλήψεων και αντιμετωπίσεων για ορισμένα θέματα, μία ταύτιση του ατομικού παρελθόντος με αυτό του συνόλου. Η ακολουθία το αναμνήσεων, ακόμη και των πλέον προσωπικών, εξηγείται πάντοτε από τις αλλαγές που δημιουργούνται στις σχέσεις με τα διάφορα συλλογικά περιβάλλοντα και με τους μετασχηματισμούς που υφίστανται τα περιβάλλοντα αυτά. Οι αναμνήσεις γεγονότων και εμπειριών που αφορούν την πλειοψηφία των μελών μιας ομάδας, είναι κοινές και απορρέουν από την ίδια τη ζωή της ομάδας, αλλά δεν ταυτίζονται, αντίθετα ποικίλουν από μέλος σε μέλος. Η ύφανση των ατομικών γεγονότων προκύπτει από τις αλλαγές που δημιουργούνται στις σχέσεις μέσα στις ομάδες, με τις οποίες κανείς εμπλέκεται και ταυτόχρονα στις σχέσεις που εγκαθιδρύονται μεταξύ των διαφορετικών ομάδων. Μέσω της συλλογικής ζωής δημιουργείται η δυνατότητα να θυμάται κανείς ως μέλος ενός συνόλου, με κοινές αναμνήσεις, αλλά ατομική οπτική, χρησιμοποιώντας όλες τις έννοιες και αντιλήψεις που είναι κοινές. Συνεπώς, διακρίνεται ότι τα άτομα σκέφτονται και θυμούνται από κοινού, διατηρώντας ταυτόχρονα το κάθε ένα την δική του μνήμη.

Ο «κοινωνικός χαρακτήρας» της μνήμης σύμφωνα με τους Paez, Insua και Vergara, θα μπορούσε να συμπυκνωθεί σε πέντε **κεντροβαρικά σημεία και χαρακτηριστικά**[51]. Το πρώτο στοιχείο έγκειται στη δομή των **κοινωνικών σχέσεων**. Στην καθημερινή ζωή του ο άνθρωπος έρχεται σε επαφή με τους άλλους, μοιράζεται τις προσωπικές του εμπειρίες και ενθυμήσεις. Μιλά γι' αυτές, σε οικογενειακά και φιλικά πρόσωπα ή δημόσια και μέσω αυτών των συνδιαλλαγών, τα γεγονότα παραμένουν ζωντανά. Το δεύτερο σημείο αναφέρεται στα κοινωνικά καθορισμένα σημεία αναφοράς που εμπεριέχουν οι αναμνήσεις του ατόμου, τα οποία επικαλείται όταν τις αφηγείται σε άλλους. Οι κοινωνικές ομάδες οικοδομούν τα δικά τους κοινωνικά χωρικά και χρονικά **κοινώς αναγνωρίσιμα σημεία**, όπως η γλώσσα, οι ημερομηνίες επετείων, γιορτών, σημαντικών γεγονότων, και οι εκδηλώσεις εορτασμού αυτών, καθώς και οι ιστορικοί τόποι. Το τρίτο σημείο, που ενισχύει τον κοινωνικό χαρακτήρα της μνήμης, αφορά καθαρά το περιεχόμενο των ενθυμήσεων. Στις αναμνήσεις του κάθε υποκειμένου, τόσο της καθημερινότητας όσο και της μετάβασης από τον ένα τόπο στον άλλο, συμμετέχουν και άλλα άτομα, έμμεσα ή άμεσα, είτε ήταν παρόντα όταν συντελούνταν το γεγονός που μνημονεύεται, είτε η απουσία τους επηρέασε με κάποιο τρόπο την έκβασή του. Το τέταρτο στοιχείο βασίζεται στο γεγονός ότι κάθε άτομο ανήκει σε μία ομάδα, και συνεπώς, σταδιακά, ως μέλος αυτής, οικειοποιείται και εσωτερικεύει τις **κοινές παραδόσεις** και αξίες της, οι οποίες ορίζουν κατά συνέπεια και τις ίδιες του τις αναμνήσεις, και εν συνεχεία διαμορφώνουν την ταυτότητά του. Μιλάμε, συνεπώς, για μία αλληλοτροφοδότηση ατομικής και συλλογικής μνήμης, όπως αναφέρθηκε και πρωτύτερα. Όπως διατυπώνει και ο G. Namer: «Μερικές φορές η ατομική μνήμη ενεργοποιεί τη συλλογική για να θυμηθεί, άλλες φορές η ομάδα θυμάται με τη διαμεσολάβηση της ατομικής».[52] Τέλος, το τελευταίο στοιχείο του συλλογικού χαρακτήρα της μνήμης, σχετίζεται με τον τρόπο με τον οποίο αυτή θεμελιώνεται μέσω της επικοινωνίας και των **διυποκειμενικών σχέσεων**, όπως της οικογένειας και των συλλογικοτήτων. Ανθρώπινα δίκτυα και συλλογικές δραστηριότητες αυτών, τόσο του *τότε* όσο και του *τώρα*, καθορίζουν και καθορίζονται από τις αναμνήσεις των υποκειμένων.

Πέρα από τις συλλογικές εκφάνσεις που ορίστηκαν πρωτύτερα, ο ρόλος της μνήμης, ατομικής και συλλογικής, είναι διακριτός στη βιωματική εμπειρία των υποκειμένων από την στιγμή της φυγής από την αρχική πατρίδα, με την άμεση και καθοριστική επιρροή του παρελθόντος, στην καθημερινότητα και τις κοινωνικές, πολιτισμικές και έμφυλες σχέσεις που δημιούργησαν στην πορεία, μέσα από την διαμόρφωση των αντιλήψεων και νοοτροπιών, όσο και στον τρόπο που ορίζουν νοητά το μέλλον τους. Οι **διατοπικές μορφές εκφράσης**, είναι διαρκώς παρούσες στην καθημερινή ζωή, τόσο άμεσα μέσω των τελέσεων και προφορικών διαγενεακών εξιστορήσεων, όσο και έμμεσα διαμέσου της κοινής γλώσσας, των ψηφιακών μέσων κοινωνικής δικτύωσης, ενός νέου διατοπικού χώρου που έχει εμφανιστεί, αλλά και μέσα από τις πολλαπλές ταυτότητες που διαμορφώνουν. Επιπλέον, η μνήμη συνδέεται με τις έννοιες του χώρου και του χρόνου, στοιχεία που αποτελούν βασικά εργαλεία για τον εντοπισμό και την ανάκληση των αναμνήσεων. Στις περισσότερες αφηγήσεις της παρούσας έρευνας, οι αναφορές που εμπεριέχουν την περιγραφή της σχέσης αυτής με τον χώρο, αφορούν κατά κύριο λόγο στην καθημερινότητα. Για τους αφηγητές η μη επαγγελματική συσχέτιση με το αντικείμενο του χώρου, δυσκολεύει να

[51] Μαντόγλου Άννα [2010], *Κοινωνική μνήμη-Κοινωνική λήθη: έκδηλες και λανθάνουσες μορφές κοινωνικής σκέψης*, εκδ. Πεδίο, Αθήνα, σελ.40

[52] Namer Gerard [2000], *Halbwachs et la memoire sociale*, L'harmattan, Μαντόγλου Άννα [2010], *Κοινωνική μνήμη- Κοινωνική λήθη: έκδηλες και λανθάνουσες μορφές κοινωνικής σκέψης,* εκδ. Πεδίο, Αθήνα, σελ. 45

αναφερθούν και να περιγράψουν αυτόνομα την πόλη στην οποία ζουν, καθώς γι' αυτούς οι εικόνες της πόλης είναι ταυτόσημες με τα βιώματα και τις καθημερινές εμπειρίες.

Τα μέσα ανασυγκρότησης της μνήμης δεν είναι ποτέ ανεξάρτητα, αλλά αλληλοδιαπλέκονται και συνδέονται άμεσα, δημιουργώντας ισχυρότερους τρόπους έκφρασης της μνήμης που φέρουν. Οι συλλογική ζωή και εκδηλώσεις εμπεριέχουν διαφορετικής μορφής ανθρώπινα δίκτυα, όπως αυτά μεταξύ ομοεθνών, μεταξύ μεταναστών και ντόπιων, αλλά και διαγενεακούς δεσμούς. Η γλώσσα, από την άλλη, συνδέει και παράλληλα διαχωρίζει τις ομάδες αυτές, και ταυτόχρονα φέρει και εκδηλώνει με άμεσο τρόπο την μνήμη και την εθνική ταυτότητα της κάθε μίας. Η ταυτότητα με τη σειρά της, διαμορφώνεται από τις καθημερινότητες, τις κοινωνικές διασυνδέσεις και την διαπλοκή του χώρου. Καμία έκφανση, συνεπώς, δεν μπορεί να αποκοπεί και να μελετηθεί αυτόνομα, χωρίς μέσα σε αυτή να εμπλακούν και οι υπόλοιπες. Τα μέσα αυτά, που χρησιμοποιεί η μνήμη για να ανασυνθέσει το παρελθόν, θα γίνει προσπάθεια να ανιχνευτούν και να αναλυθούν μέσα από τον αυτοβιογραφικό λόγο των μεταναστών. Το νήμα του ταξιδιού από την μία πατρίδα στην άλλη, εστιάζοντας στα κύρια ζητήματα που εμφανίζονται να απασχολούν τις ετερότητες, θα αναγνωστεί μέσα από την οπτική και την διαπλοκή της μνήμης, εντοπίζοντας ορισμένες μόνο από τις μορφές εκδήλωσης της σε έναν νέο και ξένο τόπο.

[2.1] Ο ερχομός και οι πρώτες μνήμες

_ Η φυγή

Ο τρόπος που οι μετανάστες αφηγούνται την απόφασή τους να φύγουν από την πατρίδα τους δεν αποκαλύπτει μόνο τους λόγους που τους οδήγησαν στην απόφαση αυτή, αλλά και τις προσδοκίες που είχαν και τον τρόπο που φαντάζονταν τον τόπο προορισμού, μέσα από την απομακρυσμένη χρονικά ματιά και μνήμη του σήμερα.[53] Η μνήμη των μεταναστών διαθλά και παραποιεί ενίοτε όσα συνέβησαν στο παρελθόν, στο ταξίδι για την Ελλάδα, αλλά και τα πρώτα νέα βιώματα, καθώς εκφράζει περισσότερο το πώς τα συναισθήματα και οι αναμνήσεις που αποκτήθηκαν, μετέφεραν την **βιωματική εμπειρία** παρά τα ίδια τα γεγονότα. Η μνήμη των ετεροτήτων, και ειδικότερα της περιόδου αυτής της ζωής τους, είναι δυναμική, πλαστική και ευμετάβλητη, ενώ ταυτόχρονα ο ρόλος της είναι καθοριστικός αν θέλουμε να κατανοήσουμε πώς θυμούνται τον ερχομό όσοι το έζησαν.[54] Αποκαλύπτει ότι στην πλειονότητά τους όσοι αψήφησαν τους κινδύνους προκειμένου να φτάσουν σε μία νέα χώρα, το έκαναν επειδή την είχαν φανταστεί ως τον τόπο εκείνο της ελευθερίας και της ασφάλειας, που θα τους έδινε νέες ευκαιρίες και ευκολίες.

Για όλους τους αφηγητές εκτός από μία, η Ελλάδα ήταν ο πρώτος και ο τελευταίος προορισμός του διατοπικού ταξιδιού τους μέχρι σήμερα. Οι αφηγήσεις δείχνουν πως, περισσότερο από την ελκυστικότητα του προορισμού, οι δυσκολίες στον τόπο προέλευσης κινητοποίησαν σχέδια μετανάστευσης. Καταλυτική τομή αποτέλεσε, για τους μισούς από τους αφηγητές, η κατάρρευση του «υπαρκτού σοσιαλισμού» το 1989-1990, η οποία εγγράφηκε, όπως είναι αναμενόμενο, σε διαφορετικές συνθήκες σε κάθε τόπο.[55]

Ο κύριος Νίκος αναφέρει ανοιχτά ότι οι πολιτικές πεποιθήσεις και η ιδεολογία του ήταν οι λόγοι που τον οδήγησαν να χάσει την δουλειά του και στην συνέχεια, σε συνδυασμό με τις ευρύτερες οικονομικές συνθήκες, να επιλέξει τη μετανάστευση ως διαφυγή και ευκαιρία για εκείνον και την οικογένειά του. *«Η ζωή… Όποιος δούλευε σε δουλειά του κράτους, δηλαδή όπως ήμουν εγώ αστυνόμος, ο αδερφός μου που ήταν στρατηγός και η αδερφή μου που ήταν νηπιαγωγός. Εντάξει ήταν καλές δουλειές, παίρνανε λίγα λεφτά που φτάνανε για να ζήσεις, όχι για να βάζεις περιουσία και τέτοια. (γέλια)[…] Δουλεύαμε. Και άνοιξε μετά… αυτό έγινε το '92. Αλλά εμείς αποφασίσαμε, επειδή μετά εγώ άφησα την δουλειά μου, και έμεινα χωρίς δουλειά και εγώ. Με διώξανε, όχι την άφησα, γιατί τότε ήταν ο Μπερίσα στην εξουσία και αυτοί είχαν άλλη άποψη και μας έδιωξαν. Και μετά μείναμε χωρίς δουλειά, η γυναίκα δεν δούλευε εκεί τέσσερα χρόνια και αποφασίσαμε να έρθουμε στην Ελλάδα. Πρώτα για αυτό, γιατί δεν είχαμε δουλειά, αλλά και να δούλευες δεν έφτανα τα λεφτά ούτε για φαγητό. Δεν μπορούσες να συντηρήσεις οικογένεια με αυτά τα λεφτά που βγάζαμε».* Η σύζυγός του προσθέτει: *«Όταν παντρευτήκαμε με τον Νίκο, τότε είχε αλλάξει και το σύστημα από κουμμουνιστική χώρα πήγε σε δημοκρατία δηλαδή αριστεροί και δεξιοί. Ο άντρας μου υποστήριζε τον αριστερό και επειδή τότε δούλευε στον στρατό και του βρήκανε μια αριστερή εφημερίδα τον σταματήσαν από τον στρατό».*

Η Λίντα και η Αλεξάντρα μεταναστεύσαν, ακολουθώντας τους συζύγους τους που είχαν έρθει ορισμένα χρόνια νωρίτερα από εκείνες, φέροντας μαζί και τα παιδιά τους. Η εύρεση εργασίας, η έλλειψη σπουδών ή κάποιας επαγγελματικής ειδίκευσης, η οποία να διασφαλίζει ένα καλύτερο βιοτικό επίπεδο, ήταν λόγοι να φύγουν από τη χώρα καταγωγής τους, αλλά και στη συνέχεια να μετακινηθούν μεταξύ διαφορετικών πόλεων στην Ελλάδα, αναζητώντας τις καλύτερες για αυτές συνθήκες. Η φυγή γι' αυτές ήταν πρακτική συνέπεια των προηγούμενων συνθηκών ζωής, αλλά και ενεργητική απόφαση, προκειμένου να προσφέρουν στα παιδιά τους, και στις ίδιες, μια καλύτερη ζωή, που να ανταποκρίνεται στις προσωπικές τους προσδοκίες και επιδιώξεις.[56] Κινήθηκαν (και) μόνες, όπως η Μαρία που ήρθε από την Γεωργία για να βοηθήσει την αδερφή της, επιδιώκοντας να εξασφαλίσουν την επιβίωση της οικογένειάς τους, αλλά και την προσωπική τους επιβίωση και χειραφέτηση. Η Μαρία μετακινούταν για δύο χρόνια μόνη της μεταξύ των δύο χωρών, Ελλάδας και Γεωργίας, με σκοπό να δουλέψει σεζόν και

[53] Σαλβάνου Αιμιλία [2016], «Οδύσσειες χωρίς νόστο», στο Σαλβάνου Αιμιλία (επιμ), *Από τα 3 σημεία του ορίζοντα. Ιστορίες ζωής προσφύγων και μεταναστών*, εκδ. Fairead, Αθήνα, σελ. 31

[54] Σαλβάνου Αιμιλία [2018], *Η συγκρότηση της προσφυγικής μνήμης. Το παρελθόν ως ιστορία και πρακτική*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα, σελ.19

[55] Βαΐου Ντίνα [2021], *Η αθέατη εργασία των γυναικών στη συγκρότηση της πόλης. Όψεις της Αθήνας μετά τη μεταπολίτευση*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα, σελ.149

[56] Ό.π. σελ.35

ταυτόχρονα να βοηθήσει την αδερφή της με την φροντίδα του παιδιού της. Η αφορμή να επιλέξει στον συγκεκριμένο τόπο, συνεπώς, ήταν η ύπαρξη και η ανάγκη της αδερφής της, ενώ η αιτία ήταν οι οικονομικοί λόγοι, να συγκεντρώσει χρήματα και να επιστρέψει στην πατρίδα της, όπου ζούσε το παιδί και ο σύζυγός της.

«Δούλεψα, έφυγα, ξαναήρθα για σεζόν ξαναδούλεψα, μετά ξανάφυγα και κάθε φορά που… ας πούμε πρώτη φορά ήρθα μόνη μου, μετά έφερα τον μικρό, τον άφησα, μετά ξανά πίσω, μετά έφερα τον άντρα μου και μετά μου χρειάστηκαν … [μας διακόπτουν] Ναι, κάθε φορά που ερχόμουνα έφερνα… Σκοπός μου ήτανε να μην είμαι και μόνη μου εδώ, γιατί 'ντάξει δεν μπορούσα να έχω την οικογένειά μου μακριά. Ήτανε και που ήξερα ότι άμα γυρίσω πίσω δεν θα έβρισκα δουλειά, ούτε εγώ ούτε ο άντρας μου, τίποτα. Εγώ ούτως η άλλως μετά από το λύκειο παντρεύτηκα και δεν είχα σπουδάσει και τότε ήτανε πάρα πολύ κακή κατάσταση στη Γεωργία, δηλαδή πολύ κακή και έπρεπε να παλέψουμε. Τέλος πάντων, ήρθαμε και τους μάζεψα, δυσκολεύτηκα λίγο και τους έφερα όλους μετά μαζί μου. […] Ο σκοπός ήταν να φτιάξω τα χαρτιά μου, να παλέψω για αυτό που ήθελα να παλέψω, να κάνω καλύτερη ζωή…»

Συνολικά, για όλους τους αφηγητές η **αιτία μετακίνησης** ήταν η βελτίωση της ποιότητας ζωής και του μέλλοντός τους, πρωταρχική όμως ανάγκη για την επίτευξη αυτού ήταν η επίλυση των βιοτικών αναγκών τους. Ενώ οι περισσότεροι εμφανίζουν ως κινητήριο δύναμη της μετανάστευσης την εύρεση (καλύτερης) εργασίας και τα οικονομικά κριτήρια για την διαβίωση των ίδιων και της οικογένειάς τους, για την Μιρέλα οι λόγοι για τους οποίους έφυγε από την χώρα της αφορούσαν την επιθυμία για συνέχιση των σπουδών της και στην συνέχεια την ανάγκη για καλύτερες συνθήκες εργασίας σχετικές με τις σπουδές της. Ταυτόχρονα και για τον Chris από την Αγγλία, αιτία της απόφασης να αλλάξει τόπο διαμονής ήταν για να αποκτήσει ηρεμία και διαφορετική ποιότητα καθημερινότητας. Μεγαλώνοντας και όντας πλέον συνταξιούχοι, και εκείνος και η σύζυγός του, έπειτα από πολλά χρόνια εντατικών ρυθμών εργασίας και πιεσμένης καθημερινότητας, στην οποία είχαν επικεντρωθεί, αποφάσισαν να αλλάξουν τον τρόπο ζωής τους και επέλεξαν τον σταθερό προορισμό διακοπών τους για να εγκατασταθούν μόνιμα.

- So you say that you came here because you had a friend and…
- And because we want to change our lives. We both work like crazy, like crazy…

Επιπλέον για τη Μαρία, τη Μιρέλα και τον Chris, η Ελλάδα αλλά και η Κρήτη βρισκόταν ήδη στις μνήμες τους ως τόπος-σταθμός, καθώς την είχαν επισκεφτεί στον παρελθόν για διακοπές, και με αφορμή αυτό στην πορεία την επέλεξαν, για διαφορετικούς λόγους ο καθένας, ως προορισμό μόνιμης εγκατάστασης. *«Το ξέρεις ότι εγώ όταν ήμουν 18 χρονών ζήτησα να πάω στην Ακρόπολη; Ξέρεις δώρο, έτσι είναι στην Ρουμανία όταν ενηλικιώνεται το παιδί, κάτι θα του κάνεις. Και είχα περάσει και στο πανεπιστήμιο τότε και ζήτησα να πάω στην Ακρόπολη. Και πήγα.»* [Μιρέλα, 42]

Παράλληλα, οι περισσότεροι εκφράζουν ότι στις πρώτες τους σκέψεις **δεν επιδίωκαν να μείνουν μόνιμα εδώ**, αλλά αντίθετα να εγκατασταθούν για ένα ορισμένο χρονικό διάστημα, να μαζέψουν χρήματα και να επιστρέψουν πίσω στην αρχική τους πατρίδα. *«Και ήρθαμε για να φύγουμε, όπως λες, 3 μήνες, να μαζέψουμε κάποια φράγκα, θυμάμαι τότε, να μαζέψουμε 100.000 δραχμές. Έλεγα εγώ άμα μαζέψω 100.000 δραχμές θα φύγω [γελάει]. Πάνε 100, πάνε 200…»* [Αλεξάντρα, 57]

Αυτή η απόφαση και η επιθυμία παρέμεινε μόνο στις μνήμες τους, καθώς οι συνθήκες και οι επιθυμίες τους απομακρύνθηκαν από τις αρχικές στο πέρασμα του χρόνου. Για δύο από τις αφηγήτριες η αρχική σκέψη της επιστροφής ήρθε να ανατραπεί όταν γνώρισαν στο Ρέθυμνο τους συζύγους τους και έμειναν έγκυες.

- Και πώς επιλέξατε μετά να μείνετε εδώ;

- Ε εδώ δεν ήθελα να μείνω, απλά έμπλεξα με τον άντρα μου, μετά έμεινα έγκυος.

- Τον άντρα σας τον γνωρίσατε εδώ;

- Ναι, Έλληνας είναι.

- Και γι' αυτό μείνατε.. Είναι από το Ρέθυμνο;

- Ναι…. και έτσι αποφάσισα να μείνω. Αν και σου είπα εγώ ήθελα να πάω στην Ρουμανία, ξέρεις πιο πολύ. Αν και στην Ρουμανία γι' αυτό έφυγα, γιατί όπου πήγαινα να δουλεύω, μου δίνανε κάτι σαν 50 ευρώ, (ή) δεν σε παίρνανε γιατί λέγανε ότι δεν έχεις εμπειρία. Και δεν είναι σαν εδώ… [Μιρέλα, 42]

Όπως αναφέρει και η Ντίνα Βαΐου, «οι μετανάστριες δεν είναι παθητικά θύματα διεθνών συγκυριών αλλά ενεργά υποκείμενα σε πολυποίκιλα μεταναστευτικά σχέδια. Η βαθιά κρίση υπογραμμίζει με πολλούς τρόπους την ενεργητική συμμετοχή τους σε οικογενειακά και προσωπικά σχέδια και άμεσες αποφάσεις – π.χ. να μείνουν ή να επιστρέψουν, να πάρουν ξανά τους δρόμους της μετανάστευσης, να συνεχίσουν την προσπάθεια να χτίσουν μια νέα ζωή στον τόπο όπου έχουν επενδύσει σκληρή εργασία, έστω και με φτωχά δικαιώματα και αμοιβές, και έχουν συγκροτήσει νέες σχέσεις και δεσμούς».[57] Η Μιράντα στα δέκα χρόνια παραμονής αναφέρει ότι υπήρξε η σκέψη να επιστρέψουν πίσω στην Αλβανία, λόγω της έλλειψης εργασίας. Η επαφή με έναν ντόπιο και η προσφορά του για δωρεάν κατοικία, ήταν ο λόγος που τη δεδομένη χρονική στιγμή, επέλεξε να παραμείνει. Η Κατερίνα δοκίμασε και επέστρεψε μαζί με το παιδί της, λόγω προσωπικής επιθυμίας, αλλά οι πιέσεις από το οικογενειακό περιβάλλον του άντρα της, την οδήγησαν στην απόφαση να γυρίσουν και πάλι στο Ρέθυμνο, ενώ ταυτόχρονα μαρτυρά ότι κατέφυγαν μέχρι και σε απειλές για να την αναγκάσουν. *«Υπολόγιζαν μόνο το παιδί, εγώ σαν να μην έχω αξία».* Παρ' όλο που συχνά σκεφτόταν να επιστρέψει στην προηγούμενη πατρίδα της και πάλι, οι συνθήκες δεν της το επέτρεψαν. Η Μαρία από την άλλη, έστειλε το ένα της παιδί πίσω στους γονείς της στην αρχική πατρίδα της με σκοπό να επιστέψει όλη η οικογένεια, λόγω οικονομικών δυσκολιών που αντιμετώπιζαν στην Ελλάδα, κάτι που τελικά δεν μπόρεσε να υλοποιήσει. *«Και τέλος πάντων και αποφάσισα να φύγουμε. Τον έστειλα τον μεγάλο, πήγε εκεί άλλαξε το σχολείο[…] και πήγε εκεί πρώτη γυμνασίου με τη μαμά μου. Αναγκαστικά ήτανε δύσκολο αυτό το κομμάτι πολύ, αλλά τα κατάφερε βέβαια. Έκανε δύο χρόνια και μετά επειδή εγώ δεν άντεχα πάλι λέω δεν θα σπάσω την οικογένειά μου, επειδή δεν κατάφερα να σηκωθώ να φύγω από 'δω…»*

Με τα χρόνια, για τους μετανάστες η έννοια του τόπου και του ανήκειν γίνεται πιο σύνθετη, καθώς περιλαμβάνει και τους τόπους εγκατάστασης, τις καθημερινότητες και τις σχέσεις που συγκροτούνται *εδώ*, ενώ το *εκεί* απομακρύνεται και τα χρόνια ζωής στο Ρέθυμνο ξεπερνούν τα χρόνια στις προηγούμενες πόλεις και χωριά της αρχικής πατρίδας τους.

_ Η ζωή στην μετάβαση

Οι πρώτες βιωματικές εμπειρίες και αναμνήσεις από τον νέο τόπο διαμονής διαφοροποιούνται ανάμεσα στις ετερότητες, με τις περισσότερες να επικεντρώνονται στις δυσκολίες που αντιμετώπισαν, αλλά που έως σήμερα κατάφεραν να ξεπεράσουν. Αν και άλλες χώρες ήταν και παραμένουν πιο επιθυμητοί προορισμοί, η Ελλάδα παρουσιάστηκε πιο εύκολα προσβάσιμη και με χαμηλότερο κόστος για αυτούς, και συνεπώς οι λόγοι που τους ώθησαν να αφήσουν την πατρίδα τους ήταν κατά κύριο λόγο οικονομικοί. Η ύπαρξη συγγενών, συντοπιτών ή των συζύγων ήδη εγκατεστημένων στην πόλη, καθώς και η παράμετρος του αν ήρθαν μόνοι τους ή μαζί με την οικογένεια και τα παιδιά τους που έπρεπε να φροντίσουν, καθόρισαν και τον βαθμό δυσκολίας της προσαρμογής. Κοινή παράμετρος για όλους διαφαίνεται να είναι οι δυσκολίες με την γλώσσα και συνεπώς την επικοινωνία με τους ανθρώπους και τα πρακτικά ζητήματα.[58]

Οι αναμνήσεις και συνεπώς οι αναφορές για τα πρώτα χρόνια, μπορεί να είναι γενικευμένες, αλλά στο σημείο που αφορούν τις πρώτες στιγμές, το ταξίδι, η μνήμη ανασύρει συγκεκριμένα γεγονότα με έντονες λεπτομέρειες. Οι δύσκολες στιγμές μένουν χαραγμένες μέχρι και σήμερα, και προσφέρουν περισσότερες πληροφορίες για τους αφηγητές και την οπτική των βιωμάτων τους, απ' ότι οι απαντήσεις τους σε γενικές ερωτήσεις για την περίοδο εκείνη της ζωής τους. Κυρίως για τους άντρες, που σε αρκετές περιπτώσεις ήταν οι πρώτοι που ήρθαν και στην συνέχεια έφεραν και τις οικογένειές τους, το **ταξίδι του ερχομού** δεν ήταν απλό. Ο κύριος Νίκος ερχόμενος από την Αλβανία το 1997 θυμάται και περιγράφει την μετάβαση άμεσα συνδεδεμένη με τους χώρους που έλαβαν χώρα τα βιώματά του. Τα στοιχεία του φυσικού περιβάλλοντος, η βροχή, οι δρόμοι που διέσχισε, φέρουν μέχρι και σήμερα τις αναμνήσεις των ημερών του ταξιδιού και είναι ταυτισμένα για εκείνον με δυσκολίες και εμπόδια.

«Περνούσαμε τη νύχτα, γιατί δεν μπορούσες να περάσεις τη μέρα τα σύνορα, γιατί είχε φαντάρους. Και βγήκαμε την άλλη μέρα στην Ελλάδα, και μετά περπατούσαμε όλη την ημέρα, και καθόμασταν την νύχτα, γιατί δεν ξέραμε τους δρόμους.

[57] Βαΐου Ντίνα [2013], «Δια-εθνικές καθημερινότητες στην πόλη: Επανεξετάζοντας έμφυλες σχέσεις και πρακτικές φροντίδας στις γειτονιές της Αθήνας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, Τομ. 140, Αθήνα, σελ. 83

[58] Οι παράμετροι της γλώσσας και των ανθρώπινων δικτύων θα αναλυθούν εκτενέστερα σε επόμενες ξεχωριστές ενότητες της εργασίας.

Καθόμασταν, κοιμόμασταν και την άλλη μέρα πάλι. Μια εβδομάδα δηλαδή από την Κόρυτσα, που είναι τα σύνορα, μέχρι μία εβδομάδα- πέντε μέρες μέχρι την Ελάσσωνα.

-Δεν ήσασταν μόνος σας…

-Όχι με παρέα. 20 άτομα. Πρώτος περπατούσε αυτός που έλεγε ότι ξέρει τους δρόμους. Περπατούσαμε και περνούσαμε δρόμους και ποτάμια, που είχαν νερό και αυτό γινόταν και χειμώνα και καλοκαίρι. Τότε κυνηγούσε και η αστυνομία και ο στρατός.

(παρεμβαίνει η κυρία Λίντα)

- Όταν είχε βροχή, σακούλες στο κεφάλι, και πάνω και κάτω.

-Θυμάμαι ένα επεισόδιο, έβρεχε όλη την νύχτα, ενώ εμείς περπατούσαμε και μετά 5 η ώρα λέγαμε να κάτσουμε να σταματήσουμε για να μην μας δουν οι φαντάροι. Θα περνούσαμε το ποτάμι και εμείς καθίσαμε και κοιμόμασταν σχεδόν όρθιοι στα πόδια. Πολύ δύσκολο…»

Και για την κυρία Λίντα ακόμη, που τα πρώτα βιώματα της μετάβασης δεν διακρίνονταν από τόση σκληρότητα και αντικειμενικές δυσκολίες, αυτό που φέρει μέχρι και σήμερα στις αναμνήσεις της είναι τα άσχημα γεγονότα, οι πτυχές εκείνες που θα ήθελε να αλλάξει βλέποντας το παρελθόν της μέσα από την οπτική του παρόντος. *«Όταν βγήκα την πρώτη βόλτα πήρα τον Τομόρ [σ.σ. τον γιό της] και ήθελα να πάρω τους γονείς μου, πως έφτασα καλά στην Ελλάδα. Πριν από εμένα ήταν ένα κορίτσι που μιλούσε αυτή και άκουσα κουβέντες και άρχιζα να […] Τέλος πάντων τελειώνει αυτή μπαίνω εγώ, πρώτη εμπειρία από την Ελλάδα, μπαίνω εγώ και μιλούσα με την μάνα μου και περίμενε μια κοπέλα. Δεν θυμάμαι άμα μίλησα πολύ, δεν νομίζω να μίλησα πολύ και άρχισε να με βρίζει. Και εγώ επειδή ήταν η πρώτη σχέση με την Ελλάδα στεναχωρήθηκα, πάρα πολύ.»* Η πρώτη ανάμνηση, η πρώτη αρνητική τραυματική επαφή με τους ντόπιους ανθρώπους διατηρείται με πικρία μέχρι και σήμερα.

Στις πρώτες αναμνήσεις έρχονται να προστεθούν οι **οικονομικές δυσκολίες**, που καθόρισαν την ποιότητα ζωής τους και το πρίσμα μέσα από το οποίο βλέπουν σήμερα το παρελθόν τους. Η σύγκριση με το καλύτερο βιοτικό επίπεδο που έχουν καταφέρει να αποκτήσουν με το πέρασμα των χρόνων, η βελτίωση των συνθηκών και ωρών εργασίας και οι παροχές που μπορούν πλέον να προσφέρουν να παιδιά τους, κάνει το παρελθόν να δείχνει μακρινό και αρκετές φορές ξένο.

«Επειδή εγώ δεν είχα ζοριστεί που ήμουν ελεύθερη και δυσκολεύτηκα. Θυμάμαι όταν ήρθα στην Ελλάδα 6 μήνες δεν αγόρασα ποτέ κρέας. Δηλαδή τρώγαμε συνέχεια λαχανικά βραστά, ζυμαρικά, αυτά. Αλλά δόξα το Θεό, όταν ήρθαμε εδώ [σ.σ. από την Αθήνα στο Ρέθυμνο] αρχίσαμε να δουλεύουμε, αλλά πάρα πολλή δουλειά, πάρα πολλή δουλειά.» [Λίντα, 52]

Στις πρώτες εντυπώσεις της Κατερίνας για την Ελλάδα ανήκει ο διαφορετικός τρόπος σκέψης και η νοοτροπία που συνάντησε. Λόγω της μικρής πόλης και συνεπώς της κλειστής κοινωνίας ένιωθε ότι την κοιτάνε παντού και παρακολουθούν τι κάνει και με τι ασχολούταν, *«ξέρανε πότε απλώνω»*, κάτι που δεν είχε ξανασυναντήσει στο αστικό κέντρο που κατοικούσε στην πατρίδα της έως τότε.

Για την Αλεξάντρα οι πρώτες στιγμές και οι εικόνες παραμένουν μέχρι και σήμερα πολύ έντονα χαραγμένες στην μνήμη της. Από την πρώτη κιόλας ερώτηση που της έθεσα, ζητώντας να μου πει λίγα λόγια για το πότε ήρθε, ξεκίνησε να εξιστορεί τις πρώτες της αναμνήσεις, καθώς και τα πρώτα συναισθήματά της στην **πόλη**: ο φόβος που αισθανόταν τόσο στους δημόσιους χώρους της πόλης όσο και στο ίδιο της το σπίτι, οι έλεγχοι της αστυνομίας στους χώρους κατοικίας τους, η έλλειψη ελευθερίας να περπατήσουν όπου ήθελαν και να μιλήσουν δημόσια την γλώσσα τους χωρίς το φόβο ότι θα τους σταματήσει η αστυνομία, η γλωσσική δυσκολία συνεννόησης, η συνεχής ανασφάλεια για την ίδια και τα παιδιά της, η κούραση από τη συνεχόμενη και επαναλαμβανόμενη κατάσταση αυτή, που δεν άλλαζε. «Οι συναντήσεις με τέτοιες πρακτικές αποτελούν για τους μετανάστες και τις μετανάστριες μια καθημερινή βιωμένη εμπειρία στην πόλη: από τις επιθέσεις ενώ μετακινούνται προς τον χώρο εργασίας τους ή επιστρέφουν στο σπίτι, επιθέσεις σε άτυπους συλλογικούς χώρους ή γραφεία μεταναστευτικών κοινοτήτων σε κεντρικές περιοχές, έως τη φυσική εμπειρία της συνάντησης με την αστυνομική βία και τις

επιχειρήσεις «σκούπα» σε κεντρικούς δρόμους της πόλης ενώ κάνουν τις αγορές τους ή κοινωνικοποιούνται».[59] Στις μαρτυρίες της η Αλεξάντρα εξιστορεί διάφορα γεγονότα κατά τα οποία ένιωθε όλα τα παραπάνω συναισθήματα και συνέθεταν *«τις πιο δύσκολες μέρες και χρόνια της ζωής της»*, όπως η ίδια σήμερα χαρακτηρίζει.

« Φαντάσου ερχόντουσαν και μέσα στη νύχτα η αστυνομία. Όπως ήμουν εγώ, θυμάμαι μία φορά, με το νυχτικό ξαπλωμένη, χτυπάνε τις πόρτες και μπαίνουνε μέσα. […] Και τα παιδιά σηκώθηκαν και από τον φόβο τα παιδιά μου μέχρι πιστεύω δέκα χρονών, όταν πιάναν την αστυνομία στο στόμα, ήταν το πιο χειρότερο πράγμα, σαν να τους πιάσαν κάτι… τρομακτικό. Και μπήκανε τότε μέσα θυμάμαι, μαζέψανε κάτι Αλβανούς που ήταν παραδίπλα μας σε αυτό το δωμάτιο ξενοδοχείου – ήτανε δωμάτια. Και εγώ θυμάμαι, τότε μπήκα στο δωμάτιο του παιδιού και νόμιζα ότι είχανε πεθάνει ρε παιδί μου… Δεν ξέρω πως ένιωθα, σαν να είχανε πεθάνει στα αληθινά.

[…] Και μια φορά πάλι ήμουνα εγώ εκεί πέρα με τα παιδιά και είχα βρει μία φίλη μου παραδίπλα, όπως ξέρεις είναι στην παλιά πόλη, όπως είναι τα…. τους διάδρομους (τα στενά). Και είχα βρει παραπέρα εγώ μία φίλη μου. […] Μεσημέρι. Ήρθανε η αστυνομία εκεί πέρα, μέσα στο σπίτι, να βλέπουν παιδάκια και δύο γυναίκες.»

Ο έλεγχος από τις αστυνομικές επιχειρήσεις και η διάρρηξη της καθημερινότητας που αυτός συνεπάγεται καθορίζουν όλες τις επιλογές των μεταναστών στον δημόσιο χώρο. Έτσι, το νομικό καθεστώς καθορίζει τις επιλογές εντοπισμένων συναντήσεων στην πόλη ως παράγοντας δημιουργίας αποστάσεων, οριοθετήσεων, ή και μικρο-διαχωρισμού στον αστικό χώρο, διαπερνώντας την κοινωνική εγγύτητα και την επαφή που συχνά συνεπάγεται η κοινή εθνικότητα ή το φύλο. Με αυτό τον τρόπο επιτυγχάνεται να αναδυθούν χωρικότητες και διαδρομές αποστασιοποίησης και αποφυγής από τους μετανάστες συγκεκριμένων σημείων της πόλης και της δημόσιας χρήσης της γλώσσας τους, ενώ ταυτόχρονα μεταλλάσσονται οι προϋπάρχουσες οργανωμένες συναντήσεις, οι συστηματικές αλληλεπιδράσεις και οι ορατές σχέσεις μεταξύ των μεταναστών στον δημόσιο χώρο.[60]

«Τελευταία φορά είχαν πιάσει τον Γιάννη στην δουλειά. Μας είχε τελειώσει η βίζα τότε, δεν είχαμε χαρτιά και τον ρωτάνε για εμένα και τα παιδιά. […] Και ο Γιάννης ήξερε το όνομα και το τηλέφωνο, και παίρνει η αστυνομία το σπίτι που ήμουνα εγώ και τους λέει «πες τε στην γυναικά, φέρτε την στην αστυνομία την γυναίκα». Εγώ δεν ήξερα που είναι η αστυνομία…Τα παιδιά ξέρανε, γιατί τα παιδιά τους είχαν πιάσει με τον Γιάννη και είχαν πάει στην αστυνομία. […] Και μετά θυμήθηκα που τα παιδιά είχανε πάει. Και τα παιδιά τα είχα αφήσει στην φίλη μου που σου είπα. Και πάω εγώ, παίρνω τα παιδιά και τα δύο και πάω στην αστυνομία, με πάνε τα παιδιά. […] Και του λέει ο Γιάννης «Έλα να σου πω, άμα θέλεις να μας κρατήσεις εδώ πέρα, κράτα με με τα παιδιά, με την γυναίκα μου, εδώ είμαστε δεν έχουμε τίποτα να πάρουμε μαζί. Εγώ για να γυρνάω πίσω στην Αλβανία, δεν γυρνάω! Αν θέλετε να ξαναέρθετε πάλι σπίτι μου, ελάτε να με πάρετε. Το σπίτι το ξέρετε, εκεί είμαι εγώ». Και… μας αφήσανε. Πήγαμε στο σπίτι, ηρεμήσανε τα πράγματα. Αλλάξαμε κι εμείς σπίτι μετά και ήρθαμε εδώ στον Κουμπέ.»

Για εκείνη **κάθε ανάμνηση είναι άμεσα συνδεδεμένη με τον τόπο** στον οποίο συνέβαινε, τόσο δημόσιο όσο και ιδιωτικό, με τον δεύτερο να έχει χάσει την λειτουργία του ως καταφύγιο και προσωπικό χώρο. Τα δωμάτια του ξενοδοχείου που έμεναν τους πρώτους μήνες, καθώς και τα κατώφλια των σπιτιών και οι δρόμοι της παλιάς πόλης όπου έκαναν τις καθημερινές τους διαδρομές όταν στην συνέχεια μετακόμισαν εκεί, είναι ταυτισμένα με τις εφόδους της αστυνομίας και τον φόβο που χαρακτήριζε την περίοδο εκείνη της ζωής της. Παράλληλα, τα παιδιά της, λόγω των επαναλαμβανόμενων ελέγχων, γνώριζαν τη διαδρομή για το κτήριο της αστυνομίας, σαν μία από τις οικείες καθημερινές διαδρομές της παιδικής τους ηλικίας. Η χρονική περίοδος, που οι αναμνήσεις αυτές τερματίζονται, ταυτίζονται με την αλλαγή γειτονιάς και κατοικίας, στοιχείο που παρατηρείται και σε επόμενα σημεία της εξιστόρησης των προσωπικών της βιωμάτων. Την μετάβαση αυτή την συμβολίζει η ανάμνηση της πρώτης στιγμής που ένιωσε ελευθερία κινούμενη στον δημόσιο χώρο της πόλης, την οποία θυμάται με κάθε λεπτομέρεια των συναισθημάτων και των αστικών στοιχείων του χώρου που διαδραματίστηκε.

«Την τελευταία φορά που μας ενόχλησαν, μετά άρχιζαν τα πράγματα να ηρεμούν […] Αυτό ήταν το σούπερ μάρκετ εδώ στην Κρήτη το '95 στο Ρέθυμνο. Και πήγαμε εκεί πέρα, πήραμε τα πράγματα, πήραμε κάτι παιχνίδια για τα παιδιά και ήταν

[59] Παπατζανή Εύα [2023], «Μεταναστευτική εγκατάσταση και χωροκοινωνικές διαπραγματεύσεις διεθνοτικών συναντήσεων στην Αθήνα», στο Καλαντίδης Άρης, Μαντουβάλου Μαρία, Μίχα Ειρήνη, Στρατηγάκη Μαρία (επιμ.), *Έμφυλες προσεγγίσεις στη μελέτη της πόλης,* εκδόσεις Νήσος, Αθήνα, σελ. 260
[60] Ό.π. σελ. 262

η πρώτη φορά που νιώθαμε λίγο ελεύθεροι [σ.σ.: αλλάζει και ο τόνος της φωνής της, νιώθει μια αγαλλίαση]. Κρατούσαμε τα παιδιά και τα ψώνια και μιλούσαμε Αλβανικά, γιατί δεν μπορούσαμε να μιλήσουμε ούτε Αλβανικά στο δρόμο, γιατί θα μας πιάνανε.»

Η αλλαγή κατοικίας, όπως αναφέρθηκε, πάντα συμβόλιζε και μία αλλαγή καθημερινότητας, μία νέα, δεύτερη εποχή στην νέα πατρίδα. Δεύτερο κομβικό σημείο-σταθμό που σηματοδοτείται αποτελεί η χρονική στιγμή που εκείνη και η οικογένειά της απέκτησαν βίζα και στη συνέχεια η άδεια παραμονής, και συνεπώς άλλαξαν τον τρόπο ζωής και την αίσθηση για τον τόπο˙ άρχισαν να βλέπουν την νέα τους ζωή μέσα από τις έννοιες τις μονιμότητας και της ελευθερίας.

Η εξιστόρηση των δυσκολιών στην προηγούμενη πατρίδα ή του πρώτου διαστήματος εγκατάστασης στην Ελλάδα γίνεται, σχεδόν από όλα τα υποκείμενα, με ιδιαίτερη αναπαραστατικότητα και ενθυμήσεις συγκεκριμένων λεπτομερειών και γεγονότων. Βλέποντας το παρελθόν τους μέσα από το πρίσμα του παρόντος, επιδιώκουν να τονίσουν την αλλαγή που έχουν καταφέρει από τα δύσκολα βιώματα, στην σημερινή ευκολότερη και πιο ευτυχισμένη καθημερινότητα. Αρκετοί είναι εκείνοι, που σκεπτόμενοι σήμερα τα βιώματά τους, τους φαίνονται μακρινά και απίστευτα.

«Όταν τα σκέφτομαι σήμερα λέω αδύνατον να το έχω κάνει εγώ αυτό, αλλά το έχω κάνει.» [Νίκος, 55]

Πάντοτε σε αφηγήσεις που αφορούν την παρελθοντική ζωή, μπορεί εύκολα να εντοπιστεί ο πόνος, ο φόβος και η έλλειψη ελπίδας. Ως τα πιο πρόσφατα συναισθήματα που βιώθηκαν σε καταστάσεις της προηγούμενης ζωής, και κατά συνέπεια ως λόγοι για την ανάγκη για απομάκρυνση από την πατρίδα, κυριαρχούν στον λόγο των μεταναστών. **Η ανάγκη και η προσπάθεια για λήθη**, εντοπίζονται αρκετές φορές όταν πρόκειται για σημεία του παρελθόντος, για τα οποία δεν νιώθουν περηφάνεια ή υπονοείται ότι θεωρούν πως οι ίδιοι έχουν πράξει λανθασμένα. Σημεία όπου ερωτώνται για τη ζωή στην προηγούμενη πατρίδα τους πριν αποφασίσουν να φύγουν ή ερωτήσεις που αφορούν την υποδοχή και τις συμπεριφορές από τους ντόπιους, αρκετοί είναι εκείνοι που καταφεύγουν σε διάφορες στρατηγικές υπεκφυγής, όπως μία σύντομη μονολεκτική απάντηση, αλλαγή θέματος ή επέκταση της διήγησης σε άλλα πιο ανώδυνα για εκείνους περιστατικά.

Αναφερόμαστε, επομένως, ίσως σε μία μνήμη επιλεκτική με τα σημεία αυτά να παραλείπονται από τις αφηγήσεις, με τις τελευταίες να είναι επικεντρωμένες στα σημαντικά γεγονότα και επιτεύγματα της ζωής τους. Η ιδιότητά της αυτή έγκειται όχι μόνο στην επιλογή των γεγονότων, αλλά και στις επιμέρους πληροφορίες, στις λεπτομέρειες. «Ο M. Halbwachs μιλά για την επιλεκτικότητα της μνήμης και υποστηρίζει ότι το παρελθόν είναι ένα κεφάλαιο μνημών και λησμονιών, υπονοώντας ότι υπάρχει μια κρυμμένη μορφή μνήμης, άρρητη και άδηλη που συνοδεύεται από σιωπές και χαρακτηρίζεται ως «κοινωνική λήθη».[61] Ο Freud υποστήριξε ότι η ανακατασκευαστική λειτουργία της μνήμης ενεργοποιείται κυρίως, για την απώθηση τραυματικών εμπειριών και οι επώδυνες βιωμένες εμπειρίες επιχειρείται να αποσιωπηθούν. Όταν το φορτίο του παρελθόντος γίνεται βαρύ για το άτομο ή την ομάδα, η μνήμη μπορεί να αποτελέσει πηγή αρνήσεων ή σιωπής. Το παρελθόν δεν είναι πάντα ένδοξο και αξιόλογο.[62] Έτσι, η μνήμη αποτελεί μία νέα κατασκευή, μία επαναδόμηση του νοήματος, σύμφωνα με τις εκάστοτε υποσυνείδητες ανάγκες, οι οποίες επηρεάζουν τόσο την αντίληψη όσο και την ανάκληση. Η δυναμική της αφήγησης, επιδρά στη μνήμη προσθέτοντας ή αφαιρώντας πτυχές ενός γεγονότος, υπερβάλλοντας ή ελαχιστοποιώντας τη σημασία τους, προσαρμόζοντας το περιεχόμενο της μνήμης στις συμβάσεις του υποκειμένου και κατά συνέπεια και της ομάδας.[63] Η λήθη αφορά την απώλεια μιας ανάμνησης και μπορεί να προκύψει λόγω μακράς χρονικής απόστασης από τα γεγονότα και με ό,τι συμβαίνει στην πορεία του χρόνου. Ταυτόχρονα αρκετές φορές παρουσιάζεται ως αναγκαία απώθηση της μνήμης ή συγκεκριμένων τμημάτων αυτής. Όταν το άτομα ερωτώνται να αναφερθούν σε γεγονότα που θα ήθελαν να ξεχάσουν από την προσωπική ή οικογενειακή τους ζωής, ή να πουν γεγονότα που θα επιθυμούσαν να λησμονήσουν από την εθνική τους ιστορίας ή την παγκόσμια η κατηγορία «χωρίς απάντηση» συγκεντρώνει ένα αυξημένο ποσοστό.[64]

Ο Φιοντόρ Ντοστογιέφσκι, στο έργο του *Το Υπόγειο* αναφέρει: «Στις αναμνήσεις κάθε ανθρώπου υπάρχουν πράγματα που δεν τα εμπιστεύεται σ' όλο τον κόσμο, αλλά μόνο στους φίλους του. Υπάρχουν άλλα που δεν τα εμπιστεύεται στους

---

[61] Μαντόγλου Αννα [2013], Πρόλογος στην ελληνική έκδοση στο Halbwachs Maurice, *Η συλλογική μνήμη*, εκδ Παπαζήσης, Αθήνα, σελ.24

[62] Κοντογιάννη Χριστίνα, Μητροκανέλου Κωνσταντίνα [2013], *Πόλη και ψυχή. Κατασκευάζοντας μνήμες στο χώρο και το χρόνο*, Προπτυχιακή εργασία, ΔΠΘ, Ξάνθη, σελ. 20

[63] Μάντογλου Άννα [2010]*, Κοινωνική μνήμη- Κοινωνική λήθη: έκδηλες και λανθάνουσες μορφές κοινωνικής σκέψης,* εκδ. Πεδίο, Αθήνα, σελ. 285

[64] Μαντόγλου Αννα [2013], Πρόλογος στην ελληνική έκδοση στο Halbwachs Maurice, *Η συλλογική μνήμη*, εκδ Παπαζήσης, Αθήνα, σελ.25-26

φίλους του, τα λέει μονάχα στον εαυτό του, κι αυτό στα κρυφά. Και τέλος, υπάρχουν κι εκείνα που ο άνθρωπος φοβάται να τα ομολογήσει και στον ίδιο του τον εαυτό, και τέτοιας λογής πράγματα μαζεύονται πολλά σε κάθε καθώσπρέπει άνθρωπο».[65]

Σε αντίθεση με τα παραπάνω χαρακτηριστικά που απαντώνται στις περισσότερες εξιστορήσεις, η Λίντα είναι ο πρώτος άνθρωπος που αναφέρει μόνη της και θέλει να εμφανιστούν και να αποτυπωθούν στο λόγο της στοιχεία που θεωρούνται ντροπιαστικά, όπως όσα θεωρεί ότι δεν έχει καταφέρει να δώσει στα παιδιά της ή οι οικονομικές δυσκολίες που είχαν, αλλά και που αντιμετωπίζουν μέχρι σήμερα. Στους περισσότερους αφηγητές διακρίνεται μέσα από τον λόγο τους, η αποδοχή μίας κοινωνικής συνθήκης επιβεβλημένης από τους άλλους, στοιχεία δηλαδή όπως τα παραπάνω να συνδέονται με συναισθήματα ντροπής και τύψεων και ταυτόχρονα να χαρακτηρίζουν και να ορίζουν μία συγκεκριμένη ταυτότητα για αυτούς. Ενώ αναφέρονται περιγραφικά τις δυσκολίες του παρελθόντος, και στον οικονομικό και στον εργασιακό τομέα, όταν φτάνουν στο σήμερα επιδιώκουν να τονίσουν τα όσα έχουν καταφέρει και είναι περήφανοι γι' αυτά, να δείξουν τις προσπάθειές και τον αγώνα που έχουν διανύσει, παρά εκείνα για τα οποία «ντρέπονται».

_ Οι πρώτες εντυπώσεις για τον νέο τόπο

«Μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι δεν υπάρχει μια ενιαία αντίδραση σ' ένα τόπο. Υπάρχουν διαφορετικές οπτικές γωνίες, προοπτικές που συνδέονται με τις πολιτισμικές, ιστορικές και κοινωνικές καταβολές των υποκειμένων που το αντικρίζουν. Αυτές οι καταβολές συνδέονται τόσο με τις συλλογικότητες (εδαφοποιημένες ή μη, για παράδειγμα έθνη-κράτη, διασπορές, γειτονιές, κοινότητες) όσο και με την υποκειμενική εμπειρία μέσα σ' αυτές».[66] Αρκετές φορές παρατηρείται η προσπάθεια μέσα από την επισήμανση των θετικών καταστάσεων του νέου τόπου, ακόμη και με την **ωραιοποίηση στιγμών του παρόντος**, το τραυματικό παρελθόν να προσπαθεί να ξεχαστεί. Έχοντας βιώσει τις δυσκολίες του παρελθόντος που τους οδήγησαν στην αναζήτηση μιας νέας πατρίδας, αποζητούν έναν νέο τόπο που θα τους προσφέρει τις ευκαιρίες και τις δυνατότητες που χρειάζονται. Έτσι οι πρώτες μνήμες του τόπου, καθορισμένες από τις προσδοκίες, μεταπλάθονται και εξιδανικεύονται, ενώ αρκετές φορές συγκρούονται με τις αναμνήσεις των πρώτων εμπειριών και πρακτικών δυσκολιών. Θα μπορούσαμε να πούμε πως ο τρόπος που οι ετερότητες θυμούνται το παρελθόν τους σήμερα, ταλαντεύεται μεταξύ του πραγματικού και του φαντασιακού.

Οι ενθυμήσεις για τις **πρώτες εντυπώσεις για την ίδια την πόλη** και τον αστικό χώρο αφορούν στους περισσότερους ανθρώπους στοιχεία του φυσικού περιβάλλοντος. Το στοιχείο της θάλασσας και η άμεση επαφή σε καθημερινό επίπεδο με αυτήν και ταυτόχρονα ο καιρός και το κλίμα, είναι στοιχεία κοινά σε πολλές διαφορετικές μαρτυρίες. Στην Κατερίνα ο καιρός της φαινόταν ιδανικός καθιστώντας τον τόπο «παράδεισο», αλλά ταυτόχρονα παρατηρούσε την απουσία φροντίδας των δημόσιων χώρων και της παλιάς πόλης. Σε σχέση με την προηγούμενη ζωή της, την πόλη του Ρεθύμνου την θεώρησε «μη εξελιγμένη πόλη», ενώ σύγκρινε το πόσο ο δήμος προσέχει την παλιά πόλη στην χώρα της, σε αντίθεση με την αντίστοιχη εδώ. Σκεπτόμενη σήμερα θεωρεί ότι τα πρώτα χρόνια πριν αποκτήσει το παιδί της έβλεπε την πόλη πιο όμορφη, αξιολογώντας με διαφορετικό τρόπο τους χώρους στους οποίους κινούταν καθημερινά. Στην πορεία, αποκτώντας νέες προτεραιότητες (οικογένεια, παιδί) αυτό άλλαξε. Αργότερα στις αναμνήσεις της, εμφανίστηκε η έντονη φιλοξενία και η ανοιχτότητα των ανθρώπων.

Το στοιχείο των **ανθρώπινων επαφών** ως την πρώτη θετική εντύπωση από τον νέο τόπο, αναφέρουν και άλλοι αφηγητές, όπως η Μιρέλα, η οποία μάλιστα οδηγείται σε μία σύγκριση σε σχέση με τους διαφορετικούς τόπους που είχε ζήσει έως σήμερα. Αναστοχαζόμενη την παρελθοντική πορεία της και τους σταθμούς της ζωής της, επισημαίνει ότι δεν θα μπορούσε να ζήσει σε καμία μεγάλη πόλη από αυτές. Η γρήγορη καθημερινότητα, οι διαφορετικές ανθρώπινες σχέσεις από αυτές που της ταιριάζουν, η ανασφάλεια που της δημιουργούν τα αστικά κέντρα σήμερα έχοντας ένα παιδί, αλλά και η ανάγκη της ο τόπος να της προσφέρει ησυχία και ηρεμία, αποτελούν τους λόγους που δεν θα επέλεγε να έχει σταματήσει κάπου αλλού την διατοπική διαδρομή της. *«Μπορεί και γι' αυτό, επειδή είναι όπως είναι οι Έλληνες, να έμεινα.»* Έχοντας ταξιδέψει αρκετά, πέρα από την αντίθεση στις ανθρώπινες συμπεριφορές, φαίνεται να μην αντιμετωπίζει την Ελλάδα

[65] Ντοστογιέφσκι Φιόντορ [1864/2006], *Το υπόγειο*, Ειδική έκδοση για την Ελευθεροτυπία, σελ.47-48

[66] Σιδέρη Ελένη [2016], «Οι «πόλεις» του Βόλου. Μνήμη, διατοπικότητα και κινητικότητα», στο Μπούσχοτεν Ρίκι, Β. κ.ά (επιμ.)*, Η μνήμη αφηγείται την πόλη. Προφορική ιστορία και μνήμη του αστικού χώρου*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, σελ.132

διαφορετικά απ' ότι τις υπόλοιπες χώρες στις οποίες έχει ζήσει. Στις περισσότερες συνθήκες αναφέρει ότι, επειδή ήταν σε νεότερη ηλικία, είχε διαφορετικούς στόχους (να εργαστεί όσο περισσότερο μπορεί και να μαζέψει χρήματα) και συνεπώς έδινε διαφορετική αξία στο περιβάλλον που ζούσε.

«Εκεί στην Γαλλία ήταν καλά, γιατί δεν είχα στο νου μου το αύριο.» […]

- Και όταν ήρθατε εδώ πώς ήταν, δηλαδή τον πρώτο καιρό;

- Κοίτα να σου πω, ήμουν 29 χρονών, δεν με ένοιαζε…

Η διαφορά που βίωνε ήταν μεταξύ οποιασδήποτε άλλης χώρας και της χώρας της. Παντού σχολιάζει την απουσία ίσων δικαιωμάτων με τους γηγενείς, κάτι το οποίο παρουσιάζει όμως ως ένα παγκόσμιο φαινόμενο και όπως φαίνεται από τον τρόπο έκφρασης της, ως κάτι *φυσικό*, υιοθετώντας ακούσια και αυτή, την οπτική και την αντιμετώπιση προς τους *άλλους*, ως κάτι άνισο και αυταπόδεικτα διαφορετικό. *«Ναι, όπου και να πας δεν μπορείς να έχεις τα ίδια δικαιώματα με την χώρα σου, με την υπηκοότητα. Γι' αυτό τώρα ζήτησα υπηκοότητα.»*

[2.2] Έμφυλες καθημερινότητες

_ Έμφυλα πρότυπα στην αμειβόμενη και οικιακή εργασία

Όπως αναφέρει και η Ντίνα Βαίου[67] παρά τις διαχρονικές κοινωνικές αλλαγές και τις γεωγραφικές διαφοροποιήσεις, εντοπίζονται χαρακτηριστικά συνδεόμενα με το έμφυλο αποτύπωμα της οικιακής εργασίας που παραμένουν σταθερά. Η οικιακή εργασία και η φροντίδα ταυτίζεται με τις γυναίκες, οι οποίες επιτελούν το μεγαλύτερο μέρος της, και με το σπίτι, έναν χώρο γεμάτο κοινωνικές σημασιοδοτήσεις για τον αναμενόμενο «ρόλο της γυναίκας». Η επιτέλεση της οικιακής εργασίας αναφέρεται σε μια αλληλουχία χωρικών κλιμάκων, από τα ενσώματα υποκείμενα, το σπίτι και την οικογένεια μέχρι τη γειτονιά, την πόλη. Άλλωστε ο όρος «νοικοκυρά» (χωρίς ανάλογο στο αρσενικό) δεν περιγράφει συγκεκριμένες γυναίκες, αλλά μια κοινωνική κατηγορία το περιεχόμενο της οποίας, όμως, διαφοροποιείται στο χρόνο, το χώρο και μεταξύ κοινωνικών ομάδων. Όπως διαφαίνεται από τις αφηγήσεις που συλλέχθηκαν, η επιτελεστικότητα των έμφυλων ρόλων στο σήμερα, διακρίνεται από **διαφοροποιήσεις μεταξύ των γυναικών** με διαφορετική χώρα καταγωγής, ιδίως αυτών που προέρχονται από την κεντρική Ευρώπη, αλλά και μεταξύ των διαφορετικών γενιών. Η σχέση μεταξύ της καθημερινότητας και των χώρων κίνησης του παρελθόντος και του παρόντος, διαφέρουν κατά πολύ μεταξύ των διαφορετικών υποκειμένων. Παρ' όλο που ορισμένες συγκλείνουν στο σήμερα, όταν η καθημερινή τους ζωή αφορά τη φροντίδα της οικογένειας, πριν έρθουν στο Ρέθυμνο υπήρχαν πολλές διαφορετικές πορείες. Στις πολλαπλές αυτές εκφράσεις των έμφυλων ταυτοτήτων των μεταναστριών, βασικό ρόλο διαδραματίζει η διατοπική μνήμη, που συμβάλλει στον καθορισμό της καθημερινότητας του παρόντος. Οι μνήμες των υποκειμένων εμπεριέχουν τις κοινωνικές αναπαραστάσεις και αντιλήψεις του παρελθόντος και του *εκεί*, αλλά και τις ανάγκες που γεννήθηκαν κατά τη μετάβαση στη νέα πατρίδα, τις οποίες οι γυναίκες σήμερα έρχονται είτε να τα επιβεβαιώσουν είτε να τα ανατρέψουν.

Η Μιράντα αποτελεί μία περίπτωση, όπου τα **έμφυλα πρότυπα** μέσα στα οποία μεγάλωσε και διαμόρφωσαν την ταυτότητά της, **διατηρήθηκαν και μεταφέρθηκαν μέσω της μνήμης**, καθορίζοντας την θέση και τον ρόλο της στο σήμερα. Πριν μεταναστεύσει στην Ελλάδα ζούσε στο πατρικό της σε ένα χωριό της Αλβανίας, μέχρι που παντρεύτηκε και μετακόμισε μαζί με τον σύζυγό της, για να δημιουργήσουν εδώ οικογένεια. Αναφέρει μάλιστα ότι για εκείνη όταν τελείωσε το σχολείο δεν υπήρχαν οι επιλογές των σπουδών ή της εργασίας, καθώς μεγάλωσε σε μία μικρή κλειστή κοινωνία. Παράλληλα η μακρά περίοδος «σιωπηρής μαθητείας» της οικιακής εργασίας, κοντά σε μητέρες, γιαγιάδες και άλλα συγγενικά πρόσωπα, δεν αναγνωρίζεται και θεωρείται μη εργασία, που υποτιμάται συστηματικά και διαχρονικά, την οποία περνούν ακόμη και όσες, στη διαδρομή του βίου τους, αμφισβητούν δυναμικά τόσο την ενασχόληση με την οικιακή εργασία όσο και τα καθιερωμένα πρότυπα νοικοκυροσύνης.[68] Μπορούμε να πούμε, συνεπώς, ότι η καθημερινή ζωή της Μιράντας από το εσωτερικό του σπιτιού και τις οικιακές εργασίες στην αρχική της πατρίδα, όπως διατηρείται μέσα στις αναμνήσεις της, μεταφέρθηκε χωρικά σε ένα χωριό του Ρεθύμνου όπου και σήμερα ασχολείται με τις γυναικείες οικογενειακές υποχρεώσεις. Σήμερα μάλιστα, πήρε την απόφαση να ημι-απασχοληθεί, με σκοπό να αφιερώσει τον απαραίτητο χρόνο για το μεγάλωμα των παιδιών της.

- Ήσασταν μικρή;

- Μικρή. Εγώ 19 χρονών παντρεύτηκα.

- Οπότε δεν προλάβατε, ήρθατε εδώ..

- Όχι δεν πρόλαβα… Εντάξει δουλειές στο σπίτι έκανα, και έβγαινα και στο χωράφι μου και από δω και από εκεί, αλλά όχι δουλειά δουλειά. Γενικά οι γυναίκες στην Αλβανία στην αρχή δεν δουλεύανε. Τώρα έχουν αρχίσει και ανοίγουνε τα ξενοδοχεία και δουλεύουνε σε ξενοδοχεία, σε ταβέρνες, σε αυτά, αλλά στο χωριό τέτοια δεν έχει. Πρέπει να είσαι σε μεγάλη πόλη (για) να δουλεύεις. Αλλά εγώ παντρεύτηκα μικρή, αυτό ήταν [γελάει].

- Ο άντρας σας έφυγε από εκεί πολύ πριν μου είπατε. Οπότε πρόλαβε εκεί να δουλέψει, είχε μεγαλώσει;

[67] Ό.π, σελ.33
[68] Ό.π.

- Όχι όχι. […] Όχι γιατί ήρθενε… 18 ήταν όταν ήρθανε στην Ελλάδα… Πολύ μικρός… Δεν δούλευε όχι, κατευθείαν ήρθε και δούλεψε εδώ. Έχει πάει σε πολλά μέρη…

Ταυτόχρονα, μία από τις αφηγήτριες σταμάτησε την εργασία που είχε από τότε που εγκαταστάθηκε μόνιμα στην Ελλάδα, για να ασχοληθεί πλήρως με παιδί της. Οι αναφορές της στην επιμέλεια, με την οποία αφιερώθηκε το μεγάλωμα και τη φροντίδα του γιου της, αλλά και η απόφαση και υποχρέωση, δεν είναι ανεξάρτητες από τις αντιλήψεις της εποχής και της τοπικής κοινωνίας για τη «σωστή» γονεϊκότητα. Ερχόμενη και έχοντας ζήσει στην κεντρική Ευρώπη αναφέρει ότι δεν μπόρεσε ποτέ της να καταλάβει την άποψη, ότι η θέση της γυναίκας είναι μέσα στο σπίτι, ασχολούμενη με την ανατροφή των παιδιών και τις εργασίες του σπιτιού, που έρχονται σε πλήρη αντίθεση με όσα κουβαλούσε στις μνήμες της από την προηγούμενη ζωή της. Από τα πρώτα χρόνια διαπίστωσε ότι *«εδώ έτσι μαθαίνουν να κάνουν οι γυναίκες»*, κάτι ήταν αντίθετο με αυτά που είχε ήδη βιώσει εκείνη, καθώς μέχρι τότε ζούσε μόνη της από τα δεκαέξι της χρόνια και εργαζόταν. *«Μας μαθαίνουν οι γονείς μας πώς να γίνουμε ανεξάρτητες».* Παρ' όλα αυτά, παρά τις κοινωνικές αντιλήψεις μέσα στις οποίες μεγάλωσε και πρεσβεύει μέχρι και σήμερα διατηρώντας τες στη μνήμη της, η ανάγκη για **προσαρμογή στο νέο περιβάλλον**, την οδήγησε να αλλάξει ριζικά τον ρόλο της στην καθημερινή ζωή. Πέρα από τα πρώτα χρόνια πριν μείνει έγκυος που πηγαινοερχόταν στην πατρίδα της, η ζωή της μετέπειτα αφορούσε κυρίως το σπίτι, ασχολούμενη με την ανατροφή και τη φροντίδα. Καθώς ο άντρας της το περισσότερο χρόνο της ημέρας τον αφιέρωνε στην εργασία του εκτός σπιτιού, τα ζητήματα αυτά ήταν αποκλειστικά δική της υποχρέωση. Μάλιστα, στην αφήγησή της αφήνει να εννοηθεί ότι τον συγκεκριμένο τρόπο ζωής της τον επέβαλε η οικογένεια του συζύγου της ως φυσική εξέλιξη του γάμου και της οικογένειας.

Ερχόμενοι στο σήμερα, που η ίδια είναι συνταξιούχος και ο άντρας της δεν ζει πια, περνάει τον χρόνο της στη θάλασσα ή στην πισίνα κολυμπώντας, χωρίς να μένει πολλές ώρες εντός του σπιτιού της. Τον χειμώνα τον περνάει με μελαγχολία, καθώς λόγω του καιρού υπάρχει περιορισμός στις δραστηριότητες που της αρέσουν και μπορεί να κάνει στον ανοιχτό και δημόσιο χώρο. Η καθημερινότητα, τα διαστήματα πριν, κατά τη διάρκεια και μετά τη δημιουργία οικογένειας, παρουσιάζουν μία διαφορετική σχέση με τον χώρο, καθώς πριν είχε περισσότερες ευκαιρίες να βγει στον δημόσιο χώρο και να απολαύσει το φυσικό περιβάλλον και τη θάλασσα, κάνοντας καθημερινές δραστηριότητες για τον ίδιο της τον εαυτό. *«Την πόλη την απολάμβανα πριν γεννήσω. Μετά ήρθαν άλλες προτεραιότητες στην ζωή μου».* Σήμερα, νιώθοντας απελευθερωμένη από τις οικιακές υποχρεώσεις, καταφέρνει να επαναφέρει στην καθημερινότητά της στοιχεία και συνήθειες από την παλιά της ζωή, όπως είναι η επαφή με τη φύση, το δημόσιο χώρο και οι δραστηριότητες σε αυτούς, **ανατρέποντας** για δεύτερη φορά τα **έμφυλα πρότυπα** που της επέβαλε το κοινωνικό περιβάλλον. Οι αναμνήσεις και ο αρχικός τρόπος ζωής επανέρχονται, μεταλλαγμένα όμως και προσαρμοσμένα στα υφιστάμενα χωρικά χαρακτηριστικά, όπως είναι η έντονη παρουσία της θάλασσας, κάτι που δεν υπήρχε στην προηγούμενη πατρίδα.

Η καθημερινότητα των περισσότερων γυναικών αφηγητριών σήμερα αποτελείται από τις πρωινές δουλειές του σπιτιού, την προετοιμασία των παιδιών που πηγαίνουν ακόμη σχολείο, στη συνέχεια εργασία εκτός σπιτιού, ενώ τα βράδια ασχολούνται και πάλι με το διάβασμα των παιδιών και προετοιμασία της επόμενης μέρας. Αντίθετα, οι άντρες αφηγητές και οι σύζυγοι των αφηγητριών φαίνεται να ασχολούνται το μεγαλύτερο μέρος της ημέρας δουλεύοντας ή στην περίπτωση που είναι συνταξιούχοι με χειρωνακτικές εργασίες στο σπίτι, στο χωριό που μένουν ευρύτερα ή σε φιλικά σπίτια. Αυτά τα στοιχεία φανερώνουν τον καταμερισμό εργασίας εντός της οικογένειας και τη σχεδόν κατ' αποκλειστικότητα ευθύνη των γυναικών για τον οικιακό χώρο, καθώς και τη σημασία της ευρύτερης οικογένειας και κυρίως των θηλυκών μελών στην οργάνωση της καθημερινής ζωής, **στοιχεία που άλλοτε φέρονται από το παρελθόν και άλλοτε συντίθενται από τις νοοτροπίες της νέας κοινωνίας.**

Οι μαρτυρίες γυναικών με οικογένεια καταδεικνύουν ότι ερχόμενες εδώ, διαμορφώθηκαν εντός του συζυγικού οίκου έμφυλες ανισότητες σε επίπεδο προσφοράς και εκδήλωσης φροντίδας, καθώς οι γυναίκες επωμίστηκαν πλήρως τη φροντίδα του σπιτιού και την ευθύνη.[69] Το μικρό ωράριο των σχολείων και η επιστροφή στο σπίτι για το μεσημεριανό φαγητό απαιτούν διάθεση χρόνου από τις γυναίκες που είναι, συνήθως, υπεύθυνες για τέτοιες λειτουργίες και υποχρεώσεις. Η οικιακή εργασία

[69] Σιώτου Αλεξάνδρα [2016], «Το «Πάρκο των ανεπιθύμητων εραστών. Αναγνώσεις του δημόσιου χώρου μέσα από τη συναισθηματική καθημερινότητα των βουλγάρων μεταναστριών», στο Μπούσχοτεν Ρίκι, Β. κ.ά (επιμ.)*, Η μνήμη αφηγείται την πόλη. Προφορική ιστορία και μνήμη του αστικού χώρου*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, σελ.85

είναι αυτή που, σαν συνέπεια, «περιορίζει την πρόσβαση των γυναικών στην αμειβόμενη εργασία, το είδος απασχόλησης που τους επιτρέπει να αναλάβουν, τον γεωγραφικό χώρο στον οποίο μπορούν να κινηθούν (κυρίως τη χρονοαπόσταση της κατοικίας από τόπους δουλειάς) και το χρόνο που μπορούν να αφιερώσουν (στη διάρκεια μιας μέρας αλλά και μιας ζωής) στην αμειβόμενη εργασία - με αποτέλεσμα να συμμετέχουν με δυσμενείς όρους σε αυτή. Η διαφορετική σχέση των γυναικών με την εργασία σε όλες της τις εκδοχές και, κυρίως, στους συνδυασμούς τους, διαμορφώνει ποικίλα πεδία συγκρότησης και επιτέλεσης του φύλου *ανάμεσα σε δύο κόσμους*».[70]

Οι **μορφές της αμειβόμενης εργασίας** στις οποίες έχουν βρεθεί οι περισσότερες αφηγήτριες ερχόμενες στην Ελλάδα, αφορούν την φροντίδα ηλικιωμένων, τον καθαρισμό και φροντίδα σπιτιών ή ενοικιαζόμενων δωματίων, καθαρισμό καταστημάτων ή τουριστικών καταλυμάτων ή ευρύτερα την εργασία στην εστίαση ως μαγείρισσες ή λατζιέρισσες. Επαγγέλματα με έντονες σωματικές απαιτήσεις και κούραση, εξαντλώντας τα άτομα αυτά, ειδικότερα σε συνδυασμό με τις οικιακές υποχρεώσεις που ακολουθούν μετά το πέρας της εργασίας. Οι εργασίες τις περισσότερες φορές επιλέγονται είτε λόγω των αυξημένων αναγκών στον τουριστικό τομέα, στοιχείο που υφίσταται στο νησί της Κρήτης ευρύτερα, είτε λόγω της έλλειψης κάποιας ειδίκευσης, είτε λόγω της δυνατότητας να εργαστούν στους τομείς αυτούς χωρίς να γνωρίζουν καλά την ελληνική γλώσσα.

«Εγώ ας πούμε, και ο Σπύρος, κάναμε μόνο το Γυμνάσιο. Δεν είχαμε την θέληση παραπάνω. Και έτσι κάτσαμε σπίτι. Εκεί δεν έχει όπως εδώ να κάνεις, να σπουδάσεις ας πούμε για νύχια, για κομμώτρια…. Τώρα έχουν ανοίξει κάποια σχολεία, τότε δεν είχε. Και έτσι μείναμε…. Και τώρα δουλεύουμε όπου βρούμε… Εγώ σε σπίτια, σε βίλες, ο Σπύρος σε οικοδομή.»

[Μιράντα, 34]

Οι μορφές εργασίας αυτές, τις περισσότερες φορές έρχονται σε πλήρη **αντίθεση με τα παρελθοντικά βιώματα** στους προηγούμενους τόπους που έζησαν. Η Αλεξάντρα, η Λίντα και η Μιρέλα, για παράδειγμα, σπούδασαν και κατάφεραν να εργαστούν πάνω στο αντικείμενο τους πριν εγκαταλείψουν την πατρίδα τους. Η τελευταία μάλιστα, πριν έρθει στην Ελλάδα είχε ταξιδέψει στην Γαλλία για μεταπτυχιακές σπουδές, και σε άλλες χώρες της Ευρώπης και της Ασίας για εργασία, δημιουργώντας πολλαπλές διασυνδέσεις με διαφορετικούς τόπους και κοινωνίες. Οι αναφορές σε αυτές, μέσα στις μαρτυρίες τους, αναδεικνύουν τις συγκρούσεις ανάμεσα στις αναμνήσεις, στις επιθυμίες, στις ανάγκες και τους κοινωνικά καθορισμένους έμφυλους ρόλους.

«Γι΄ αυτό προσπαθούμε το παιδί να πάει ένα σχολείο να μην τραβάει αυτά που τραβάω ας πούμε εγώ.» [Μιράντα, 34]

Οι αντιθέσεις ανάμεσα στις έμφυλες καθημερινότητες των γυναικών δεν υφίσταται μόνο ανάμεσα στο παρελθόν και τις φέρουσες αναμνήσεις και στην πραγματικότητα του παρόντος, αλλά και μέσα σε διαφορετικές χρονικές περιόδους – εποχές του ίδιου του παρόντος. Για την Μαρία που εργαζόταν πάντα στον τουριστικό τομέα, η καθημερινότητά της διαφοροποιείται ανάλογα με την εποχή, και αντίστοιχα διαμορφώνονται οι ευκαιρίες που βρίσκει για να αφιερώσει χρόνο ή όχι, στις προσωπικές της ανάγκες και επιθυμίες. Ο χειμώνας για αυτήν ταυτίζεται αποκλειστικά με τις οικιακές εργασίες και τις υποχρεώσεις των παιδιών της, ενώ υπάρχει ελεύθερος χρόνος για τον εαυτό της και για συναναστροφές με τα φιλικά της πρόσωπα. Ο χειμώνας, όπως αναφέρει, *«περνάει πολύ γρήγορα»* και ακολουθεί το καλοκαίρι, όπου ο χρόνος της πρέπει να ισορροπήσει μεταξύ των εργασιών του νοικοκυριού και τη φροντίδας και της αμειβόμενης εργασίας σεζόν στον τουριστικό τομέα, που συνεπάγεται έντονη σωματική κούραση, απουσία αδειών και ρεπό.

«Η καθημερινότητα δεν είναι μία και μόνη. Διαφοροποιείται σημαντικά στον αστικό χώρο, καθώς διαμορφώνεται μέσα από τις λειτουργίες και τις δραστηριότητες που έχουν κατανεμηθεί με διαφορετικό τρόπο στην πόλη, και μέσα από τις πρακτικές με τις οποίες εμπλέκονται οι κάτοικοι διαφορετικών περιοχών, στα πλαίσια της καθημερινής τους ζωής. Ορισμένες από τις πρακτικές αυτές όχι μόνο επηρεάζονται από την πόλη, αλλά αποτελούν σημαντική συνιστώσα στην ανάπτυξή της. Με άλλα λόγια, ο αστικός χώρος διαμορφώνει με πολλαπλούς όρους το πλαίσιο καθημερινής ζωής διαφορετικών κοινωνικών

[70] Βαΐου Ντίνα [2021], *Η αθέατη εργασία των γυναικών στη συγκρότηση της πόλης. Όψεις της Αθήνας μετά τη μεταπολίτευση*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα, σελ.29-30

ομάδων και ταυτόχρονα διαμορφώνεται από αυτές. Έτσι, οι αποφάσεις για το χώρο και οι παρεμβάσεις σε αυτόν αφορούν άμεσα την καθημερινή ζωή των ανθρώπων».[71]

Υπάρχουν αφηγήτριες, που ανατρέπουν και **αντιστέκονται στα πρότυπα** που συναντάνε ερχόμενες στο Ρέθυμνο ή ακόμη και τα πρότυπα μέσα στα οποία μεγάλωσαν. Ακόμη και κάποιες που παντρεύτηκαν σε μικρή ηλικία, οι σπουδές και η εργασία δημιούργησαν ένα πλέγμα διαφορετικών καθημερινών αναγκών και συνηθειών για τη μέχρι σήμερα ζωή τους, που διαφαίνονται στις αναμνήσεις για το παρελθόν τους. Πέρα από τις προαναφερθείσες αντιδράσεις στην συνάντηση παρελθόντος και παρόντος, η σύγχρονη πραγματικότητα με τις ανάγκες και τις δυσκολίες που εμπεριέχει για τη ζωή των μεταναστών, έρχεται σε αντιπαράθεση με τα κοινωνικά πρότυπα και τις μνήμες που φέρουν για τους έμφυλους ρόλους. Η άρνηση για προσαρμογή στο πρότυπο «άνδρας κουβαλητής / γυναίκα-νοικοκυρά», το οποίο είτε φέρουν μέσω της μνήμης είτε επιβάλλεται έμμεσα από την τοπική κοινωνία, αντιστρέφει την διαχείριση της καθημερινότητας. Οι μορφές και οι απαιτήσεις της εργασίας, παράλληλα, καθορίζουν και την μορφή της καθημερινότητας, τον διαμοιρασμό και την κατανομή των οικιακών εργασιών μέσα στη μέρα. Οι οικονομικές ανάγκες, κυρίως στις οικογένειες που προέρχονται και τα δύο μέλη της από διαφορετική χώρα και, συνεπώς, βιώνουν μαζί τις δυσκολίες της μετανάστευσης, δεν αφήνουν τα περιθώρια να εργάζεται μόνο ο ένας από τους δύο, και εν συνεχεία η καθημερινότητα και η εργασία διαμορφώνεται κατάλληλα ώστε να μπορούν να διαμοιραστούν και οι υπόλοιπες υποχρεώσεις της οικογένειας. Οι διαφορετικοί συνεχώς διαπλεκόμενοι ρόλοι του ζευγαριού μέσα στην οικογένεια, παρουσιάζονται σε όλη την αφήγηση της Αλεξάντρας, υπό την έννοια της ισορροπίας και του σεβασμού. Και οι δύο εργάζονταν υπό ίσες συνθήκες, διαφορετικές ώρες έτσι ώστε να μοιράζεται ο χρόνος της ενασχόλησης και της φροντίδας των παιδιών.

- Εσείς δουλεύατε βράδυ για να είστε με τα παιδιά;

- Για να είμαι με τα παιδιά. Ο Γιάννης ήτανε… ερχόταν ο Γιάννης στις 3, εγώ πήγαινα στις 4 δουλειά. Η αλήθεια είναι με τα παιδιά, με τα μαθήματα του παιδιού από το σχολείο ήταν πιο πολύ ο Γιάννης, γιατί είχε ώρα κατάλαβες, γιατί εγώ έπρεπε να φύγω. Μετά όταν τα παιδιά ήταν πέμπτη τάξη…. Όχι ο Αιμίλιος ήταν έκτη τάξη, η Δήμητρα ήταν πρώτη- δεύτερη τάξη, άρχισα εγώ να δουλεύω και λίγες ώρες πρωινές. Μέχρι να σχολάσουν τα παιδιά, 2-3 ώρες, πήγαινα και έπαιρνα τα παιδιά από το σχολείο και πήγαινα στο σπίτι. Μετά πήγαινα το βράδυ πάλι το ίδιο…

Και η Λίντα θυμάται ακόμη και σήμερα την κατατμημένη μέρα της και την ισορροπία που προσπαθούσε να βρει μεταξύ εργασίας και σπιτιού, αλλά και των συνεχών μετακινήσεων από τον ένα χώρο στον άλλο, όταν τα παιδία της ζούσαν ακόμη μαζί τους. *«Ενώ παλιά όταν τα παιδιά ήταν μικρά, ξυπνούσα 6 το πρωί, 6-7 πήγαινα και πρόσεχα μια γυναίκα, 7-8 πήγαινα στο σπίτι ετοίμαζα τα παιδιά τα τάιζα και τα πήγαινα στο σχολείο. Μέχρι τις 2 καθάριζα το σπίτι. Τα παιδιά τελείωναν 4 το σχολείο και τα έπαιρνε ο Νίκος. Εγώ από 2-5 δούλευα εδώ σε ένα παλιό μαγαζί πιτσαρία. Μετά 5-6 πήγαινα πάλι στην γυναίκα, μετά 6-9 ήμουν στο σπίτι και μαγείρευα για την επόμενη μέρα, έπλενα. 9-1 ήμουν πλάι στην δουλειά. Από τις 1-3 σιδέρωνα τα ρούχα των παιδιών και κοιμόμουν 3-6. Αυτή την ζωή έχω κάνει.»*

Αντίστοιχα και ο σύζυγός της αναφέρει πώς μοίρασμα των υποχρεώσεων των παιδιών και η φροντίδα, καθόριζε και τα ωράρια της αμειβόμενης εργασίας και των δύο φύλων. Η εργασία των αντρών χωροθετείται σχεδόν πάντα εκτός σπιτιού και χαρακτηρίζεται από έντονη σωματική καταπόνηση και κούραση. Παρ' όλα αυτά όταν συνοδεύεται από απολαβές που μπορούν να συντηρήσουν την οικογένειά τους, τότε οι δυσκολίες παρακάμπτονται, χωρίς να σημαίνει ότι παύουν να επηρεάζουν και να καταγράφονται στα βιώματα των υποκειμένων στο πέρασμα του χρόνου.

«Εντάξει, εδώ [σ.σ. στο Ρέθυμνο] μετά δούλευε και η γυναικά και άρχιζαν τα πράγματα να είναι πιο εύκολα, επειδή δουλεύαμε δύο άτομα. Στην Αθήνα ένα άτομο δούλευε, αλλά και πάλι ζούσαμε, αλλά όχι να σου μένει τίποτα στην άκρη. Εδώ μετά δούλευε και η γυναίκα δούλευα και εγώ και σιγά σιγά τα βγάζαμε πέρα.» [Νίκος, 55]

Παράλληλα φαίνεται ότι η άφιξη στην νέα πόλη, στο Ρέθυμνο, όπου και οι δύο στο ζευγάρι είχαν την δυνατότητα να εργαστούν, συνδέεται με την αρχή μίας ευκολότερης οικονομικά ζωής, όπου οι λοιπές δυσκολίες τότε δεν

[71] Λυκογιάννη Ρούλη [2007], «Στα γρανάζια της καθημερινότητας», στα πρακτικά της 1ης Πανελλήνιας Συνδιάσκεψης Αιρετών Γυναικών, Θεματικός κύκλος: *Γυναίκες στην Πόλη – Χώρος (και) για τις γυναίκες*

συνειδητοποιούνταν. Σήμερα, σκεπτόμενος, διαπιστώνει ότι δεν καταλάβαινε τα ωράρια και την δυσκολία των εργασιών που έκανε.

«Η κούραση ήταν … αλλά ήμασταν νέοι και δεν το καταλαβαίναμε. Τώρα λέω εγώ με τον εαυτό μου πως δουλεύαμε τόσες ώρες. Όταν είχα πάει εκεί στις αντισεισμικές θώρακες, εκεί ήταν μόνο βάρος, σηκώναμε βαριά σίδερα. Μπορεί να σηκώναμε 80-90 κιλά με το ένα χέρι. Και δουλεύαμε 2 βάρδιες γιατί είχε πάρα πολλή δουλειά. Δούλευα 6-2, μετά πήγαινα 10 – 6 το πρωί και μετά πήγαινα πάλι απόγευμα. Πάρα πολύ δύσκολη δουλειά. Δούλευε και η γυναίκα και ήταν δύσκολο πολύ. Δούλευα εγώ το πρωί, μετά κρατούσα εγώ τα παιδιά και πήγαινε μετά η γυναίκα απόγευμα μέχρι που σχόλαγε στις 1-2 τη νύχτα. Κανονίζαμε τις δουλειές, εγώ δούλευα το πρωί, εκείνη δούλευε το απόγευμα για να κρατάει ο ένας τα παιδιά.»

_ Έμφυλες και χωρικές αποστάσεις

Οι **τόποι ζωής** όπως τους αφηγούνται οι γυναίκες που συμμετείχαν στην έρευνα, έχουν ποικίλες διαστάσεις, όψεις και σημασιοδοτήσεις. Οι γυναίκες που εργάζονται και έχουν παιδιά, τις περισσότερες ώρες της ημέρας παραμένουν εντός του σπιτιού, στη δουλειά και σε υποχρεώσεις που αφορούν τα παιδιά, με συνέπεια ο χώρος κίνησής τους να είναι το εσωτερικό του σπιτιού, η αυλή, ο δρόμος μπροστά από αυτό και το κέντρο της πόλης, όταν αφορά δραστηριότητες των παιδιών και τις απαραίτητες αγορές τους. Οι επιλογές τους όσον αφορά τους χώρους και τους τόπους τους (από τον δημόσιο χώρο της πόλης μέχρι την κατοικία και τον τόπο εργασίας) καθορίζονται από ποικίλους και σύνθετους παράγοντες και συνεπώς δεν επιχειρείται να βρεθεί ένας τύπος, ούτε να βγει μια γενικευμένη περιγραφή των παραγόντων που επηρεάζουν τις επιλογές τους, αλλά να παρουσιαστούν αυτές οι ξεχωριστές "επιλογές" με τις ομοιότητες και τις διαφορές τους. Ακόμα κι αν οι καθημερινές διαδρομές ταυτίζονται ή εφάπτονται, τα βιώματα καθεμίας /καθενός μέσα στον ίδιο τόπο είναι διαφορετικά. Οι αφηγήσεις φανερώνουν όχι όλους τους δυνατούς χώρους που διαδραματίζεται η καθημερινότητα του κάθε αφηγητή, αλλά εκείνους που θεωρούν συνειδητά ή ασυνείδητα σημαντικούς. Η επιλογή των αναφορών των τόπων ζωής σχετίζεται με τις ανάγκες, τις μνήμες και τα προηγούμενα βιώματα.[72]

«Η καθημερινή ζωή των ανδρών ως επί το πλείστων, αρθρώνεται γύρω από την αμειβόμενη εργασία, σε διακριτούς τόπους δουλειάς, και το χρόνο μη εργασίας, στο σπίτι ή στους δημόσιους χώρους της πόλης. Οι χώροι και οι χρόνοι της καθημερινής ζωής των γυναικών είναι πολύ πιο σύνθετοι και ασαφώς οριοθετημένοι. Μία αμειβόμενη εργασία σε ξεχωριστό τόπο δουλειάς ή στο σπίτι, μαζί με τη φροντίδα του σπιτιού και της οικογένειας, τις μετακινήσεις των παιδιών προς και από το σχολείο, τη φροντίδα κάποιου αρρώστου ή ηλικιωμένου, και πολλές άλλες δραστηριότητες, που αποτελούν καθημερινή ρουτίνα για την πλειοψηφία των γυναικών, αλληλοδιαπλέκονται στο χώρο και το χρόνο. […] Αυτά τα γεγονότα της καθημερινής ζωής και οι χώροι στους οποίους συμβαίνουν συμβάλλουν στην αναπαραγωγή των σχέσεων κυριαρχίας και υποτέλειας ανάμεσα στα φύλα και διαμορφώνουν διαφοροποιημένες συνθήκες και ευκαιρίες για τις γυναίκες και τους άνδρες στην πόλη». [73]

Η Μιράντα στην αφήγησή της παρουσιάζει φανερά την αντίθεση με τις συνήθειες του άντρα της, οι οποίες περιλαμβάνουν περισσότερες ευκαιρίες κοινωνικοποίησης και επαφής τόσο με τους ντόπιους, όσο και με τον τόπο και τον δημόσιο χώρο. Η χωρική και κοινωνική απόσταση αυτή, είναι κάτι που μεταφέρεται αυτούσιο από την προηγούμενη πατρίδα, συνεχίζοντας τον ίδιο τρόπο ζωής απλά σε ένα νέο χωρικό περιβάλλον. *«Μαγειρεύω να έρθουν τα παιδιά να φάνε, πάλι δουλειές, πάλι με τα παιδιά. ο Σπύρος φεύγει το πρωί στην δουλειά και έρχεται 4-5 η ώρα, μετά ξαπλώνει, πάει καφενείο, αυτή είναι η μέρα, η καθημερινή.»* Ο χώρος κίνησης του κυρίου Σπύρου, σε αντίθεση με τον δικό της φαίνεται να περιλαμβάνει την πόλη και τα γύρω χωριά για εργασία, την πόλη για δραστηριότητες των παιδιών, το καφενείο, συνήθειες που διατηρούνται αναλλοίωτες από την προηγούμενη πατρίδα. Συνέπεια αυτού φαίνεται να είναι και η διαφοροποίηση μεταξύ των δύο φύλων στο **επίπεδο των επαφών** που έχει αναπτύξει ο καθένας. Ο σύζυγός της έχει περισσότερο ορατή αλληλεπίδραση και ενσωμάτωση στο κοινωνικό περιβάλλον του χωριού. Ίσως και λόγω της φύσης της εργασίας του ως οικοδόμος, έχει έρθει

[72] Κάτου Μαρία [2018], *15+1 γυναίκες αρχιτέκτονες στην Αθήνα. Αναγνώσεις της διαδρομής του βίου,* Διδακτορική διατριβή, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Επιβλέπουσα: Βαΐου Ντίνα, Αθήνα, σελ.340
[73] Ό.π.

και διατηρήσει επαφή με περισσότερα άτομα, αλλά ταυτόχρονα ίσως και λόγω της κοινωνικής συμπεριφοράς του άντρα που υποδηλώνεται στα λεγόμενα της Μιράντας.

Η αντίληψη αυτή, των «**χωριστών σφαιρών**» μεταξύ των δύο υποκειμένων, φαίνεται να κυριαρχεί με τους άνδρες να ταυτίζονται με τον δημόσιο χώρο, ενώ στις γυναίκες αποδίδεται ο ιδιωτικός χώρος και η αφανής εργασία για το σπίτι και την οικογένεια.[74,75] Ο κύριος Σπύρος βγαίνει, πηγαίνει στο καφενείο όπως ακριβώς και οι ντόπιοι και έχει φιλικές σχέσεις με άλλους κατοίκους της περιοχής. Η Μιράντα, όσο ζούσαν μέσα στο Ρέθυμνο, δεν εργάστηκε και αφοσιώθηκε στην ανατροφή των παιδιών της, και σήμερα που διαμένουν σε χωριό εργάζεται περιστασιακά και συνεπώς οι κοινωνικές σχέσεις και η εξωστρέφεια είναι φανερά λιγότερες σε σχέση με του άντρα της.

- Είπατε και ότι ο άντρας σας κάνει παρέα…

- Ουυ πολλή παρέα, στα καφενεία και στα αυτά. Μόνο εγώ είμαι λίγο που δεν είμαι της παρέας αλλά εντάξει.

- Τρέχετε και με τα παιδιά απ' ότι καταλαβαίνω...

- Ναι δεν έχω και πολύ χρόνο και δεν έχει και στην ηλικία μου εδώ να κάνω παρέα. Αλλά εντάξει, καλά είμαστε, καλά νιώθουμε.

Ταυτόχρονα η έλλειψη συνομήλικων γυναικών από τον χώρο, η δυσκολία της γλώσσας και η κλειστή κοινωνία του μικρού χωριού, περιορίζουν την δυνατότητα για διασύνδεση και κοινωνικοποίηση. Η ανάγκη για επαφή μεταφέρεται από το παρελθόν, όπου οι σχέσεις και οι δεσμοί με τους ντόπιους του τόπου που μεγάλωσε ήταν ισχυρότεροι, αλλά παράλληλα ενισχύεται, καθώς ο ξεριζωμός και η μετακίνηση σε ένα ξένο περιβάλλον, καθιστούν την συναναστροφή με άλλες γυναίκες, κάτι παραπάνω από αναγκαία. Ταυτόχρονα ο σύζυγος της έχει ενσωματωθεί άμεσα με τους ντόπιους άντρες και τις συνήθειες που ακολουθούνται στο χωριό – οι οποίες δεν διαφέρουν από αυτές που συντελούνταν στο παρελθόν. Ο περιορισμός των γυναικείων επαφών και συναντήσεων στον δημόσιο χώρο καθορίζεται και από την εσωστρέφεια των δραστηριοτήτων και των υπόλοιπων συνομήλικων γυναικών του χωριού, ενώ αντίθετα οι άντρες όλων των γενεών συνηθίζουν να βρίσκονται κάθε απόγευμα στο τοπικό καφενείο στην πλατεία και να περνούν τον χρόνο τους εκεί, μέχρι το βράδυ. Παράλληλα, η έλλειψη εύκολης και συχνής σύνδεσης των χωριών, όπως αυτό της Μιράντας και της Μιρέλας, με το κέντρο της πόλης, δυσχεραίνει την δυνατότητα για ευκαιρίες κοινωνικών επαφών στην καθημερινότητα των γυναικών.

«Τώρα παίρνει λεωφορείο [σ.σ. η κόρη της] και την παίρνει και την φέρει, αλλά του χρόνου δεν θα την φέρνει το λεωφορείο. Δεν μπορώ να την αφήνω 2-3 ώρες. Αυτοί κόψαν και το λεωφορείο που ερχόταν στο χωριό. Δεν μπορείς να αφήνεις το παιδί, κάπως πρέπει να έρχεται το παιδί σπίτι. Αυτό μόνο εμένα με…[σ.σ. δεν ολοκληρώνει την σκέψη της].»
[Μιρέλα, 42]

Οι γυναίκες που ζουν σε τόπους όπως τα μικρά χωριά, «αντιμετωπίζουν σημαντικά προβλήματα στην πρόσβασή τους στην αμειβόμενη εργασία και τη ζωή της πόλης γενικότερα. Τα προβλήματα αυτά επιτείνονται όταν τα ωράρια των σχολείων δεν συμβαδίζουν με τα ωράρια της δουλειάς ή όταν δεν υπάρχουν επαρκείς δημόσιες συγκοινωνίες».[76] Οι δυνατότητες και το είδος μετακινήσεων, οι συνδέσεις με τις άλλες περιοχές, η ύπαρξη και χωροθέτηση λειτουργιών και υπηρεσιών, διαμορφώνουν και διαφοροποιούν τις καθημερινότητες των αφηγητών και αφηγητριών. Όπως αναφέρθηκε, η Μιράντα λόγω έλλειψης συνομήλικων γυναικών στο χωριό, βιώνει την καθημερινότητα πιο απομονωμένα, σε σχέση με την Αλεξάντρα που μένοντας στην πόλη μοιραζόταν την μέρα της και τις δυσκολίες της οικιακής εργασίας με την γειτόνισσά της από την Αλβανία. Η **χωρική απομόνωση** της παροντικής ζωής, μεταγράφει την απομάκρυνση από την χώρα και τους ανθρώπους τους, που βίωσαν λόγω της μετανάστευσης, και αποτελεί ένα στοιχείο που παράγεται από τον χώρο και επηρεάζει τις γυναίκες σε όλη την καθημερινότητά τους.

---

[74] Βαΐου Ντίνα [2021], *Η αθέατη εργασία των γυναικών στη συγκρότηση της πόλης. Όψεις της Αθήνας μετά τη μεταπολίτευση*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα, σελ.30

[75] Συνολικά, η διπολική και σχηματική αυτή θεώρηση του αστικού χώρου και του φύλου δεν περιγράφει καθολικά την πολυπλοκότητα της βιωμένης εμπειρίας των μεταναστών σε μία επαρχιακή πόλη όπως το Ρέθυμνο, όπου οι ανάγκες και οι υποχρεώσεις δημιουργούν πιο σύνθετα ερμηνευτικά σχήματα.

[76] Λυκογιάννη Ρούλη [2007], «Στα γρανάζια της καθημερινότητας», στα πρακτικά της 1ης Πανελλήνιας Συνδιάσκεψης Αιρετών Γυναικών, Θεματικός κύκλος: *Γυναίκες στην Πόλη – Χώρος (και) για τις γυναίκες*

Ταυτόχρονα οι έμφυλες καθημερινότητες του παρελθόντος και τα βιώματα που είχαν αρκετές αφηγήτριες νεότερες είτε ως παιδιά, καθορίζουν τον τρόπο που δρουν και αντιμετωπίζουν τους έμφυλους ρόλους τους στο σήμερα. Το στοιχείο της απομόνωσης μπορεί να διαμορφωθεί από χωρικές παραμέτρους και μέσω αυτών να επηρεάσει διαφορετικά τα διάφορα φύλα, όπως αναφέρθηκε στα προηγούμενα αποσπάσματα, αλλά παράλληλα μπορεί να προέρχεται υποσυνείδητα από βιώματα του παρελθόντος που επανέρχονται στην μνήμη μέσω της διαδικασίας της αφήγησης. Η έκφανση αυτή της απομόνωσης παράγεται λόγω του φύλου και στην συνέχεια μεταφέρεται και μεταφράζεται στον χώρο και την καθημερινότητα. Παράδειγμα αποτελεί η ανάμνηση της Αλεξάντρας για τις φιλικές σχέσεις που είχε όταν ήταν έφηβη στην Αλβανία. Η καθημερινότητά της τον ελεύθερο χρόνο, πιθανότατα λόγω του οικογενειακού πλαισίου που μεγάλωσε, εμφανίζεται ως μία εικόνα που ο περισσότερος χρόνος ξοδευόταν μέσα στο σπίτι με την αδερφή της με ελάχιστες τυπικές επαφές με τις συνομήλικες γειτόνισσές της, επιτελώντας «κοριτσίστικες» δραστηριότητες. Η σύνδεση με την πόλη γινόταν μέσω της οπτικής επαφής από το μπαλκόνι τους. Αυτό φαίνεται να έχει επηρεάσει τις σχέσεις της με τις άλλες γυναίκες στο σήμερα, όπου στην γειτονιά διατηρεί τυπικές σχέσεις ευγένειας με τις υπόλοιπες κατοίκους της πολυκατοικίας, παρά τα κοινά χωρικά σημεία της καθημερινότητας μεταξύ αυτών. Ο έμφυλος χαρακτήρας και η ανάγκη για συλλογική ζωή, είναι άμεσα συνδεδεμένα και καθορισμένα από τα βιώματα και τις παιδικές της μνήμες. Η εσωστρέφεια και ο ρόλος του χώρου και του σπιτιού, στην παιδική της ηλικία, μεταφέρθηκε στον χαρακτήρα και στις ανάγκες της μέχρι και σήμερα, και συνεπώς στην επαφή της με την γειτονιά που ζει.

«Έχω τις φίλες μου, προσωπικές φίλες…, έχω και τη Λίντα και δεν χρειάζεται. Ή μεγαλώσαμε έτσι, κατάλαβες; Γιατί μεγαλώσαμε στην πολυκατοικία και εμείς σαν τα κορίτσια. Και είμαστε τρεις αδερφές […] Και ήμασταν τρία διαμερίσματα στην πολυκατοικία. Και ήτανε κορίτσια, ο άλλος είχε δύο κορίτσια, η άλλη είχε τρία κορίτσια, καθηγητές ήτανε, γιατί η πολυκατοικία για τους καθηγητές ήτανε τότε, γιατί ήταν ορισμένα στην Αλβανία. Και πηγαίναμε πολύ λίγο η μία στην άλλη, κατάλαβες; Κάτι να τους δείξουμε όμορφο που είχαμε, κάποιο ρούχο που αγοράσαμε, μέχρι εκεί. Μετά μπαίναμε στο σπίτι μας, κατάλαβες; Στο μπαλκόνι μας και βλέπαμε τον κόσμο εδώ και πολύ έξω και πολύ βόλτες… Είναι ο τρόπος πώς μεγαλώσαμε.»

_ Το φύλο μέσα από τη βιωματική μνήμη

Κοινή αναφορά από τις γυναίκες που προήλθαν από την Αλβανία αποτελεί ο **έμφυλος διαχωρισμός** που βίωσαν και βιώνουν **εντός της οικογένειας**. Ακολουθώντας τις άτυπες παραδόσεις της αρχικής πατρίδας, με την ενηλικίωση τους ακόμη και αν υπήρχε η δυνατότητα ή η επιλογή να σπουδάσουν, βασικός σταθμός για το μέλλον τους ήταν ο γάμος. Γι' αυτόν τον λόγο την περιουσία και ό,τι είχε αποκτήσει η οικογένεια το κληρονομούσαν μόνο οι γιοί, ενώ το μέλλον τον γυναικών (τουλάχιστον σε αυτόν τον τομέα) καθοριζόταν πλήρως από τον γάμο και την νέα οικογένεια που όφειλε να δημιουργήσει. Οι αναφορές της Αλεξάντρας σε όλη της την αφήγηση μαρτυρούν την αντίθεση των πεποιθήσεων της με αυτές που μεγάλωσε.

«[…] γιατί εγώ όπως σου το είπα πούλησα το σπίτι στους Αγίους Σαράντα και αγόρασα το σπίτι του πατέρα μου. Δεν είμαστε σαν εδώ στην Ελλάδα που ο πατέρας το σπίτι το δίνει στις κόρες του σαν προίκα. Εμείς… γιούς είχαμε, εγώ τον αδερφό μου και έπρεπε ο αδερφός μου, ό,τι είχαν και δεν είχαν να το πάρει ο αδερφός μου. Και αυτοί κάτσαν με τον αδερφό μου. Εμείς οι γυναίκες, τα κορίτσια, έπρεπε να παντρευτούνε, να βλέπουνε τα σπίτια τους. Αλλά να το που ήρθε η ώρα, γιατί και ο αδερφός μου ήτανε αξιωματικός, αυτός πήγε στα Τίρανα και ήθελε να το πουλήσει το σπίτι το πατρικό μου. Και έλεγα εγώ να το αγοράσω εγώ, αφού πούλησα στους Αγίους Σαράντα. Και αγοράσαμε το σπίτι στο χωριό […]» Οι έμφυλες σχέσεις στην αρχική πατρίδα, καθόρισαν και τις ευκαιρίες και την μελλοντική πορεία της αφηγήτριας. Για να κρατήσει το πατρικό σπίτι της στο οποίο μεγάλωσε και πέρασε τα παιδικά της χρόνια (που συνεπώς έφερε όλες εκείνες τις πρώτες της αναμνήσεις), καθ' ότι ήταν γυναίκα, έπρεπε να το αγοράσει και γι' αυτό πούλησε αυτό που κατοικούσαν και ταυτόχρονα ήρθε στην Ελλάδα για να εργαστεί. Στην πορεία της συζήτησης, στην ερώτηση για εκείνα που μοιάζουν ανάμεσα στους δύο τόπους, η ίδια αφηγήτρια στρέφει και πάλι την συζήτηση στις έμφυλες αντιθέσεις: *« […] Το μόνο που εδώ αλλάζει αυτό, που η οικογένεια, που είναι για μένα πάααρα πολύ σωστό, στηρίζει πάρα πολύ την κόρη της. Στην Αλβανία, και ο μπαμπάς μου πάντα το έλεγε, με πόνο θυμάμαι από τότε, που λέγανε «Άντε μωρέ να την παντρέψουμε και να πάει στο σπίτι της» κατάλαβες, δεν σκεφτότανε πού θα το δώσω, ποιος θα είναι αυτός που θα πάρει την κόρη μου, πού, σε ποιο σπίτι θα ζήσει η κόρη μου, και*

ό,τι έχω να το μοιράσω και στις κόρες μου, κατάλαβες; Αυτό εδώ είναι μεγάλη διαφορά, κατάλαβες; Στην Αλβανία δεν τις στηρίζανε πολύ τις γυναίκες. Σαν οικογένεια, κατάλαβες;» Εκφράζοντας και ένα παράπονο στην οικογένειά της, αναφέρει ότι η γυναίκα στην Αλβανία δεν έχει την στήριξη και την αποδοχή από την οικογένεια που έχει σήμερα εδώ. Για εκείνη, η θέση της γυναίκας και ταυτόχρονα ο θεσμός της οικογένειας, κατέχουν μεγάλη σημασία και εκεί εντοπίζει την διαφορά ανάμεσα στο παρελθόν- σε αυτό που βίωσε, και στο παρόν-σε αυτό που την εκφράζει. Τα βιώματά της εμπεριέχουν το αίσθημα της ανισότητας μέσα στην οικογένεια της. Η ανισότητα στις μνήμες της βιωνόταν ως κάτι το φυσικό, ναι μεν όχι σαν κάτι απειλητικό ή επικίνδυνο, αλλά σαν ένα γεγονός μη αναστρέψιμο και λογικό. Χαρακτηριστική ανάμνηση που της έχει χαραχτεί περιλάμβανε το έθιμο του γάμου που υπογράμμιζε την θέση της γυναίκας και αποτελούσε μία οπτικοποίηση του φαινομένου, με την ίδια να αποκτά λόγω αυτού αρνητικά συναισθήματα για τον ίδιο τον θεσμό. *« […] κοίτα τώρα εγώ πιστεύω και εδώ, γιατί μιλάω και με την φίλη μου, παλιά ήτανε αλλιώς. Η γυναίκα ήτανε λίγο πιο κάτω, τώρα έχει πάρει πάνω η γυναίκα για να κάνει το κουμάντο και το έχει πάρει πιο πάνω από πάνω [γελάει]. Ε… πώς το λένε… τους άντρες, θυμάμαι εγώ στην εφηβεία μου, όχι τους φοβόμουνα, απλά ήξερα που ήτανε ένα βήμα παραπάνω από εμένα, δεν θα μπορούσα εγώ να πεταχτώ πάνω του, κατάλαβες; Μπορούσα να αντιδράσω, να αντιδράσω, αλλά μέχρι εκεί όμως, όχι να το προσβάλω όπως λένε τώρα, κατάλαβες; Μπορούσα να αντιδράσω… Παλιά παλιά που δουλεύαμε κρατούσαν το κεφάλι οι γυναίκες έτσι και δεν… Εγώ θυμάμαι που ήμουνα μικρή στη γιαγιά μου από τη μάνα είναι 9 αδέρφια. Και εγώ πήγαινα εκεί πέρα όταν γινόταν γάμος, κατάλαβες; Γιατί ήταν πολλά παιδιά και δεν πήγαινα εγώ πολύ. Όταν γινόταν ο γάμος και μπορούσα να κάτσω μία εβδομάδα. Και έβλεπα την νύφη να κρατάει τη λεκάνη και να τους πλένει σε όλους τα πόδια. Και έλεγα εγώ να παντρευτώ; Όοοχι [γελάει]. Γιατί νόμιζα ότι οι γυναίκες ήταν, παντρευότανε για να πλένουν τα πόδια του αλλουνού…»*

Οι έμφυλες καθημερινότητες ακόμη, είναι ορατές και έμμεσα, μέσα στις αναμνήσεις του κυρίου Νίκου για την ζωή της μητέρας του. Όταν ερωτάται για την ζωή στην προηγούμενη πατρίδα και το πώς μεγάλωσε, οι πρώτες αναμνήσεις που αφηγείται είναι οι δυσκολίες εκείνης στην εργασία της (χειρωνακτική εργασία) και παράλληλα να μεγαλώσει οκτώ παιδία. Αν και άντρας, μέσω των αναμνήσεων, βιώνει τις δυσκολίες της αθέατης και παράλληλα της αμειβόμενης εργασίας των γυναικών και την προσπάθεια που κατέβαλλαν και καταβάλλουν να ισορροπήσουν ανάμεσα σε αυτές.

- […] Και με πολλή δυσκολία οι γονείς. Η μαμά μου έχει δουλέψει όσο θυμάμαι από μικρός μέχρι που αυτή βγήκε σύνταξη στα 55, γιατί ήταν οικογένεια με πολλά παιδιά και βγαίνανε πολύ νωρίς, όχι 55, 50 βγήκε αυτή στην σύνταξη. Ήτανε φουρνάρισσα του χωριού. Και οχτώ παιδιά. Και τότε δεν γινότανε το ψωμί έτσι όπως το κάνουμε τώρα. (γέλια) Με το χέρι δουλεύανε την ζύμη. Εγώ το θυμάμαι σαν τώρα.

- Και από το πρωί…

- Ναι από το πρωί, έφευγε 5 η ώρα το πρωί και γυρνούσε 7 το βράδυ.

- Σκληρό..

- Σκληρό ναι. Επειδή ήμασταν 8 παιδιά. Και ο μπαμπάς μου στις αγροτικές δουλειές. Όλη τη ζωή και αυτός…

[2.3] Ανθρώπινα δίκτυα - Κοινωνικές συμπεριφορές και διαχωρισμός

_ Η συμβολή των ανθρωπίνων δίκτυών κατά την μετακίνηση

Σε ένα νέο και ξένο περιβάλλον εγκατάστασης, η ανάγκη ανάπτυξης κοινωνικών σχέσεων και διασυνδέσεων μεταξύ των ατόμων, καθίσταται κεντροβαρική σε όλη την διάρκεια της μεταναστευτικής εμπειρίας. Οι ανθρώπινες συνδέσεις εντοπίζονται σε κάθε τομέα της καθημερινότητας, από την βοήθεια που προσφέρουν κατά τη φυγή από την αρχική πατρίδα, την ανάγκη κοινωνικών συναναστροφών και αποδοχής στον νέο τόπο, που δημιουργούν άτυπα αόρατα δίκτυα, αλλά και τη δημιουργία ομάδων, οργανωμένων και άτυπων, για την νοητή διατήρηση της σύνδεσης με το παρελθόν και την συλλογική μνήμη. Η ανάγκη για υποστήριξη, αλληλεγγύη και το αίσθημα του *ανήκειν,* διαφαίνονται στις βιωματικές εμπειρίες, που είναι αυτές που διαμορφώνουν και τις μνήμες του παρόντος. Το τραυματικό παρελθόν και η απομάκρυνση από την αρχική πατρίδα, ισχυροποιεί την επιθυμία για ένταξη σε μία ομάδα και για την ένωση με άλλα άτομα που έχουν είτε βιώσει αντίστοιχες καταστάσεις, είτε συνδέονται εθνοτικά είτε απλά ενδιαφέρονται να συνδεθούν με την νέα αυτή κοινοτική ζωή. Οι ίδιες ιστορίες των μεταναστών φωτίζουν τα στοιχεία αυτά, καθώς η αναφορά σε άλλα πρόσωπα συνοδεύει κάθε ανάμνηση και κάθε σταθμό της ζωής τους. Κανείς δεν μπορεί να μιλήσει μόνο για προσωπικές ιστορίες, αλλά για συλλογικές προσδοκίες και διαψεύσεις, για αγώνες επιβίωσης, για το μοίρασμα των εμπειριών. Όπως σημειώνει ο J. Candau «είναι αδύνατο να διαχωρίσουμε τα στοιχεία εκείνα που συνδέονται με τις αναπαραστάσεις της ατομικής ταυτότητας από εκείνα που προέρχονται από τη συλλογική».[77]

Η συνεχής μετακίνηση των ανθρώπων λειτουργεί σαν αλυσίδα, όπου ο ένας αποτελεί αφορμή και κίνητρο να έρθει ο επόμενος, συνδέοντας έτσι άμεσα διαφορετικούς τόπους και μεταφέροντας ένα κομμάτι της κοινωνίας και της συλλογικής μνήμης του *εκεί* στο *εδώ*.

«Ο Γιάννης έχει έρθει από το '90 εδώ. Ήρθε στο Ρέθυμνο, γιατί στο Ρέθυμνο δύο μήνες πριν είχε έρθει ο μικρός αδερφός του που ζει ακόμα εδώ πέρα, με ένα φίλο. Από το Μπαλαμπάνι, αν το έχεις ακούσει, Μπαλαμπάνι λέγεται, γιατί εδώ στο Ρέθυμνο νομίζανε ότι το Μπαλαμπάνι είναι μεγάλη πόλη. Γιατί ήρθαν αυτοί οι δύο εδώ στο Ρέθυμνο και φέρανε όλο τον κόσμο, συγγενείς και τέτοιοι. [γελάει] Και εμένα με ρωτούσαν «Από το Μπαλαμπάνι είσαι;» «Ε είμαι νύφη στο Μπαλαμπάνι» [γελάει]. Έχουν έρθει πάρα πολλοί από το χωριό του Γιάννη.» [Αλεξάντρα, 57]

Ανεξάρτητα με το φύλο ή τους λόγους μετανάστευσης, η ύπαρξη συγγενών ή φίλων αποτέλεσε κινητήριο δύναμη για το ταξίδι στην Ελλάδα, καθώς και για την επιλογή του τόπου εγκατάστασης. Κάθε ανάμνηση περιλαμβάνει και άλλα άτομα, με τα οποία μοιράζεται κάθε γεγονός. Ειδικότερα η ενθύμηση των πρώτων στιγμών, των δυσκολιών κατά τη διάρκεια της μετακίνησης, αλλά και τις πρώτες στιγμές στον νέο τόπο, γίνεται ηπιότερη όταν μοιράζεται με άλλα άτομα. Το να νιώθει κανείς ότι και άλλα υποκείμενα έχουν ανάλογα βιώματα με αυτόν, διαμοιράζει και συνεπώς μειώνει την τραυματική ενθύμηση της μετανάστευσης. Το ίδιο το ταξίδι γίνεται ευκολότερο όταν βιώνεται μέσα σε μία ομάδα, όπως για τον κύριο Νίκο, που πέρασε μαζί με μία ομάδα αντρών τα σύνορα της Αλβανίας ή την Μιρέλα, η οποία μετανάστευσε σε διάφορες χώρες μαζί με άλλες γυναίκες μέσω τουριστικού πρακτορείου για εύρεση εργασίας.

- […] Περνούσαμε τη νύχτα, γιατί δεν μπορούσες να περάσεις τη μέρα τα σύνορα γιατί είχε φαντάρους.

-Δεν ήσασταν μόνος σας.

-Όχι με παρέα. 20 άτομα. Πρώτος περπατούσε αυτός που έλεγε ότι ξέρει τους δρόμους. [Νίκος, 55]

Η ανθρώπινη δικτύωση, όχι μόνο βοηθά το υποκείμενο αρκετές φορές να πάρει την αρχική **απόφαση της μετανάστευσης**, αλλά πολύ συχνά τα δίκτυα είναι αυτά που συνεισφέρουν στην αντιμετώπιση των πρακτικών, κοινωνικών αλλά και συναισθηματικών δυσκολιών που ανακύπτουν ειδικότερα κατά τον πρώτο καιρό της άφιξης στη χώρα προορισμού (ή προσωρινού προορισμού).

- Στην Αθήνα είχατε κάποιο συγγενή;

[77] Candau Joël [1998], *Mémoire et identité,* PUF, Παρίσι, σελ. 18

- Ναι τον ξάδερφο μου.

- Για αυτό πήγατε εκεί…

- Που έχουμε ίδια ηλικία με αυτόν και γι' αυτό πήγαμε εκεί. Και μείναμε μαζί με αυτόν γι' αυτό πήγαμε εκεί.

[Νίκος, 55]

Η επιλογή της πόλης εγκατάστασης για τον κύριο Νίκο έγινε με βάση που ήταν οι άνθρωποί του, γεγονός που τον διευκόλυνε και σε **πρακτικά ζητήματα**, όπως την εύρεση φτηνότερης κατοικίας, τον διαμοιρασμό του κόστους του ενοικίου και των λοιπών καθημερινών εξόδων, την εύρεση εργασίας, αλλά και την βοήθεια στην επικοινωνία μέσω μίας ξένης γλώσσας που έως τότε δεν γνώριζε. Η ουσιαστική βοήθεια των ανθρώπινων επαφών εγγράφεται στις αναμνήσεις γεγονότων κατά την εγκατάσταση και συνεπώς, ταυτίζουν τις διαδικασίες και τους τόπους αυτούς με τα πρόσωπα που τα συνοδεύουν.

Οι περισσότεροι αφηγητές ακολουθούν συγγενικά πρόσωπα σε νέους τόπους, όπως οι αναφορές του κυρίου Νίκου στα προηγούμενα αποσπάσματα, όπως η Λίντα, που μετακινήθηκε με την οικογένειά της από την Αθήνα στο Ρέθυμνο, που ζούσε η ξαδέρφη της και η Μαρία, όπου αποφάσισε να αφήσει την Γεωργία για να έρθει στην Κρήτη να βοηθήσει την αδερφή της και στην συνέχεια να εγκατασταθεί μόνιμα. Για την τελευταία, η ύπαρξη της αδερφής της, όπως αναγνωρίζει και εκείνη, την βοήθησε και την στήριξε το πρώτο διάστημα σε θέματα, όπως την ύπαρξη μίας κατοικίας, την εύρεση εργασίας και η συνολικότερη προσαρμογή σε ένα άγνωστο περιβάλλον. Πέρα από τις πρακτικές διευκολύνσεις, τα οικεία πρόσωπα, αποτελούν την **νοητή σύνδεση του *εκεί* με το *εδώ***, προσφέροντας τη συνέχεια της παρελθοντικής ζωής και την ενσώματη μεταφορά της μνήμης της πατρίδας, στο ξένο και άγνωστο περιβάλλον.

«Ε… κοίτα όταν πρωτοήρθα για πολλούς ανθρώπους είναι ακόμα πολύ περισσότερο δύσκολο. Για μένα δεν ήτανε τόσο, γιατί βρήκα την αδερφή μου, βρήκα σπίτι που θα έμενα, σπίτι, το κρεβάτι μου, το φαΐ μου. Δεν έμεινα ας πούμε, δεν πήγα να ξεκινήσω να ψάχνω, να μην μπορέσω να βρω δουλειά. Αμέσως βρήκα και δουλεία, αμέσως προσαρμόστηκα, δεν δυσκολεύτηκα. Δυσκολεύτηκα… κάθε πράγμα έχει την δυσκολία, αλλά ήταν λίγο πιο… πιο κανονισμένα μπορώ να πω, πιο καλά, πιο εύκολα για μένα.» [Μαρία, 40]

_ Αναμνήσεις ανθρώπινων επαφών και αναγνώσεις νοοτροπίας

Η συλλογική ζωή και διαβίωση επανασηματοδοτεί τους χώρους, με συνέπεια, όταν έρχεται η *καταστροφή* αυτών, είτε είναι κυριολεκτική, είτε έμμεση μέσω της χωρικής απομάκρυνσης, ένα μέρος των βιωμάτων των ετεροτήτων καταστρέφεται και αυτό. Ειδικότερα στους μεταναστευτικούς πληθυσμούς όπου ο εκτοπισμός είναι καταγεγραμμένος στην μνήμη τους, η ανάγκη για ανασύσταση των ανθρώπινων δικτύων στους νέους τόπους εγκατάστασης είναι πολύ εντονότερη και συνεπώς παίζει καθοριστικό ρόλο στην προσαρμογή τους στο νέο πολιτισμικό και κοινωνικό περιβάλλον και στην συνέχεια στην οικειοποίηση του χώρου,. Η πολυπλοκότητα του ζητήματος έγκειται στην ανάγκη, πέρα από την ταυτόχρονη ύπαρξη ετεροτήτων στον χώρο, να επιτυγχάνεται η σχέση και η διαπλοκή σε κοινωνικό επίπεδο με τους ντόπιους. Το στοιχείο του εκτοπισμού από τη χώρα καταγωγής υπάρχει σε όλο το φάσμα του κοινωνικού αυτού συνόλου, ωστόσο η κάθε ατομικότητα συντίθεται με διαφορετικά στοιχεία και άξονες, όπως συμβαίνει σε όλα τα κοινωνικά σύνολα. Η έννοια της **συνύπαρξης** χαρακτηρίζει μία σχέση μεταξύ ενός ανομοιογενούς συνόλου ανθρώπων (με πολλές διαφοροποιήσεις ως προς την χώρα προέλευσης, τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά, τις συνθήκες και τις αιτίες της μετανάστευσης κλπ) και μιας κοινωνίας με αντίστοιχα διαφοροποιημένες αντιδράσεις απέναντι στους νέους αυτούς πληθυσμούς. Η συνύπαρξη μεταξύ διαφορετικών υποκειμένων, μεταναστών και γηγενών πληθυσμών, μεταξύ μεταναστών ή και διαφορετικών ετεροτήτων, μπορεί να ερμηνευτεί διαφορετικά, ανάλογα με το κοινωνικό πλαίσιο μέσα στο οποίο εντάσσεται και την σκοπιά και τον τομέα από τα οποία εξετάζεται. Μπορεί να αναγνωσθεί ως μία αμφίδρομη διαδικασία μεταξύ των μεταναστών και προσφύγων και της εκάστοτε κοινωνίας υποδοχής τους.[78] Το βέβαιο είναι ότι σε ένα νέο χωρικό και κοινωνικό πλαίσιο, όπου η γλώσσα, οι παραδόσεις, οι καθημερινές συνήθειες και οι νοοτροπίες είναι ξένες για τα υποκείμενα, η οικειοποίηση και η ένταξη διευκολύνονται μέσω της ύπαρξης ατόμων με κοινό παρελθόν και αναμνήσεις.

[78] Berry John [1997], «Immigration, Acculturation and Adaptation», *Applied Psychology,* Τ. *46*, σ. 5-68

Παράλληλα, η επιθυμία για δημιουργία ισχυρών ανθρώπινων σχέσεων είναι αυταπόδεικτη, καθώς οι κοινωνικοί δεσμοί είναι αυτοί που οδηγούν στην συνέχεια σε χωρικούς δεσμούς, γεγονός που ειδικότερα για τους μεταναστευτικούς πληθυσμούς είναι περισσότερο από αναγκαίο. Σε αρκετές αφηγήσεις παρουσιάζεται **η εξέλιξη των σχέσεων** στο πέρασμα του χρόνου, και επισημαίνονται οι διαφοροποιήσεις των αρχικών συμπεριφορών που βίωσαν οι ετερότητες, με τις παροντικές σχέσεις που έχουν χτίσει και διατηρούν. Όπως αναφέρει και η Ντίνα Βαΐου σε δική της έρευνα «Η *συνάντηση* με τους ντόπιους υπήρξε δύσκολη και αντιφατική, ενώ η διαδικασία ένταξης και η οικοδόμηση σχέσεων γειτονίας και *ανήκειν*, μακρόχρονη και επίπονη, στηρίχθηκε σε μεγάλη προσπάθεια και επινοητικές πρακτικές (συν)κατοίκησης».[79] Το στοιχείο αυτό εντοπίζεται και στην παρούσα έρευνά, στον λόγο της Αλεξάντρας, όπου η φροντίδα των ανήλικων παιδιών της σε συνδυασμό με τις υποχρεώσεις για πολύωρη εργασία, στηριζόταν στην βοήθεια της συνταξιούχου γειτόνισσάς της, όσο και στον λόγο της Μαρίας, για την οποία η μετανάστευση ήταν μία αναγκαία απόφαση με αρχικό σκοπό να βοηθήσει την αδερφή της στις άτυπες υποχρεώσεις της καθημερινότητάς της. Το ακόλουθο απόσπασμα αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα, όχι μόνο για την ευθύνη των γυναικών για την ανατροφή των παιδιών τους, αλλά και τον διαμοιρασμό και τη συλλογική φροντίδα μέσω των άτυπων και αφανών δικτύων που δημιουργούνται μεταξύ των γυναικών μίας οικογένειας ή αυτών που κατοικούν στην ίδια πολυκατοικία και γειτονιά.

«Εεε μετά όσο μεγάλωναν τα παιδιά είχαμε και μία γειτόνισσα εκεί δίπλα, Ελληνίδα, μια πολύ καλή οικογένεια, πάρα πολύ καλή οικογένεια, μας βοηθούσανε πάρα πολύ με τα παιδιά, γιατί ήταν ο δρόμος, ξέρεις, που είναι ο κεντρικός δρόμος στον Κουμπέ, το σχολείο το είχαν από δω, μετά ο κεντρικός δρόμος και το σπίτι μας ήταν ακριβώς πίσω από αυτά. Και της είχα πει τα παιδιά όταν έρχονται μόνα τους να φωνάζουνε, να μην περνάνε ποτέ το δρόμο μόνα τους. Και φωνάζανε «Μαμά!» [γελάει]. Όταν έβλεπαν ότι δεν άκουγα ήταν η κυρία Στέλλα, έτσι έλεγαν την γυναίκα - να 'ναι καλά - είναι ακόμα, «Κυρία Στέλλα!», «Ναι παιδί μου, ναι».»

Ταυτόχρονα, στον νέο τόπο η ρατσιστική γλώσσα και η διαφοροποιημένη υποτιμητική αντιμετώπιση συνεχίζουν να εντοπίζονται, παρ' όλα αυτά σε μεγάλο βαθμό οι **αντιλήψεις** και η αρχική στάση μεταβάλλονται. Στο πέρασμα του χρόνου, μέσα από την άμεση ουσιαστική επαφή των υποκειμένων, «οι στάσεις απέναντι στους *άλλους*, όπως κάθε πλευρά τους ορίζει, παύουν να καθορίζονται αποκλειστικά από τις αναπαραστάσεις των μέσων μαζικής ενημέρωσης και ενσωματώνουν προσωπικές αναφορές σε οικείους γείτονες».[80] Η ομογενοποιητική αναφορά στις ετερότητες ως «Αλβανούς», «Ρουμάνους», «ξένους» αρχίσει να μεταλλάσσεται, καθώς τα άτομα αρχίζουν να αποκτούν μορφή και να γίνονται πραγματικοί ενσώματοι γείτονες με όνομα και παρουσία στη γειτονιά, πέρα από το δίπολο *ντόπιοι/ξένοι*. Οι γενικευμένες απόψεις, κατασκευασμένες μέσα από τις **επικρατούσες απεικονίσεις**, αντικαθίστανται σταδιακά από ατομικές και βιωματικές μνήμες, που διαμορφώνουν προσωπικές πεποιθήσεις για τους μετανάστες, αντιστρέφοντας τις περισσότερες φορές τα αρχικά πιστεύω. «Στη διάρκεια του χρόνου οι σχέσεις μεταξύ γειτόνων αποκτούν σταθερότητα, ενεργοποιούν διαδικασίες συνύπαρξης και προοπτικά ίσως κοινωνικής ένταξης. Περιλαμβάνουν σχέσεις από τις πιο απλές και άτυπες, όπως η αναγνώριση και ο χαιρετισμός των γειτόνων στο δρόμο ή τον φούρνο, μέχρι τις πρακτικές αλληλοβοήθειας (π.χ. για εύρεση κατοικίας ή για φροντίδα) και αλληλεγγύης, οι οποίες αποκτούν μεγάλη σημασία στη δίνη της κρίσης, όταν ακόμη και ελάχιστες πράξεις αμοιβαιότητας και αλληλοϋποστήριξης μπορεί να είναι κρίσιμες για την επιβίωση».[81]

Ο κύριος Νίκος από την Αλβανία αναφέρει:

- Στην αρχή όπως ήταν, ήταν πολύ δύσκολο. Δεν μας ανοίξανε, πως να πούμε, ελάτε. Γιατί είχε το κακό όνομα για τους Αλβανούς τότε, και ήταν πολύ δύσκολο να σε έπαιρνε ο άλλος στην δουλειά και να σε εμπιστευότανε. Μετά και όπως περνούσε ο χρόνος αρχίζαν να αλλάζουν τα πράγματα. Δουλεύαμε πιο πολύ από τους άλλους και σιγά σιγά.. Και μετά όταν ήρθαμε εδώ, έτυχε με τον άνθρωπο που δουλεύαμε εδώ, δούλευαν μόνοι Αλβανοί. Είχε και 2-3 Έλληνες αλλά μετά άλλαζε πολύ τα πράγματα.

- Οι σχέσεις με αυτό τον άνθρωπο ήταν καλές;

---

[79] Βαΐου Ντίνα [2021], *Η αθέατη εργασία των γυναικών στη συγκρότηση της πόλης. Όψεις της Αθήνας μετά τη μεταπολίτευση*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα, σελ.149

[80] Ό.π. σελ.175

[81] Ό.π. σελ.176

-Πολύ καλές, πολύ καλές. Και με αυτόν και με τους άλλους δύο που ήταν. Ήμασταν … όχι επειδή εγώ είμαι Αλβανός αυτός Έλληνας. Αλλάζανε, όσο περνούσε ο χρόνος τα πράγματα αλλάζανε. Σήμερα δεν έχει καμία διαφορά. Πιο πολύ σήμερα προτιμάνε τους Αλβανούς στην δουλειά.

- Οπότε δεν έχει να κάνει με το μέρος, λέτε έχει να κάνει επειδή πέρασε ο καιρός…

- Ναι πέρασε ο καιρός. Βλέπει ο άνθρωπος και μπορεί να το διαπιστώσει κάθε άνθρωπος σήμερα. Κι αν ρωτήσεις τον εργολάβο, τι θα πάρεις, θα σου πει θα πάρω τον Αλβανό να δουλέψει.

- Εδώ στην πολυκατοικία τους ξέρετε τους γείτονες; Εξαρχής εδώ μείνατε;

- Ναι τους ξέρουμε. Είχαμε έρθει στην αρχή το 2000 και μείναμε μέχρι το 2003. Φύγαμε περίπου 5-6 χρόνια, 9 χρόνια που δεν μείναμε εδώ και μετά επιστρέψαμε 2010 και από τότε είμαστε εδώ.

- Άρα σας ξέρουνε..

- Ναι μας ξέρουν. Εγώ είμαι και διαχειριστής της πολυκατοικίας. Με εμπιστεύονται τόσο πολύ οι άνθρωποι που μου είπαν θα είσαι εσύ ο διαχειριστής της πολυκατοικίας. […] Έχει τρέξιμο, αλλά οι άνθρωποι μας πιστεύουν πάρα πάρα πολύ, όλοι όσοι έχουν σπίτι εδώ μας πιστεύουν με κλειστά μάτια.

Η αλλαγή συμπεριφοράς ιδιαίτερα μέσα στον εργασιακό χώρο και στις κοινωνικές ευθύνες, έχει μεγάλη σημασία για εκείνον, καθώς αποτελεί μία απόδειξη της εκτίμησης και της αποδοχής. Μέσα από τον ρόλο του διαχειριστή της πολυκατοικίας, όπου κατοικεί εδώ και αρκετά χρόνια, του αποδίδεται μία σημαντική θέση στην μικρογραφία της κοινωνίας που ενσωματώνει η πολυκατοικία. Η αξία της θέσης υπόκειται και στο ότι θεωρεί ότι οι άνθρωποι του εμπιστεύονται ζητήματα που αφορούν το σπίτι τους. Αποκτά έτσι μία νέα κοινωνική θέση στο επίπεδο της γειτονιάς και της καθημερινότητάς του. Η σημασία της εμπιστοσύνης του ιδιωτικού χώρου και της ατομικής περιουσίας, κατέχει σημαντικό ρόλο και στον λόγο της συζύγου του, καθώς συμπυκνώνει και μεταγράφει την κοινωνική αποδοχή που έχει ανάγκη.

Η σύζυγός του παράλληλα εντοπίζει **διαφοροποιήσεις στην αντιμετώπιση**, όχι μόνο σε σχέση με τον χρόνο, αλλά και στο **χώρο**. Στην μικρότερη κοινωνία του Ρεθύμνου, σε σχέση με αυτή της Αθήνας που ζούσε πρωτύτερα, βιώνει άμεσα την αποδοχή και την οικειότητα των ανθρώπων και έτσι δημιούργησε ευκολότερα δίκτυα και διασυνδέσεις με τους ντόπιους.

«Εδώ στο Ρέθυμνο, δεν βρήκαμε δυσκολίες στους ανθρώπους, απλά δεν ξέρω, ο Νίκος μάλλον δεν το είδε αυτό αλλά εγώ το παρατήρησα. Οι Κρητικοί είναι πολύ καλοί άνθρωποι, αλλά στην Αθήνα είχα δει μια άλλη κουλτούρα, κάνω λάθος; […] Άλλη νοοτροπία. Επειδή εγώ πάω και βοηθάω στα σπίτια, το βλέπω πιο παραπάνω. […]Εγώ ας πούμε έχω κλειδιά από σπίτια 20 χρόνια. Τα έχω τα κλειδιά και μπορεί να έχουν φύγει και τους λέω «Ορίστε τα κλειδιά», «Πάρτα πάρτα γιατί μπορεί να χρειαστεί να μας πεις κάτι στο σπίτι.»

«Όλα αυτά έχουν συμβάλει και εξακολουθούν να συμβάλλουν στον επαναπροσδιορισμό των αντιλήψεων για το «οικείο» και το «ξένο», οι οποίες τέμνουν τα εθνοτικά όρια. Ξεκινούν μια αργή διαδικασία μεταβολών και προσαρμογών των χώρων και των πρακτικών της καθημερινής ζωής και, με αυτή την έννοια, διαμορφώνουν τις συνθήκες για μια ανεκτή καθημερινότητα»,[82] ενώ ταυτόχρονα οι ίδιες οι διαδικασίες και οι υποχρεώσεις της καθημερινής ζωής διαμορφώνουν με τη σειρά τους τις ανθρώπινες σχέσεις και δημιουργούν νέα δίκτυα.

«Καταρχήν όταν ήρθα και η αδερφή μου ήξερε όλο το χωριό, τρελάθηκα λέω τι γίνεται εδώ, που ζούμε; [γελάει] Λέω, από εκεί έφευγε μία πολυκατοικία και έλεγε ένα «γεια» και έφευγε η γυναίκα. Τώρα λέω έτσι τους κάνει όλους, τους χαιρετάει λέω που βρίσκεται στο χωριό της; Τώρα όμως έχω…και εγώ έτσι έχω φτάσει σε αυτό το σημείο, 'ντάξει, μου κάνει λίγο εντύπωση αυτό…» [Μαρία, 40]

Η αμεσότητα με τους ανθρώπους και τα άτυπα δίκτυα που είχε δημιουργήσει η αδερφή της Μαρίας, κατοικώντας χρόνια στην πόλη, δημιούργησαν στην ίδια μεγάλη έκπληξη το πρώτο διάστημα που ήρθε στην χώρα. Συγκρίνει και αναγνωρίζει ότι στην περιοχή που ζούσαν στην Γεωργία, δεν είχαν δημιουργήσει τόσο ισχυρούς κοινωνικούς δεσμούς, αλλά ακόμη και η ίδια σήμερα έχει καταφέρει αυτό που στις πρώτες της αναμνήσεις εμφανιζόταν ως άγνωστο και αδύνατο *«…λέω πού βρίσκεται,*

[82] Ο.π. σελ.165-6

στο χωριό της;» Η απάντηση σε αυτή την ρητορικά αστειευόμενη ερώτηση, είναι στην πραγματικότητα η προφανής. Θετική. Η σύγκριση της παρελθοντικής με μία παροντική ανάμνηση, οδηγεί την ίδια την αφηγήτρια να αναστοχαστεί για τους δεσμούς που κατάφερε να αναπτύξει τόσο *εκεί* όσο και *εδώ*, και συνεπώς να ορίσει εκ νέου τις έννοιες της πατρίδας και του τόπου.

Οι ανθρώπινες σχέσεις πέρα από καθοριστικές κατά την εγκατάσταση στην νέα πατρίδα, εντοπίζονται στο μεγαλύτερο μέρος των μαρτυριών των αφηγητών άρρηκτα συνδεδεμένες με τις αναμνήσεις της προηγούμενης πατρίδας, αλλά και ως **τομέας σύγκρισης της παρελθοντικής με την παρούσα ζωή**. Σχετικά με την οπτική των αφηγητών στις διάφορες νοοτροπίες που συνάντησαν, οι απαντήσεις ποικίλουν. Αρκετοί είναι εκείνοι που προσπαθώντας να αποβάλλουν τις αναμνήσεις τους, αποσιωπούν τις ρατσιστικές και επιθετικές συμπεριφορές. Ταυτόχρονα, ο εντοπισμός ομοιοτήτων μεταξύ των ανθρώπων που ξέρανε και εκείνων που τους υποδέχτηκαν στο νέο τόπο, καλλιεργεί την αίσθηση της οικειότητας και φανερώνει την ανάγκη για προσαρμογή στις νέες συνθήκες. Για εκείνους που δεν διακρίνουν ομοιότητες, αλλά αντίθετα μία νέα διαφορετική νοοτροπία από αυτή που είχαν μάθει στο παρελθόν τους, η σύγκριση γίνεται σχεδόν σε όλες τις περιπτώσεις με την κοινωνία στην νέα πατρίδα να παρουσιάζεται πιο ανοιχτή, ειλικρινής και πρόθυμη να βοηθήσει σε ανθρώπινο επίπεδο. *«I think it's the attitude here that is better. In big cities, in Liverpool they don't want to help.»* [Chris, 67]

Όπως αναφέρει στην εξιστόρησή της η Κατερίνα, ερχόμενη από την κεντρική Ευρώπη, η νοοτροπία που συνάντησε εδώ δεν είχε ιδιαίτερες ομοιότητες με όσα έχει στην μνήμη της. Στην πατρίδα της παρουσιάζει ότι οι άνθρωποι είναι κρατημένοι, δεν συνάπτουν εύκολα φιλίες και στενές κοινωνικές επαφές με τους υπόλοιπούς, ενώ θεωρεί ότι δεν νοιάζονται για τους γύρω τους. Όπως αναφέρει και τότε που ζούσε στην πόλη δεν γνώριζε τους ανθρώπους στην γειτονιά της, ενώ ταυτόχρονα *«και να σε χτυπήσουν στο δρόμο κανείς δεν θα νοιαστεί».* Ταυτόχρονα, αυτό που παρατηρεί είναι ότι η κοινωνία αλλάζει, τόσο εκεί όσο και εδώ. Σε διαφορετικά σημεία αναφέρει ότι και στην πατρίδα της έχει αλλάξει η νοοτροπία, καθώς και ότι τίποτα δεν είναι όπως το είχε αφήσει, ενώ ταυτόχρονα σήμερα και η κοινωνία εδώ αρχίζει να μεταλλάσσεται με πολύ γρήγορους ρυθμούς, *«ο κόσμος έχει γίνει πιο… ευρωπαϊκός, δεν σε ενδιαφέρει ο δίπλα»*, αρχίζοντας δηλαδή να αποκτά αυτά τα στοιχεία που παρατηρούσε και στην χώρα της στο παρελθόν σε σχέση με τους κοινωνικούς δεσμούς.

_ Κοινωνική απόσταση και διαχωρισμός

Πέρα από τις παραπάνω πιο ουσιαστικές μορφές της συνύπαρξης, εντοπίζονται και διαφορετικές αναγνώσεις, καθώς τόσο τα υποκείμενα, όσο και τα κοινωνικά και αστικά περιβάλλοντα κατοικίας, διαφέρουν. Η συνάντηση μεταξύ των μεταναστών και των *άλλων,* εκείνων που βρίσκονται στον τόπο πριν από αυτούς, είναι συχνή, καθημερινή και άμεση, αλλά ταυτόχρονα εμπεριέχει την κοινωνική απόσταση. Όπως σημειώνει η Ε. Παπατζανή[83] «η συνάντηση αποτελεί πεδίο κοινωνικών οριοθετήσεων μεταξύ *ημών* και των *άλλων*: από τη μια πλευρά, η συνάντηση και η χωρική εγγύτητα αποτελούν αναγκαίες προϋποθέσεις για την ανάπτυξη κοινωνικών σχέσεων και γειτνίασης και, από την άλλη, η συνάντηση εμπεριέχει την **αποστασιοποίηση, την οριοθέτηση ή και τη σύγκρουση**, και δεν αποτελεί εγγύηση της αποδοχής του διαφορετικού». Οι καθημερινές συναντήσεις ειδικά στον δημόσιο χώρο δεν ισούνται με επαφή που έχει σημασία και δεν είναι πάντα αρκετές για τη δημιουργία σχέσεων αμοιβαιότητας που ξεπερνούν την προκατάληψη.

Όπως σημειώνουν πολλοί από τους μετανάστες, κυρίως οι γυναίκες περιγράφοντας τις σχέσεις τους στο επίπεδο της γειτονιάς, παρά τις καλές σχέσεις που έχουν αναπτύξει στο επίπεδο της καθημερινότητας, οι ουσιαστικές συνδέσεις και η σύγκλιση των νοοτροπιών, δεν έχει επιτευχθεί πάρα το μεγάλο διάστημα κοινής διαβίωσης και συνύπαρξης.

«Είναι… είναι καλοί θα σε βοηθήσουνε, θα σου κάνουνε, θα... αλλά έχουνε δικό τους τρόπο να σε πληγώσουνε, δεν ξέρω, δεν μπορώ να το πω ακριβώς. Είμαι πάρα πολύ… τώρα τόσα χρόνια, θα το μετρήσεις εσύ πόσα χρόνια είμαι εδώ, τόσα χρόνια, αλλά δεν έχω μπει μέσα τους. Είναι λίγοι που…» [Μαρία, 40]

[83] Παπατζανή Εύα [2023], «Μεταναστευτική εγκατάσταση και χωροκοινωνικές διαπραγματεύσεις διεθνοτικών συναντήσεων στην Αθήνα», στο Καλαντίδης Άρης, Μαντουβάλου Μαρία, Μίχα Ειρήνη, Στρατηγάκη Μαρία (επιμ.), *Έμφυλες προσεγγίσεις στη μελέτη της πόλης*, εκδόσεις Νήσος, Αθήνα, σελ. 254, Kalandides Ares, Vaiou Dina [2012], «"Ethnic" neighbourhoods? Practices of belonging and claims to the city*», European Urban and Regional Studies*, 13(3), σελ.254-266, Ahmed Sara [2000]*, Strange Encounters: Embodied Others in Postcoloniality*, Routledge

«Κοίτα τώρα, είμαι άνθρωπος που την λέω την καλημέρα σε όλους. Αλλά για να κάνω παρέα… φαντάσου δεν ξέρω τα ονόματα...» [Αλεξάντρα, 57]

«Έρχονται μιλάνε όμορφα, ευγενικοί άνθρωποι, οπότε δεν μπορώ να πω ότι δεν κάνω (σ.σ. εννοεί «να πω ότι κάνω») παρέα μαζί τους, αλλά δεν έχω κάτι μαζί τους γι΄ αυτό δεν κάνω παρέα, καταλαβαίνεις...» [Μιρέλα, 42]

«Εμείς έχουμε έρθει εδώ να βλέπουμε την ζωή μας, τα παιδιά μας, να μην έχουμε ένταση με κανέναν, δεν έχουμε να χωρίσουμε τίποτα. Θέλουμε να έχουμε καλές σχέσεις με όλους στο χωριό, δεν θέλουμε να έχουμε με κανέναν… εγώ δεν θέλω με κανέναν να έχω και τόση παρεξήγηση, θέλω να είμαι ήρεμη στον εαυτό μου και όταν βλέπω τον άλλο να πω μια καλημέρα με πολλή αγάπη […]Ε και από το αυγουλάκι που φέρνανε κάποιοι και το δίνανε στα παιδιά, εμένα έλεγε κάτι. Δηλαδή δεν το κάνει κανείς. Να το πετάξουμε στα σκουπίδια (καλυτέρα) και να μην το δίνουν. Εγώ όχι γιατί μου λείπει αυτό που θα μου δώσουνε, δεν μου λείπει τίποτα, είναι η κίνηση και δείχνουνε την αγάπη με αυτό το πράγμα. Σου λέω ένα αυγό όχι παραπάνω, λες πως ο άλλος σε σκέφτηκε. Και μία καραμέλα που σου δίνει και μια σοκολάτα. Εδώ στο χωριό είναι λίγοι άνθρωποι που το κάνουνε, γιατί έχουνε αλλά δεν δίνουνε.» [Μιράντα, 34]

Για τις τέσσερις παραπάνω αφηγήτριες, οι σχέσεις γειτνίασης διατηρούν την κοινωνική απόσταση, ακόμα και με το πέρασμα των χρόνων. Οι καλές σχέσεις ως αποτέλεσμα συστηματικών συναντήσεων συνυπάρχουν, όχι με την προκατάληψη και τον ρατσισμό, αλλά με οριοθετήσεις και αποστάσεις γύρω από την ταυτότητα του «φιλοξενούμενου» και του «μετανάστη», αυτού που βρίσκεται κοντά αλλά ταυτόχρονα και μακριά.[84] Σύμφωνα και με την S.Ahmed αυτοί που θεωρούμε *ξένους* «είναι πάντα σε εγγύτητα, είναι «οδυνηρά οικείοι», ένα σώμα που έχει έρθει ήδη πολύ κοντά, και αυτή η συνάντηση καθορίζει τα όρια του ποιοι είμαστε εμείς και τα όρια του οικείου».[85] Το *«τόσα χρόνια δεν έχω μπει μέσα τους»* αναδεικνύει ένα φάσμα σχέσεων που ξετυλίγεται στον χώρο και στον χρόνο, το οποίο φανερώνει τόσο την εγγύτητα όσο και την απόσταση. Οι ευγενικές συμπεριφορές περιορίζονται στα πλαίσια των τυπικών σχέσεων που δημιουργούνται στις συναντήσεις στον δημόσιο χώρο, χωρίς να νιώθει ότι μετατρέπονται σε ουσιαστικούς δεσμούς. Η κυρία Κατερίνα, προερχόμενη από χώρα της κεντρικής Ευρώπης, συζητώντας για τον ρατσισμό, σχολιάζει ότι μπορεί να μην τον βιώνει όπως οι άνθρωποι από τις Βαλκανικές ή μη Ευρωπαϊκές χώρες, που αντιμετωπίζονται ως κατώτεροι, το βίωσε όμως ως ζήλια. Στις πρώτες αναμνήσεις, συνδεδεμένες με την εγκατάστασή της στην Ελλάδα και τον γάμο της με τον σύζυγό της, ελληνικής καταγωγής, βρίσκονται χαραγμένα γεγονότα έμμεσης ψυχολογικής βίας, όπου ντόπιοι και γνωστοί μετέδιδαν ψέματα στον σύζυγό της για εκείνη και την ηθική που φέρει ως ξένη, αλλά και αντίστροφα.

Σύμφωνα και με την Ο. Λαφαζάνη, «οι πρακτικές οριοθέτησης δεν έχουν πάντα μια επιθετική έκφραση, ούτε περιλαμβάνουν σωματική ή λεκτική βία. Μπορούν να αρθρώνονται με τον πιο γλυκό, με τον πιο ευγενικό τρόπο, περιλαμβάνοντας παρ' όλα αυτά μια τιμωρία, ακόμα και αν αυτή είναι τόσο αδιόρατη, όσο η έλλειψη μιας καλημέρας. Οι σχέσεις πατροναρίσματος είναι μια αδιόρατη (ή ίσως σε κάποιες περιπτώσεις όχι τόσο) έκφραση υπεροχής. Μια υπεροχή που κατασκευάζεται σε πολλαπλές κλίμακες από τις πολιτικές γύρω από τη μετανάστευση, από τους ρατσιστικούς λόγους που διαχέονται όλο και περισσότερο στην Ευρώπη, από τα τείχη και τις απελάσεις, από τις επιχειρήσεις «σκούπα» στο κέντρο των μητροπόλεων, από τις αποικιοκρατικές σχέσεις μεταξύ παγκόσμιου Βορρά και Νότου. Μια υπεροχή που μεταφράζεται σε βλέμματα, λέξεις και πράξεις στην πιο μικρή κλίμακα της καθημερινής ζωής».[86]

Οι έμμεσες αυτές εκφάνσεις του κοινωνικού διαχωρισμού, δεν είναι φανερά διακριτές, όπως μία λεκτική η σωματική επίθεση. Επιδρά όμως, στις ετερότητες, με εξίσου ισχυρό τρόπο και παράλληλα τα στοιχεία αυτά δεν γίνονται ποτέ ορατά στο ευρύτερο περιβάλλον. Οι προφορικές αφηγήσεις προσφέρουν την διέξοδο για έκφραση όλων αυτών των συγκαλυμμένων μορφών προκατάληψης και απόστασης, συμβάλλοντας να έρθουν στο φως οι πιο σύνθετες πραγματικότητες.

Αυτό που έχει ακόμη σημασία για τη μορφή των συναντήσεων είναι το χωρικό πλαίσιο από το οποίο αλληλεξαρτώνται, αλλά και το πολιτικό-κοινωνικό πλαίσιο, στο οποίο εντοπίζεται η συνάντηση. Για την Μιρέλα και την Μιράντα στις παραπάνω

---

[84] Ό.π., σελ. 256-7

[85] Ahmed Sara [2000]*, Strange Encounters: Embodied Others in Postcoloniality*, Routledge, Simonsen Kirsten [2015], «Encountering racism in the (post-) welfare state: Danish experiences», *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography*, 97(3), σελ.213-222

[86] Λαφαζάνη Όλγα [2023], «Κατοικώντας (σ)το όριο», στο Καλαντίδης Άρης, Μαντουβάλου Μαρία, Μίχα Ειρήνη, Στρατηγάκη Μαρία (επιμ.), *Έμφυλες προσεγγίσεις στη μελέτη της πόλης*, εκδόσεις Νήσος, Αθήνα, σελ. 283

συνθήκες έρχεται να προστεθεί και η **χωρική απομόνωση**. Λόγω του ότι οι κατοικίες τους βρίσκονται μακριά από τον αστικό ιστό, περιορίζουν και τις επαφές τους. Τα χωριά που μένουν είναι πάρα πολύ μικρά, με ελάχιστους μόνιμους κατοίκους, κυρίως ηλικιωμένους. Για την Μιρέλα, η απουσία δικών της συγγενών και οικογένειας στη χώρα, επιφέρει και την απουσία ισχυρών δεσμών με το παρελθόν και η νέα συλλογική ζωή και συνήθειες μεταφέρονται σε αυτή μέσα από τους κοινωνικούς κύκλους του, ελληνικής καταγωγής, άντρα της.

- Παρέα κάνετε με…, έχετε συγγενείς σας εδώ; [με διακόπτει]

- Όχι εγώ δεν έχω κανένα συγγενή, απλά ο άντρας μου έχει οικογένεια, έχει πολλά ξαδέρφια, φαντάσου ο πεθερός μου είχε τέσσερα αδέρφια... Και όλα τα ξαδέρφια…

- … Είναι εκεί;

- Όχι, κανείς δεν μένει στο χωριό μόνο εμείς. Μόνο εμείς, αλλά όταν έρχονται στο σπίτι μας έρχονται. Έρχονται καμιά φορά χωρίς λόγο, απλά να φέρουν τα παιδιά στο χωριό… Και τα αδέρφια του Γιώργου… Δεν… στο χωριό δεν έχει, είναι ένα πολύ μικρό χωριό. Είμαστε εμείς και άλλοι μια οικογένεια νέοι, έχουν παιδάκι 5-6 χρονών, μωρά... Είναι όλοι ηλικιωμένοι. Το χειμώνα δεν βλέπεις άνθρωπο στο δρόμο. [Μιρέλα, 42]

Η Μιράντα αναφέρει: *«Και εδώ έχω συγγενείς στο Ρέθυμνο, και συγγενείς και φίλους. Κάνω παρέα. Αλλά.. στην Αλβανία έχω την οικογένειά μου».* Εδώ έχει συγγενείς, ενώ εκεί έχει την οικογένειά της. Πέρα από τα άτομα που περιλαμβάνει το κάθε σύνολο (γονείς ή μακρινότερους συγγενείς) η διαφοροποίηση έγκειται και στο γεγονός ο τόπος προέλευσης, που έχει μεγαλώσει και έχει το σπίτι της, συμπεριλαμβάνεται στην έννοια της «οικογένειας».

«Η πεθερά μου είχε δουλέψει, όταν ήρθε εδώ δούλευε στο Ζουρίδι, κρατούσε μια γιαγιά εκεί και μιλούσαν έτσι με νοήματα. Αλλά με πολλή δυσκολία, μην νομίζεις δεν είναι εύκολο. Να πας τώρα σε μία χώρα που δεν ξέρεις την γλώσσα και να πας να δεις έτσι τους ανθρώπους, τι θα σου πούνε και δεν ξέρεις. Δύσκολο είναι… Αλλά μείνανε, γιατί είχανε εμάς εδώ. Είχανε εμάς, δεν χρειαζόταν να έχει την παρέα γιατί ήμουν εγώ μέσα στο σπίτι 24ωρο, γιατί είχα την μικρή και δεν έβγαινα, γιατί η πεθερά μου δούλευε κάποια στιγμή. […] Αλλά με πολλή δυσκολία. Πολλή δυσκολία. Γιατί εμείς είμαστε νέοι και δεν το παίρνουμε πολύ μέσα μας, «Έλα μωρέ γιατί δεν μου χρειάζεται». Όχι ότι δεν χρειάζεται η παρέα , χρειάζεται, αλλά έχω τα παιδιά, ε έχω λίγο τηλεόραση, έχω λίγο τηλέφωνο, έχω λίγο αυτό… Αυτοί στην ηλικία που είναι, θέλουνε την παρέα, θέλουν να κουβεντιάζουν, θέλουν το χωριό τους, ε τα θέλουνε αλλά….θέλουνε και εμάς [γελάει], θέλουνε όλα μαζί, όλα μαζί δεν γίνονται.» Ο τόπος της είναι οι άνθρωποί της. Η ανάγκη για μια καλύτερη διαβίωση σε πρακτικό επίπεδο, την έκαναν να βάλει στην άκρη την ανάγκη για κοινωνικές επαφές, συμμετοχή σε κοινωνικές ομάδες και συναναστροφή στην καθημερινότητα και την οδήγησαν να προσαρμοστεί στην νέα μορφή καθημερινότητας. Αντίθετα, αναφέρει ότι οι μεγαλύτεροι σε ηλικία άνθρωποι, καθώς όλες τους οι μνήμες, αρκετές φορές εξιδανικευμένες, είναι στο χωρίο και στους ανθρώπους τους, δυσκολεύονται πολύ περισσότερο στις νέες συνθήκες που τους αποκόπτουν από την συλλογική ζωή που είχαν.

Παράλληλα, «η συνάντηση με τον **καθημερινό ρατσισμό** ή με τις ρατσιστικές βίαιες πρακτικές που σήμερα εκδηλώνονται όχι μόνο ως «έκτακτα» και «εξαιρετικά» γεγονότα, αλλά ως καθημερινή βιωμένη εμπειρία, επηρεάζουν τις γεωγραφίες της μεταναστευτικής εγκατάστασης αλλά και την καθημερινή ζωή σε συγκεκριμένους τόπους».[87] Όπως σημειώνει η P.Essed[88] δεν υπάρχει θεσμικός ρατσισμός χωρίς τον καθημερινό ρατσισμό που εκδηλώνεται μέσω λεκτικών εκφράσεων και συμπεριφορών προκατάληψης στο επίπεδο των ενσώματων αλληλεπιδράσεων. Οι ρατσιστικές συμπεριφορές προέρχονται είτε από άλλους αλλοδαπούς είτε από τους ντόπιους, «αυτούς που νομικο-κοινωνικο-πολιτικά κατασκευάζεται να ανήκουν σε ένα συγκεκριμένο εθνικό χώρο, προς τον μετανάστη, τον ξένο αυτόν που καθημερινά του υπενθυμίζεται πως

[87] Kandylis George, Kavoulakos Karolos Iosif [2021], «Framing urban inequalities: Racist mobilization against immigrants in Athens», *Greek Review of Social Research, 136*, 2011, σελ.157-176, Papatzani Eva., «Encountering everyday racist practices: Socio-spatial negotiations of immigrants' settlement in Athens, Greece», *International Journal of Urban and Regional Research*, 45(1),σελ.61-79

[88] Essed Philomena[2002], «Everyday Racism», στο Goldberg, D.T. & Solomos J. (επιμ.), *A Companion to Racial and Ethnic Studies*, Blackwell, σ.202-216

δεν ανήκει, όχι μόνο από τις θεσμικές πολιτικές ή την αστυνόμευση, αλλά και από τα λόγια και τις πράξεις των ανθρώπων που συναντάει».[89]

Οι ρατσιστικές συμπεριφορές που εντοπίζονται στην μνήμη των μεταναστών που συνομίλησα, στην πιο άμεση και ορατή μορφή της, αφορούν περιπτώσεις λεκτικών επιθέσεων προς τα παιδιά τους, είτε στο σχολικό περιβάλλον είτε στο επίπεδο της γειτονιάς και του χωριού. Στόχος των συμπεριφορών αυτών «δεν είναι να ρυθμίζουν ή να οργανώσουν την συνύπαρξη στον αστικό χώρο, αλλά να επανεπιβεβαιώσουν μια συγκεκριμένη σχέση δύναμης»,[90] οριοθετώντας χώρους, από τις ζώνες των συνόρων μέχρι τις πολυκατοικίες, τις γειτονιές, τα σχολεία. Αρκετοί αφηγητές, κυρίως γυναίκες, είναι αυτοί που στην αρχή των συνεντεύξεων τους αποκρύπτουν τα άσχημα βιώματα των παιδιών τους, πιθανόν προσπαθώντας οι ίδιοι να διαγράψουν από τη μνήμη τους ή φοβούμενοι να παραδεχτούν σε ένα τρίτο άτομο, αλλά στην πορεία μέσα από τις αναμνήσεις που ανασύρονται στην μνήμη τους, φανερώνονται γεγονότα που αποδεικνύουν το αντίθετο.

- Και τα παιδιά νιώθουνε καλά, 'ντάξει ωραία είναι […] Στην αρχή την πειράζανε πολύ και αυτή ένιωθε άσχημα, ήταν και μικρή και τα σκεφτόταν αν πω αυτό και αν πω το ένα και αν πω το άλλο, μήπως τον πατέρα μου τον διώξουνε… Αλλά όσο μεγαλώνει τώρα και της μιλάω κι εγώ συνέχεια, μην φοβάσαι, μην τους αφήνεις, αλλά τώρα δεν… τους έχει βάλει όλους στην θέση τους. Αλλά το μόνο που την στεναχωρεί είναι που το πειράζουνε για την χώρα, οι «κωλοαλβανοί» και για την αδερφή της. Ναι. Αυτό την κουράζει πολύ και την νευριάζει πολύ και δεν θέλει να έχει καθόλου μα καθόλου πάρε δώσε με τα παιδιά στο χωριό.

- Α στο χωριό, όχι στο σχολείο;

- Όχι στο σχολείο, όχι στο σχολείο δεν έχει (σ.σ. θέμα). Εδώ στο χωριό, δεν βγαίνει η Ίνα, δεν την βλέπεις την Ίνα μου να βγει να κάνει παρέα[…] Και στο σχολείο που είναι, την έχουνε βάλει σε μία ομάδα να προσέχει τα παιδιά που (σ.σ. τους) κάνουνε μπούλινγκ. Και είναι αυτή η πρώτη που πρέπει να βοηθήσει αυτά τα παιδιά, την έχουν βάλει οι δασκάλοι, ένας δάσκαλος που την πιστεύει πολύ.

«[…] Έχει τραβήξει και πολλά γιατί δεν έχει μεγαλώσει με πολλή ηρεμία. Όχι ηρεμία από εμάς, από την αδερφή της, έχει πολλά προβλήματα. Είμαστε όλη μέρα στην ένταση. Αλλά παρ' όλα αυτά δεν την έχουν επηρεάσει. Είναι εκεί και παρ' όλο που είναι μικρή, στέκεται σε εμένα, στέκεται στην αδερφή της, όταν δουλεύω εγώ την κρατάει όλη μέρα. Και όλο αυτό την έχει μεγαλώσει πολύ απότομα. Δεν είναι καλό, δεν το ήθελα αυτό, δεν το διάλεξε.

[…]Πολλά έχει μάθει και αυτά θα είναι ένα μάθημα για να πάει μπροστά. […] Με τόσο… αυτό που της κάνουνε είναι μπούλινγκ, καθαρό μπούλινγκ […]» [Μιράντα, 34]

Η **έννοια του συνόρου** «είναι πάντα παρούσα στην καθημερινότητα των ξένων, είτε με έναν σκληρό τρόπο όπως η πιθανότητα σύλληψης ή απέλασης, είτε με έναν δυσδιάκριτο αλλά επί μόνο και επίπονο τρόπο όπως η καθημερινή υπενθύμιση του *μη ανήκειν* στον τόπο που κάποιος κατοικεί, αγοράζει γάλα και καφέ, μεγαλώνει τα παιδιά του. Το αν το εθνικό σύνορο διασχίστηκε νόμιμα ή παράνομα, το αν κάποιος έχει ή δεν έχει χαρτιά δεν κάνει κάποια διαφορά στην καθημερινή υπενθύμιση του συν-νόμου, καθώς η απλή παρουσία των μεταναστών στην πόλη είναι αυτή που κατασκευάζεται ως «παράνομη»».[91]

Η ίδια αντιμετώπιση εμφανίζεται και στον λόγο της κυρίας Λίντας, η οποία δεν αποφεύγει να παρουσιάσει τις καταστάσεις όπως η ίδια και η κόρη της τις βίωσαν, αλλά παρ' όλα αυτά εμμένει να θυμάται τα θετικά σημεία της σημερινής ζωής της. Η επισήμανση των θετικών βιωμάτων διαμορφώνει σταδιακά τις αναμνήσεις στη νέα πατρίδα, με τα τραυματικά βιώματα να προσπαθούν να ξεχαστούν στη λήθη ή να απομακρυνθούν προσωρινά.

«Αυτή που έχει αντιμετωπίσει πιο πολύ ρατσισμό και με δασκάλους είναι η Χριστίνα. Η Χριστίνα είχε αντιμετωπίσει τέτοια πράγματα. Ο Τομόρ μόνο στο Γυμνάσιο τον αδίκησαν λίγο, πιστεύω εγώ.

[89] Λαφαζάνη Όλγα [2023], «Κατοικώντας (σ)το όριο», στο Καλαντίδης Άρης, Μαντουβάλου Μαρία, Μίχα Ειρήνη, Στρατηγάκη Μαρία (επιμ.), *Έμφυλες προσεγγίσεις στη μελέτη της πόλης*, εκδόσεις Νήσος, Αθήνα, σελ. 282

[90] Ό.π., σελ. 282-3

[91] Λαφαζάνη Όλγα [2023], «Κατοικώντας (σ)το όριο», στο Καλαντίδης Άρης, Μαντουβάλου Μαρία, Μίχα Ειρήνη, Στρατηγάκη Μαρία (επιμ.), *Έμφυλες προσεγγίσεις στη μελέτη της πόλης*, εκδόσεις Νήσος, Αθήνα, σελ. 282

[…]Ναι. Εγώ βαστάω μέσα μου τα καλά. Και βγάζω αυτό (σ.σ. την αγάπη) για το Ρέθυμνο. Όντως δεν έχουμε αντιμετωπίσει ρατσισμό.»

Ταυτόχρονα από τις αναμνήσεις και των δύο προηγούμενων αφηγητριών, φανερώνεται ο κεντροβαρικός ρόλος του **σχολείου**. Το σχολείο, όντας μία μικρογραφία της κοινωνίας, εμφανίζει σε εντονότερο ίσως βαθμό πτυχές των ρατσιστικών συμπεριφορών και του αποκλεισμού, που τα υποκείμενα βιώνουν στην κοινωνία. Η προκατειλημμένη συμπεριφορά, πέρα από τις σχέσεις μεταξύ των παιδιών, μπορεί να προέρχεται και από τους ίδιους τους εκπαιδευτικούς, κρυμμένη μέσα από τις βαθμολογίες, την έλλειψη επαίνου για την προσπάθεια και την ενθάρρυνση. Την ίδια στιγμή, όμως, το σχολείο και η εκπαίδευση μπορεί (και οφείλει) να αποτελέσει συνιστώσα που επιτυγχάνει όχι μόνο την άμεση συμβολή της στην αντιμετώπιση των διαφόρων ζητημάτων, αλλά και στην μακροπρόθεσμη και διαχρονική συνολική αλλαγή της νοοτροπίας, της οπτικής και του τρόπου με τον οποίο είναι ορατές οι ετερότητες.

«[…]δηλαδή κι εμείς έχουμε… δηλαδή όπως εδώ έχουνε Αλβανοί, Γεωργιανοί, όπως έχουμε έρθει εδώ οι αλλοδαποί, ας πούμε να πω, έχουμε κι εμείς πολλούς στην Γεωργία. Και είχαμε δηλαδή… ήξερα, αγαπούσαμε αυτόν τον κόσμο κάπως, είχαμε βέβαια…σας να νιώθαμε… και εγώ μικρή πολλές φορές καταλάβαινα ότι δική μας είναι η πόλη ή έχουν έρθει αυτοί… κάπως έτσι. Στο σχολείο μας λέγανε… τότε δεν ήταν τόσο πολύ, δεν τους μαθαίναν τόσο πολύ για μπούλινγκ, για ρατσισμό, για όλα αυτά. Τώρα έχουν προχωρήσει πιο πολύ και μαθαίνουν. Δεν έχουν…δεν, είναι πιο… πιο βασανισμένη η ζωή εκεί…» [Μαρία, 40]

Παράλληλα, οι αφηγήσεις φανερώνουν ότι συμπεριφορές κοινωνικού διαχωρισμού, υπήρχαν στις μνήμες των υποκειμένων, όχι μόνο στις αναμνήσεις της παροντικής ζωής, του *εδώ*, αλλά και σε αυτές τις προηγουμένης πατρίδας. Μέσα από το παραπάνω απόσπασμα, φαίνεται η αφηγήτρια να αναγνωρίζει και η ίδια πώς η απουσία της εκπαίδευσης στο παρελθόν, στα δικά της παιδικά χρόνια στη Γεωργία, έπαιξε καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση ρατσιστικών αντιλήψεων. **Συγκρίνοντας** τις παιδικές της **αναμνήσεις**, με αυτές που διαμορφώνει σήμερα μέσα από τα βιώματα των παιδιών της, γίνεται διακριτή η αξία και ο ρόλος του σχολείου που αναλύθηκε πρωτύτερα. Ταυτόχρονα, τόσο οι μνήμες της Μαρίας, όσο και της Μιρέλας, αποδεικνύουν ότι ο ρατσισμός πάντα υπήρχε και υπάρχει ανεξαρτήτως χώρας ή κοινωνικού περιβάλλοντος. Αν και μπερδεμένες οι αναμνήσεις και τα λεγόμενα τους, καταφέρνουν να φέρουν στην μνήμη τους, όχι συγκεκριμένα γεγονότα, αλλά την αίσθηση που είχαν όταν ήταν μικρές στην πατρίδα της, του διαχωρισμού μεταξύ ξένων και γηγενών, αυτών που ήρθαν από αλλού και αυτών που ήταν «δική τους η πόλη». Για την Μαρία, αυτό που νιώθει ότι έχει αλλάξει είναι η ενημέρωση και η εκπαίδευση για τα ζητήματα του ρατσισμού και του bullying, και αυτό το αποδίδει κατά κύριο λόγο στην εκπαίδευση, βλέποντας μέσα από αυτήν να γίνονται εξελικτικά βήματα στο πέρασμα των χρόνων.

«Και δεν είναι με τους ξένους όπως είμαστε εμείς. Όπως είμαστε εμείς εδώ. Βέβαια, στη Ρουμανία μπορεί ένας από το χωριό να μην βλέπει, στην ζωή του να μην είχε δει έναν ξένο. Ναι είναι πάρα πολύ απομονωμένος ο κόσμος. Έχουν μείνει, έχουν μάθει να μένουν στο χωριό. Να ζούνε απ' ό,τι έχει το χωριό, δεν έχουν ανάγκη για κάτι άλλο.» [Μιρέλα, 42]

_ Κοινωνικός διαχωρισμός και θεσμικό πλαίσιο

Η εσφαλμένη στάση προς τους διαφορετικούς πληθυσμούς μέσα στην ελληνική κοινωνία μπορεί να συνδεθεί με το γεγονός ότι πολύ συχνά αντιμετωπίζονται ως ένα ενιαίο αφανές σύνολο, στιγματισμένο με την έννοια του «ξένου», του «λαθραίου», του «παράνομου», αποτελούμενο από άτομα χωρίς δεξιότητες, ελπίδες, παρελθόν και ανάγκες, διαφορετικό από τους υπόλοιπους, από *εμάς*. Η αντιμετώπιση ως κάτι **ομοιογενές και αόρατο** διευκολύνει, καθώς όπως αναφέρει ο Σ. Σταυρίδης, «έτσι, όπως στη φωτογραφική λήψη, το ορατό οργανώνεται σε όψεις του, τυποποιείται, γίνεται ακίνδυνο, δεν μας συμβαίνει».[92] Σε αυτό το στοιχείο ακουμπάει η σημασία και η αλληλεξάρτηση που συναντάται μεταξύ χώρου και ομάδας. Σύμφωνα με την Doreen Massey,[93] ένα από τα προβλήματα που εμφανίζονται εδώ είναι η επίμονη ταύτιση του τόπου με την κοινότητα. Όπως αναφέρει «πρόκειται όμως για ψευδή ταύτιση. Κοινότητες μπορούν να υπάρξουν και χωρίς συνεύρεση στον ίδιο τόπο: από απλά δίκτυα φίλων με κοινά ενδιαφέροντα, μέχρι τις μεγάλες θρησκευτικές, εθνικές και πολιτικές

[92] Σταυρίδης, Σταύρος [2002], *Από την πόλη-οθόνη στην πόλη-σκηνή*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, σελ. 48-49

[93] Massey Doreen [1994], «A Global Sense of Place», στο *Space, Place and Gender*, Minneapolis: University of Minnesota Press. Στα ελληνικά στο: *Νέα Οικολογία*, σελ. 56-61, μτφρ. Γ.Παρασκευόπουλος [1995]

κοινότητες. Από την άλλη, οι περιπτώσεις τόπων που φιλοξενούν μία και μόνη κοινότητα (με την έννοια της απόλυτα ομοιογενούς κοινωνικής ομάδας) αποτελούν μάλλον σπάνιο φαινόμενο, όχι μόνο για την εποχή μας αλλά και για μεγάλο μέρος του παρελθόντος». *Τόπος* και *κοινότητα* σπάνια μόνο υπήρξαν έννοιες ταυτόσημες. Η επιθυμία για μια τέτοια συνοχή, όπου οι τόποι κατοικούνται από ομοιογενείς και συνεκτικές κοινότητες, αντικατοπτρίζει τον γεωγραφικό κατακερματισμό και την αποδιάρθρωση του χώρου στους καιρούς μας. Έχει επίσης συνδεθεί με πράγματα που αποτέλεσαν το υπόβαθρο για απαντήσεις αμυντικές και αντιδραστικές εκδοχές του εθνικισμού, επιστροφή σε *κληρονομιές*, αποκάθαρση από μιάσματα, απροκάλυπτα αρνητική διάθεση για τους νεοφερμένους και *ξένους*».

Για την υποδοχή τους στην πόλη, κατά την πρώτη φάση της εγκατάστασής τους, όπως αναφέρθηκε, οι μνήμες τους δεν περιλαμβάνουν εχθρικές στάσεις ή πρακτικές αποκλεισμού και απαξίωσης από τους ντόπιους κατοίκους. Αντίθετα, τον κοινωνικό αποκλεισμό τον βίωσαν σε μία μορφή του από το **θεσμικό πλαίσιο** και την αντιμετώπιση των δημόσιων φορέων της νέας τους πατρίδας. Σε αρκετούς αφηγητές στις πρώτες μνήμες από την χώρα εντοπίζονται έντονες αναφορές στις πρακτικές διαδικασίες και προβλήματα, στην γραφειοκρατία και στις δυσκολίες που αντιμετώπισαν λόγω της απουσίας κάποιου προσώπου για να τους βοηθήσει, καθώς και της διαφορετικής γλώσσας. Για την Μιρέλα, η περιγραφή αυτής της περιόδου, είναι γεμάτη συναισθήματα απογοήτευσης, απελπισίας, αλλά ταυτόχρονα συγκρίνοντας τα με παρελθοντικές εμπειρίες, βλέπει στοιχεία ευκολότερα σε σχέση με αυτά που έχει βιώσει.

- […] Και όταν ήρθα που δεν ήξερα τίποτα, όταν ήθελα να πάω να πληρώσω μόνη μου ασφάλεια, μόνη μου τα βρήκα όλα. Μόνη μου τα έκανα. Πήγα και έκανα και άλλο ΑΦΜ, δεν ήξερα ότι έχω [γελάει]. Και αυτοί μου τα είχαν κάνει όλα στα ελληνικά και εγώ δεν καταλάβαινα τότε. […]

- Κάποιος από εδώ δεν είπε να σας βοηθήσει;

- Όχι, δεν ζήτησα. Πάω εγώ και ρωτάω, πάντα τέτοια ήμουνα. Ποτέ και στην έρημο, με τα πόδια θα γυρίσω [γελάει] Δεν έχω πρόβλημα. Και εντάξει καμία φορά με παίρνει απελπισία, γιατί ενώ δεν ήξερα ότι είχα ΑΦΜ, έπρεπε να πληρώσω πρόστιμο 5 χρόνια, επειδή δεν είχα κάνει φορολογική δήλωση. Εγώ που να ξέρω, αφού εγώ πήγα εδώ στην εφορία και ζήτησα ΑΦΜ. Και μετά με βρήκαν ότι έχω. […] Και του λέω από που να ξέρω; Εγώ ήξερα ότι έχω άδεια παραμονής, που και με αυτήν μπερδεύτηκαν...

- Το ότι ο άντρας σας είναι από εδώ, βοηθάει σε πρακτικά θέματα;

- (σκέφτεται) Μπα δεν νομίζω. Μπορεί τώρα που, άμα θέλει ο Θεός, και θα πάρουμε υπηκοότητα, λίγο να είναι τα πράγματα πιο …(εύκολα). Ώρες ώρες μου έρχεται να πάω και να παρατήσω την Ρουμανική υπηκοότητα. Λέω άμα το πάρω το ένα.. Μα δεν γίνεται, δεν ξέρεις καμιά φορά πως γυρνάει ο καιρός.

Η Κατερίνα αναφέρει ότι παρά την ξένη υπηκοότητα και το γεγονός ότι ψηφίζει στην χώρα γέννησής της, στην Ελλάδα από την πρώτη στιγμή βιώνει τα ίδια προβλήματα με τους Έλληνες, παρά το γεγονός ότι δεν έχει τα ίδια δικαιώματα. Στα πρώτα ζητήματα που την δυσκόλεψαν και της φάνηκαν «πρωτόγονα» ήταν και ο τρόπος που λειτουργούσαν οι δημόσιες υπηρεσίες εδώ, καθώς δεν μπορούσε να κατανοήσει τη δύναμη των πελατειακών σχέσεων και της εξυπηρέτησης με κριτήριο τις γνωριμίες ή με αντάλλαγμα τα προσωπικά συμφέροντα και οφέλη. *«Εδώ θέλει μέσον για να πας πιο μπροστά στην ουρά…»,* κάτι που όμως παρατηρεί να έχει εκσυγχρονιστεί με τα χρόνια. Ταυτόχρονα η Λίντα ανασύρει στην μνήμη της γεγονότα που μέχρι τότε βρίσκονταν σε λήθη, φανερώνουν όμως άμεσες μορφές **θεσμικού αποκλεισμού** που βίωσε μέσω της κόρης της.

«Εντάξει η Χριστίνα όταν έπαιζε μπάσκετ, κάτι δυσκολίες που σκέφτηκα τώρα, για να πάρει την ελληνική υπηκοότητα, αν ήταν από άλλη χώρα της Ευρώπης θα ήταν πολύ πιο εύκολο. Τα παιδιά την πήραν το 2018, δηλαδή η Χριστίνα 18 χρονών και ο Τομόρ 23. Η Χριστίνα τότε απαγορευόταν να παίζει στην πρώτη κατηγορία (σ.σ. η κόρη της είναι παίκτρια μπάσκετ) και αυτό πόνεσε πολύ το παιδί, της κόστισε πάρα πολύ. Παρ΄όλ΄αυτά, εδώ από κάτω στην πολυκατοικία είναι ένας δάσκαλος που κράτησε την εφημερίδα, την έχω αυτή την εφημερίδα ακόμα, έγραφε ότι «Μια ταλαντούχα αριστούχα μαθήτρια δεν την αφήνουν να παίζει σε εθνικές κατηγορίες».

«[…] Και να κλαίει η μικρή και να λέει μα με κοροϊδεύουν και λένε δεν είμαι Ελληνίδα. Της λέω το παιδί είναι Έλληνας, έχει και χαρτιά, έχει πατέρα Έλληνα, δεν σε νοιάζει εσένα. Όπως δεν πήγε το δικό μου να του πει το δικό σου δεν είναι από

την Ελλάδα, γιατί πάει και την πειράζει; Δηλαδή δεν νομίζω κανένα παιδί Έλληνας, ενώ υπάρχουν πολλοί, έχει και από την Ρουμανία, αλλά έχει πολλούς από την Αλβανία. Και από την Βουλγαρία. Έχει ξένα παιδιά στο σχολείο.» [Μιρέλα, 42]

Για την Μιρέλα η αντιμετώπιση από την κοινωνία συνδέεται άμεσα με την **νομιμότητα**. Στις όποιες ερωτήσεις σχετικά με την διαφορές εδώ και την αντιμετώπιση που βιώνει, αναφέρει το θεσμικό πλαίσιο, το γεγονός ότι θέλει να αποκτήσει την υπηκοότητα, ενώ έχει παράπονο που η κόρη της βιώνει ρατσιστικές συμπεριφορές στο σχολείο καθώς *«το παιδί είναι Έλληνας, έχει και χαρτιά, έχει πατέρα Έλληνα».* Ταυτόχρονα δείχνει να πιστεύει και να ελπίζει ότι η συμπεριφορά των ανθρώπων και το μέλλον της θα αλλάξει όταν αποκτήσει κι εκείνη ελληνική υπηκοότητα. Η ίδια αναφέρει μάλιστα ότι το θεσμικό πλαίσιο, οι θέσεις και οι πολιτικές του κράτους της κάθε χώρας για τους μετανάστες, παίζει βασικό ρόλο για εκείνη στο να αισθάνεται *Ελληνίδα* ή *ξένη*. *«Ξέρεις καμιά φορά νιώθω, όχι μόνο στην Ελλάδα, ότι είμαι άνθρωπος χωρίς δικαιώματα.. Αυτό μόνο… σαν ξένη…»*

Σε τέτοιες καταστάσεις, ο **ρόλος εξιστόρησης και της μνήμης** των ετεροτήτων, ξεφεύγει από τα όρια της ενθύμησης, της σύνδεσης με το παρελθόν και τις ρίζες, και αποκτά σημασία για την ορατότητα και την διεκδίκηση. Όπως σημειώνει και ο J. Le Goff: «Η συλλογική μνήμη μετέχει των σημαντικών διακυβευμάτων των ανεπτυγμένων και των υπό ανάπτυξη κοινωνιών, των κυρίαρχων και κυριαρχούμενων τάξεων, καθώς αυτές παλεύουν, στο σύνολό τους, για την εξουσία και τη ζωή, για την επιβίωση και την ανέλιξή τους».[94] Μιλάμε συνεπώς, για μία ανεπίσημη, «από τα κάτω συλλογική μνήμη», η οποία στο εσωτερικό της είναι ανομοιογενείς και εμπεριέχει μια πολλαπλότητα επί μέρους και συχνά αντιθετικών όψεων. Σε αυτές τις καταστάσεις η σημασία των κοινωνικών δικτύων αποτελεί βασικό άξονα στην προσπάθεια για ορατότητα και κατανόηση των πραγματικών προβλημάτων και αναγκών, αλλά και για την δημιουργία **ρωγμών στην υφιστάμενη αντιμετώπιση και νοοτροπία.** Η αποσπασματικότητα και οι ελλείψεις των πολιτικών του επίσημου κρατικού μηχανισμού, μεταθέτει το βάρος της μέριμνας για την κάλυψη βασικών βιοτικών αναγκών σε πρωτοβουλίες και κινητοποιήσεις των ίδιων των πολιτών, δημιουργώντας σχέσεις αλληλεγγύης και υποστήριξης, πέρα από τα στενά όρια της πρακτικής μόνο βοήθειας. Οι δυσκολίες και ο κοινωνικός αποκλεισμός διαφορετικών ομάδων στην καθημερινότητα και την συμβίωση (τα οποία εμφανίζονται με διαφορετικές μορφές αλλά έχουν όμοιες συνέπειες στις μειονοτικές ομάδες) οδηγούν τα άτομα αυτά στην ανάγκη και την προσπάθεια συγκρότησης μιας «κοινότητας», ενός «κοινού τόπου».

[94] Le Goff Jacques [1998], *Ιστορία και Μνήμη*, μτφρ. Κουμπουρλής Γ., εκδ. Νεφέλη, Αθήνα, σελ. 143

[2.4] Συλλογική μνήμη και ομάδες

_ Η σημασία των ομάδων στη διατήρηση της μνήμης των μεταναστών

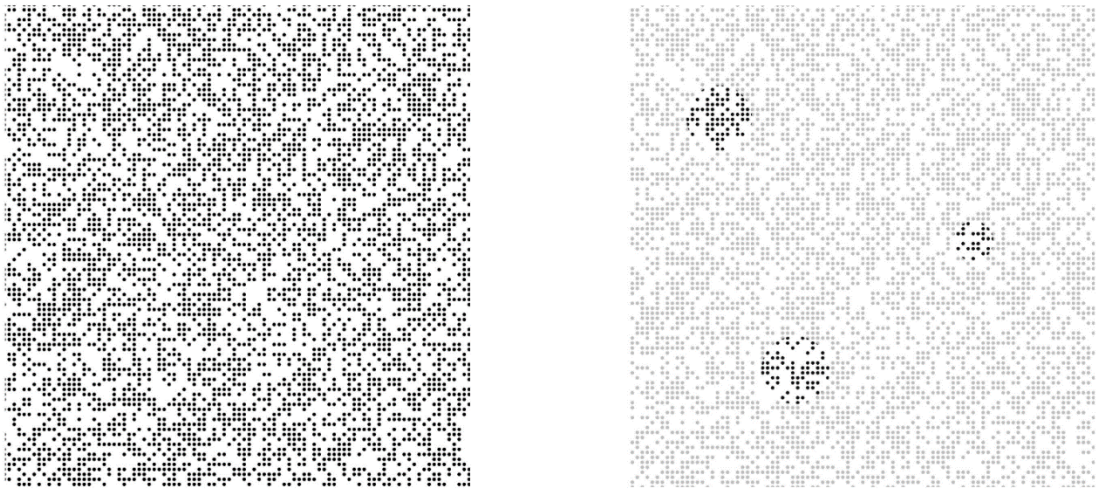

[Εικ.2] Το παρελθόν ως άθροισμα γεγονότων – Η συσπείρωση της συλλογικής μνήμης και η δόμηση των ταυτοτήτων

Η σημασία των κοινωνικών και πολιτισμικών ομάδων και γενικότερα της συλλογικής ζωής, διαπλέκεται με πολλά ζητήματα της καθημερινότητας των μεταναστών, με αυτό της μνήμης να μην εξαιρείται από αυτά. Ταυτόχρονα, η ανάγνωση της διατήρησης της μνήμης τους μέσα από τα κοινωνικά δίκτυα και τις συλλογικότητες, προσφέρει πολλά περισσότερα από την απλή ενθύμηση του παρελθόντος και την νοσταλγία αυτού. Συμπυκνώνει ένα μεγάλο αριθμό νοημάτων και ερμηνειών, ανάλογα με το κοινωνικό πλαίσιο μέσα στο οποίο εντάσσεται και την σκοπιά και την οπτική από τις οποίες προσεγγίζεται. Σύμφωνα με τον Σ. Σταυρίδη: «Μπορούμε να πούμε ότι η συλλογική μνήμη διαμορφώνει διαρκώς **πλαίσια υποδοχής του παρόντος**. Συσχετίζει το παρελθόν με το παρόν, έχοντας στόχο να επηρεάσει την έκβαση του παρόντος. Με τούτη την έννοια η συλλογική μνήμη πλάθει το μέλλον. Καθοριστικό σημείο για την κατανόηση της δυναμικής της συλλογικής μνήμης, αυτού του δικτύου τελέσεων που επιδρά στο παρόν, είναι η κοινωνικά προσανατολισμένη προοπτική της στη διαχείριση της ετερότητας».[95]

Η συλλογική ζωή είναι ένα πεδίο που δημιουργεί συνεχώς διαλεκτικές μορφές σύντηξης του παλιού και του νέου. Στη συλλογική μνήμη τελούνται επινοητικές συγκρίσεις ανάμεσα στις παραδόσεις και το παρόν, συγκρίσεις που πλάθουν το παρόν και αναπλάθουν το παρελθόν ταυτόχρονα. Για τον Σ. Σταυρίδη η έννοια αυτή της *επινόησης* χρησιμοποιείται για να εννοήσει την διαδικασία ανάπλασης της σχέσης με το παρελθόν ενόψει ενός μέλλοντος, όχι δεδομένου. Ο ίδιος αναφέρει ότι τα μέλη μιας κοινωνίας, οργανωμένα σε διαφορετικές μορφές ομαδοποίησης που εκβάλλουν σε συλλογικές συμπεριφορές, *επινοούν* στον ορίζοντα της ομάδας τους. Η επινόηση αυτή, για ετερότητες όπως οι μετανάστες, μπορεί να συναρτάται άμεσα με ανάγκες της επιβίωσης, παρά το γεγονός ότι για κάποιους συνιστά μια λιγότερο ή περισσότερο «πολυτελή» αναζήτηση νέων μορφών βίωσης του παρόντος. Παράλληλα, αντίθετα με τη διαδεδομένη γνώμη, δεν είναι οι κυρίαρχοι που επινοούν και οι κυριαρχούμενοι που μένουν προσηλωμένοι σε αυτό που δεν αλλάζει.[96] Οι *άλλοι* δεν προσαρμόζονται απλώς στο καινούργιο, μιμούμενοι συμπεριφορές και υιοθετώντας φαινομενικά τις αξίες τους. Οι *άλλοι* ενεργητικά, αν και συχνά όχι φανερά, επεξεργάζονται τη σχέση τους με ό,τι είναι για εκείνους νέο.

Ως γνωρίσματα της συλλογικής μνήμης, μπορούμε να αναζητήσουμε εκείνα τα χαρακτηριστικά των εκδηλώσεών της που πλάθουν το περιεχόμενό της, καθώς ό,τι εμφανίζει μια τέτοια μνήμη, πλάθεται στις τελέσεις της, θυμίζεται καθώς δείχνεται.[97]

---

[95] Σταυρίδης Σταύρος (επιμ.) [2006], *Μνήμη και εμπειρία του χώρου*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, σελ.14
[96] Σταυρίδης Σταύρος [2010], *Μετέωροι χώροι της ετερότητας*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα, σελ. 103-104
[97] Ο.π. σελ.89

_ Συλλογικές δραστηριότητες ως εκφραστικές διέξοδοι της μνήμης

Α. Οργανωμένες εκδηλώσεις, δράσεις συλλόγων, συλλογικότητες

Ο λόγος των κοινωνικών υποκειμένων έχει πολλαπλές αφηγηματικές όψεις, «οι οποίες φέρουν τα εθνοπολιτισμικά χαρακτηριστικά της ταυτότητας όπως τη βιώνουν, την απομνημονεύουν, τη διαχειρίζονται και την αφηγούνται, ανάγοντάς την στην ενοποιητική δυναμική της συγκρότησης του «ενιαίου αστικού χώρου»» .[98] Η συλλογική μνήμη και η αφήγησή της είναι το αποτέλεσμα επιλεκτικών συλλογικών στρατηγικών και πρακτικών των ετεροτήτων, με στόχο διαφοροποιηθούν και να δηλώσουν, αλλά και να διατηρήσουν μια **ξεχωριστή ταυτότητα στην πόλη**. Δράσεις, μικρής ή μεγαλύτερης εμβέλειας, αναμνηστήριες τελετές, επιτελέσεις εθιμικών πρακτικών ή τελετές και εθιμικά δρώμενα, συμβάλλουν οι διαφορετικές ταυτότητες να γίνουν και να παραμείνουν ορατές. Όπως αναφέρει και ο M. Halbwachs: «Η συλλογική μνήμη διατυπώνεται στον ορίζοντα μιας κοινωνικής ομάδας. Μπορεί να αναφέρεται σε μια κοινωνία ολόκληρη ή σε μια οποιαδήποτε κοινωνική ομαδοποίηση, αρκεί τούτη η ομαδοποίηση να γεννά ομάδες που επιδιώκουν να καταστήσουν αναγνωρίσιμη την ταυτότητά τους. Πρέπει τα μέλη της ομάδας να υιοθετήσουν ενεργά την ταυτότητά τους ως μέλη της ομάδας, ώστε κοινά να αναγνωρίσουν ένα κοινό παρελθόν».[99]

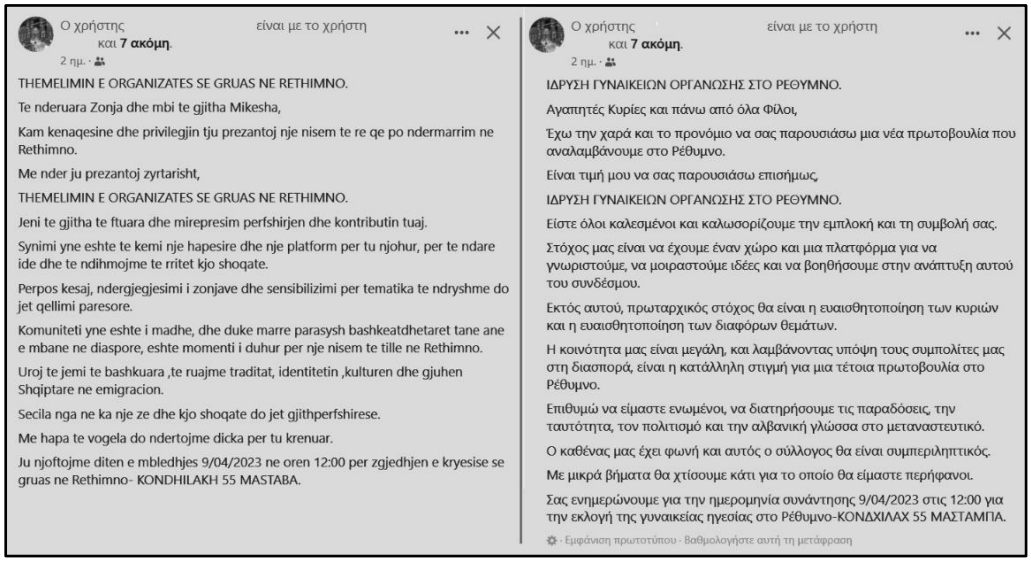

[Εικ.3] Οι συλλογικότητες ως έκφραση των έμφυλων και πολιτισμικών ταυτοτήτων

- Η αδερφή σας μου είπε και για τον σύλλογο που κάνετε εκδηλώσεις…

- Κοίτα… παλιά, παλιά. Εγώ απασχολήθηκα αρχές αρχές όταν ήταν το στέκι μεταναστών. Ανοίξαμε πρώτοι στέκι μεταναστών εδώ πέρα, ήταν και η κουνιάδα μου η αδερφή του Γιάννη… […] Και μ' άρεσε, γιατί αρχίζαμε για να δείξουμε, να κάνουμε τις πρώτες γιορτές που κάναμε εμείς, που κάναμε στην Αλβανία, ήτανε γιορτές που γίνονται στην Αλβανία, αλλά όχι γιορτές χριστιανικές και τέτοια, τοπικές που είχαμε εμείς, όπως είναι εδώ 28η Οκτωβρίου και…μαζευόμασταν κόσμος, γιορτάζαμε εκεί πέρα, μάθαμε τα παιδιά να μαθαίνουν να ξέρουν να λένε ένα ποίημα στα Αλβανικά και τέτοια. Γιατί ερχόταν ο δήμαρχος, ερχόταν δημοσιογράφοι, κατάλαβες, και προσπαθούσαμε και στο ντύσιμο και το φαΐ μας… Έχουμε κάνει και με φαΐ, μαζευτήκαμε τότε 20 γυναίκες και κάθε μία να κάνει ένα φαΐ. Αλβανικό, για να δείξουμε τα δικά μας. Έχω κάνει πολλά παλιά, πολλά από αυτά. Αλλά τώρα έχω σταματήσει.[…] Στα πρώτα ήμουν και δασκάλα στα παιδιά, κάναμε δωρεάν, δωρεάν στο στέκι μεταναστών. Ε μετά ήρθανε και άλλοι. […] Πάντα ήμουνα στο κέντρο της διασκέδασης που οργανώναμε και τέτοια, αλλά όχι τόσο έντονα σαν την αδερφή μου. Μόνο να με βλέπανε σαν παρουσία και τους φτάνει, στις γυναίκες, κατάλαβες; Γιατί είμαστε οι πιο παλιές εδώ πέρα και νιώθανε πιο ασφάλεια πιο… Έχουμε κάνει πολλά πολλά πολλά…» [Αλεξάντρα, 57]

[98] Οικονόμου Ανδρομάχη [2016], «Πολλαπλές όψεις της μνήμης, Ανασυγκροτώντας τη σύγχρονη εικόνα και ταυτότητα της πόλης των Θηβών μέσα από τον προφορικό αφηγηματικό λόγο», στο Μπούσχοτεν Ρίκι, Β. κ.ά (επιμ.), *Η μνήμη αφηγείται την πόλη. Προφορική ιστορία και μνήμη του αστικού χώρου*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, σελ. 319

[99] Halbwachs Maurice [2013], *Η συλλογική μνήμη*, εκδ Παπαζήσης, Αθήνα, σελ.89

Για την Αλεξάντρα και την αδερφή της, η ζωή τους στο Ρέθυμνο συνδέεται σε πολλές χρονικές περιόδους και στιγμές με την ύπαρξη του συλλόγου, που ξεκίνησε ως στέκι μεταναστών και σήμερα υφίσταται και ως ξεχωριστός σύλλογος, της Κοινότητας Αλβανών Ρεθύμνου, που λειτουργεί και δραστηριοποιείται στην πόλη. Παράλληλα, τον τελευταίο χρόνο έχει δημιουργηθεί μέσα σε αυτόν ξεχωριστή γυναικεία οργάνωση, με σκοπό να συσπειρώσει τις ομοεθνείς γυναίκες που βρίσκονται στην διασπορά, να ενημερώσει και ευαισθητοποιήσει για διάφορα κοινωνικά ζητήματα. Μέσα από τις αφηγήσεις, η δημιουργία του στεκιού των μεταναστών στις αρχές, αλλά και ο σύλλογος σήμερα, είχε ως σκοπό την έμπρακτη βοήθεια στους ανθρώπους που είχαν ζήσει αντίστοιχες καταστάσεις, αλλά ταυτόχρονα και στην συνέχιση των εθίμων και της γλώσσας. Οι εκδηλώσεις του συλλόγου περιλαμβάνουν **δράσεις προβολής** των εθιμικών πρακτικών και παραδόσεων, του τρόπου ζωής και της διατροφής που συνήθιζαν στην προηγούμενη πατρίδα τους. Για την Αλεξάντρα, που τα αφηγείται, φαίνεται από τον λόγο της και τον τόνο της φωνής της, η σημασία που κατέχει η δημόσια προβολή όλων αυτών των προσπαθειών. Η αφήγησή της αλλάζει και επικεντρώνεται στην αναφορά στην παρουσία του δημάρχου της πόλης στις δράσεις αυτές, καθώς και την προβολή τους στα τοπικά κανάλια και εφημερίδες, μέσω των οποίων γίνονταν ορατοί στην τοπική κοινωνία, υπογραμμίζοντας τις δικές τους ταυτότητες. Οι συλλογικές δράσεις κάθε μορφής, λειτουργούν ως μία **ορατή μορφή διεκδίκησης** της παρουσίας τους μέσα στην πόλη, και ως εδραίωση της διαφορετικότητας και της ταυτότητας που φέρουν και δεν είναι διατεθειμένοι να λησμονήσουν λόγω του ξεριζωμού τους.

Οι ετερότητες δημιουργούν τη δική τους πόλη μέσα στην πόλη, ανατρέποντας την ταύτιση ενός τόπου με μία συγκεκριμένη κοινότητα ή κοινωνική ομάδα. Η παρουσία του συγκεκριμένου συλλόγου είναι παρούσα σε κάθε κοινωνική στιγμή του τόπου, όπως η συνεισφορά σε δύσκολές καταστάσεις, η συμμετοχή με μέλη της στους τοπικούς συνδυασμούς των βουλευτικών εκλογών ή η παρουσία με ξεχωριστή ομάδα σε τοπικούς ποδοσφαιρικούς αγώνες. Ταυτόχρονα, προσφέρεται η ενίσχυση των ίδιων των μελών της, προσπαθώντας να καλύψει κενά που δημιουργούνται στο επίσημο θεσμικό πλαίσιο, όπως για παράδειγμα η έμπρακτη βοήθεια και ενημέρωση στην γλώσσα τους για θέματα, όπως οι εξετάσεις ελληνικής ιθαγένειας ή η έκδοση/ανανέωση διαβατηρίων και νομικών εγγράφων.

[Εικ.4-6] Δράσεις προβολής των πολιτισμικών ταυτοτήτων ως ορατή μορφή διεκδίκησης της παρουσίας στην πόλη του Ρεθύμνου

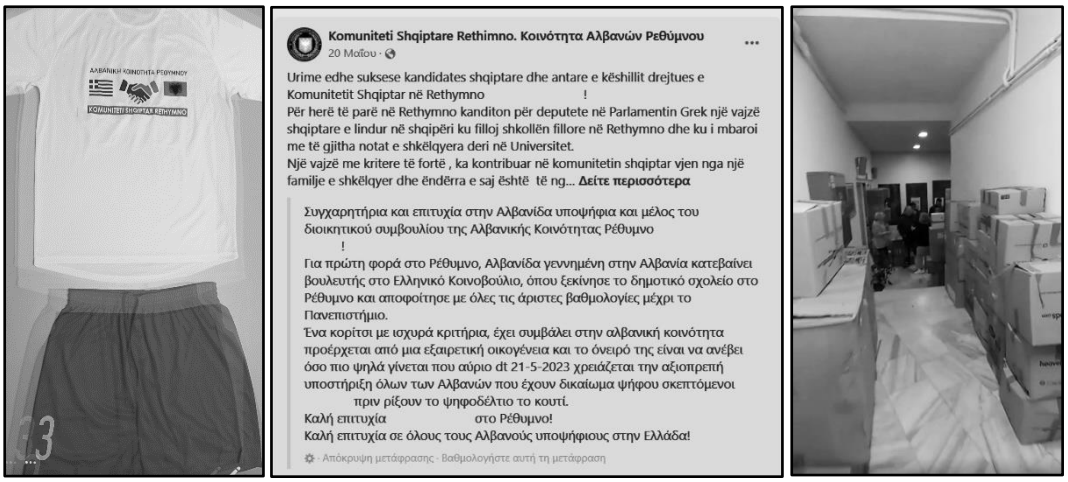

Η συνύπαρξη και η παρουσία των ετεροτήτων στους τοπικούς ποδοσφαιρικούς αγώνες **[Εικ. 7]**, στους τοπικούς συνδυασμούς των βουλευτικών εκλογών **[Εικ. 8]** και στις εκδηλώσεις συνεισφοράς και αλληλεγγύης **[Εικ. 9]**

Σημασία για τους ίδιους τους συμμετέχοντες, δεν είχε μόνο η αναφορά στους τόπους καταγωγής-προέλευσης, όσο η ίδια η παρουσία και η δράση στον αστικό χώρο του Ρεθύμνου, στον «νέο τόπο».

- Όσο αφορά στην ζωή, να πάμε στα μπουζούκια, σε κλαμπ, εντάξει όχι. Όσα όμως κάνει ο σύλλογος μας συμμετέχουμε.

- Ο σύλλογος σας κάνει συχνά δράσεις;

- Εγώ είμαι η γραμματέας του συλλόγου και περίπου 4 φορές το χρόνο κάνουμε. 8 Μαρτίου το κάνω αυτό εγώ μόνη μου με τις γυναίκες. Παίρνω τραγουδιστές από την Αλβανία. Μπορεί Πάσχα να κάνουμε, φέτος δεν κάναμε, και μετά πάμε τον Νοέμβριο, γιατί πριν είναι σεζόν και μετά τον Δεκέμβριο. Και Νοέμβριο και Δεκέμβριο, γιατί και 28 και 29 εμείς κάνουμε, 28 είναι η ημερομηνία του 1912 που η Αλβανία έγινε αυτόνομο κράτος και 29 είναι το 1944 που έγινε η απελευθέρωση της Αλβανίας και κάνουμε αυτή την γιορτή.

- Πέρα από αυτό με τους ανθρώπους αυτούς βρίσκεστε, κάνετε παρέα από εκεί; Πέρα από τις γιορτές.

- Εντάξει δεν κάνουμε και πολλή παρέα, αλλά κάθε Σάββατο πάμε στο γραφείο εκεί πέρα. Έρχεται εκεί κόσμος. Ας πούμε σε δυστυχίες, μαζευόμαστε και δίνουμε το δικό μας όχι μόνο στους Αλβανούς. Ας πούμε και στους Ουκρανούς μαζευτήκαμε και όταν ήταν το πρώτο lockdown, σηκωθήκαμε μαζέψαμε φαγητά και αυτά τα αφήναμε στις οικογένειες, Έλληνες που ξέραμε ότι δεν δουλεύανε και κάναμε φαγητά. Κάνουμε και αυτά.

- Το γραφείο αυτό που είναι;

- Εμείς έχουμε πάει σε ένα μέρος, εργατικό κέντρο. Τώρα είναι δύο σύλλογοι. Το ένα είναι που υποστηρίζει το αριστερό και το υποστηρίζει το δεξιό. Εντάξει είναι μια κόντρα που άρχισε ανάμεσα σε δύο άτομα που ήταν στον ίδιο σύλλογο και μετά χωρίσανε. Εγώ είμαι στο αριστερό μέρος. […]

- Τώρα κάνετε πράγματα που σας αρέσουν; Πέρα από την δουλειά…

- Αυτό, δηλαδή να ασχοληθώ με την πολιτική είναι το χόμπι μου. Αυτό, να πηγαίνω στο σύλλογο, να οργανώνω τις γιορτές μου αρέσει. [Λίντα, 52]

Μέσα από το συγκεκριμένο απόσπασμα φανερώνονται πολλαπλές όψεις και λειτουργείες των συλλογικοτήτων για τα μέλη τους. Η ανάγκη να τελέσουν εορτασμούς είτε της αρχικής πατρίδας, είτε σημαντικές γιορτές, με τους δικούς τους όρους και συνθήκες, αλλά και **η ανάγκη για προσφορά**, να δώσουν σε αυτούς που σήμερα είναι σε μία θέση που κάποτε βρέθηκαν οι ίδιοι. Η Αλβανική κοινότητα, όπου διοικητικό μέλος της έχει υπάρξει και η κ. Λίντα, επεκτείνεται και στην οργάνωση φιλανθρωπικών ενεργειών (συσσίτια, συλλογή ειδών πρώτης ανάγκης σε περιόδους φυσικών καταστροφών ή για αποστολή σε περιοχές πολέμου), κατά τις οποίες ο σύλλογος ανοίγεται, συνεργάζεται με άλλες οργανώσεις της πόλης και συμπεριλαμβάνει και τους ντόπιους, όσο και άλλες ετερότητες. Παράλληλα, ο ρόλος του είναι αισθητός και στο **επίπεδο**

της καθημερινότητας, με σταθερές συναντήσεις των μελών του και χωρίς συγκεκριμένες αιτίες, που συμβάλλουν στη διατήρηση ενός ισχυρού κοινωνικού δικτύου, το οποίο διαμοιράζεται τις κοινές καθημερινές εμπειρίες και δυσκολίες και παράλληλα αναβιώνουν τις συλλογικές στιγμές του παρελθόντος. Η αφηγήτρια περιγράφει τη συμμετοχή της στις συλλογικές διαδικασίες, αντικατοπτρίζοντας τη πρόθεσή της να οργανώσει την καθημερινότητά της, τη ζωή της και τον χώρο ενεργά, σύμφωνα με τα δικά της ποιοτικά και ιδεολογικά κριτήρια. Ο σύλλογος δεν είναι μία απλή ομάδα, με σκοπό την διοργάνωση εορτασμών και δράσεων για τυπικούς σκοπούς ή απλά για να επιβεβαιώσει την ύπαρξη κάποιων ατόμων διαφορετικής καταγωγής μέσα στην πόλη. Είναι για πολλά από τα μέλη της, μέρος της καθημερινότητας, σημείο συνάντησης με τους ανθρώπους τους, μία πατρίδα μέσα στην νέα πατρίδα, η συλλογική μνήμη του παρελθόντος μεταφερμένη στο σήμερα.

Πέρα από τις δράσεις προσφοράς και διεκδίκησης, ρόλος των συλλογικοτήτων, όπως η Κοινότητα Αλβανών Ρεθύμνου που αναφέρεται στα ανωτέρω αποσπάσματα, είναι η **διατήρηση και η ενίσχυση της συλλογικής μνήμης** μέσα από τις τελέσεις της. Μέσα από την ύπαρξη και την καθημερινή λειτουργία των οργανωμένων συλλόγων και των εκδηλώσεων τους, επιβεβαιώνεται η ανάγκη για συλλογική ζωή που μεταφέρεται από το παρελθόν στο παρόν, μέσα από τις μνήμες και την διαμόρφωση μέσω αυτής των ταυτοτήτων των υποκειμένων. Η ένταξη σε μία ομάδα, είτε αυτή είναι πολιτική είτε εθνοτική και πολιτισμική, επηρεάζει τα χαρακτηριστικά που θα διακρίνουν τα μέλη της ακόμη και μετά την απομάκρυνση τους από αυτή. Στο εσωτερικό της αναπτύσσονται συλλογικές μνήμες γύρω από γεγονότα που κατέχουν σημασία μόνο για τις ίδιες, όπως για παράδειγμα αναμνήσεις παραδόσεων, κοινωνικής ζωής και καθημερινών πρακτικών που αναπτύσσονταν στον τόπο καταγωγής. Οι διαδικασίες αυτές διατηρούνται μέσα στο πλαίσιο της συλλογικότητας και ταυτόχρονα καθορίζουν εκ νέου τις πράξεις τις κινήσεις και την ταυτότητα του καθενός, επιδρώντας έμμεσα στο σύνολο της συγκεκριμένης κοινωνίας και συμβάλλοντας στη μεταβολή της. Ο εκτοπισμός και η μετανάστευση, καθώς και οι επόμενες εμπειρίες που βιώνουν οι ετερότητες, προσλαμβάνονται και αντιμετωπίζονται μέσα από μία ταυτότητα διαμορφωμένη από το παρελθόν και τις συλλογικότητες που υπήρξαν σε αυτό. Στοιχεία του ανθρώπινου χαρακτήρα (όπως εδώ η ανάγκη για προσφορά και συλλογικότητα), κουλτούρες, νοοτροπίες και παραδόσεις, καθίστανται απαραίτητα για τους μεταναστευτικούς πληθυσμούς και επίσης σημαντικά πέρα από την απλή κάλυψη των βιοτικών αναγκών.

Η συλλογική μνήμη ουσιαστικά υπάρχει στις **εκδηλώσεις** της, στις δράσεις εκείνες μέσα από τις οποίες μια ομάδα ανθρώπων δείχνει ότι θυμάται και, ταυτόχρονα, καθένα από τα μέλη της μαθαίνει να θυμάται γεγονότα, σημεία, παραδόσεις. Κανείς όμως «μετέχει στη συλλογική μνήμη μόνο όταν διαπιστώνει ότι αυτά που θυμάται τα θυμούνται και άλλοι, και μάλιστα όταν όλοι αναγνωρίζουν αυτά που θυμούνται σε εκδηλώσεις κοινές που τα δείχνουν. Ο δεικτικός χαρακτήρας των εκδηλώσεων της συλλογικής μνήμης έχει λοιπόν μια δύναμη επιβεβαιωτική και ταυτόχρονα ιδρυτική. Κατασκευάζει το πεδίο μιας κοινής αναφοράς στο παρελθόν επειδή επιβεβαιώνει την ύπαρξη αναμνήσεων κοινών, που αλλιώς τα άτομα θα θεωρούσαν προσωπικές τους, ιδιαίτερες. Μια τέτοια συνθήκη αναφοράς στο παρελθόν δεν ομαδοποιεί απλώς κάποιες αναμνήσεις στη μνήμη του καθένα, επιβεβαιώνοντας την παρουσία τους και στη μνήμη των υπολοίπων της ομάδας στην οποία ανήκει. Τούτη η συνθήκη κυριολεκτικά φτιάχνει αυτές τις αναμνήσεις. Μαθαίνει κανείς να θυμάται, μετέχοντας στις τελέσεις της συλλογικής μνήμης, ό,τι η συλλογική μνήμη προσδιορίζει ως άξιο ενθύμησης. Η συλλογική μνήμη κατασκευάζει έναν κοινό ορίζοντα, έναν κοινό καμβά εγγραφής του παρελθόντος ως ενός παρελθόντος κοινού».[100]

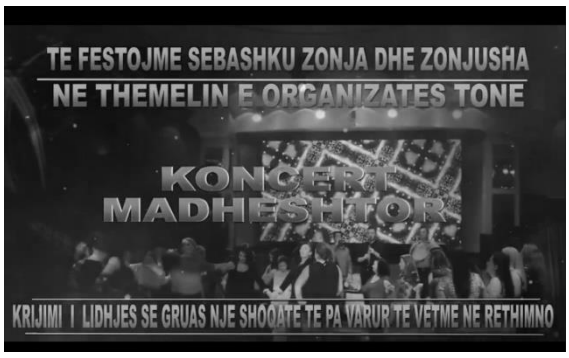

Διατήρηση και εκδήλωση στοιχείων της εθνικής ταυτότητας των μεταναστών μέσω των εορτασμών **[Εικ. 10,11]** και της διοργάνωσης μαθημάτων της μητρικής γλώσσας **[Εικ.12]**

[100] Σταυρίδης Σταύρος [2010], *Μετέωροι χώροι της ετερότητας*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα, σελ.88-89

Τα μέλη της συγκεκριμένης ομάδας που χρησιμοποιείται ως παράδειγμα στην παρούσα έρευνα, διατηρούν σταθερούς τους εορτασμούς των βασικών εορτών, όπως είναι το Πάσχα και η Πρωτοχρονιά και εθνικές εορτές της χώρας τους, όπως ο εορτασμός της ανεξαρτησίας της Αλβανίας. Οι επέτειοι λειτουργούν ως μια ευκαιρία για κωδικοποίηση της εθνικής ταυτότητας μέσω της γλώσσας, των συμβόλων και των εθίμων. Πέρα από τις θρησκευτικές και εθνικές εορτές, στοιχεία της προηγούμενης τους εθνικής ταυτότητας μένουν ζωντανά μέσα από την διοργάνωση μαθημάτων της αλβανικής γλώσσας και των παραδόσεων και εθίμων στα παιδιά, αλλά και εκδηλώσεις με ομοεθνείς καλλιτέχνες, μεταφέροντας την σημερινή καθημερινότητα του *εκεί*, στους χώρους και χρόνους του *εδώ*. Βασική επιδίωξη αυτών των δράσεων, μέσα από την **αναβίωση κοινών στοιχείων μνήμης,** αποτελεί να διατηρήσουν την εικόνα και την ανάμνηση της πατρίδας τους. «Η κοινωνική συνοχή και η αναγωγή σε μια συλλογικότητα εξυφαίνεται μέσω της μνήμης ενός προγονικού γενέθλιου τόπου, όχι απαραίτητα άμεσα βιωμένου από όλα τα μέλη της, αλλά όχι λησμονημένου».[101] Όταν τα υποκείμενα τα συνδέουν με τα υπόλοιπα μέλη μιας ομάδας κοινές αναμνήσεις ενός τόπου, δυσκολίες και αγώνες ξεριζωμού, απουσίες ανθρώπινων δεσμών, οικογένειας και γενέθλιου τόπου, τότε οι αναμνήσεις αυτών δεν μπορούν να οδηγηθούν σε λήθη, παρά την χωρική και χρονική απομάκρυνση από αυτές. Ακολουθώντας και τις θεωρήσεις του M. Halbwachs[102] για την συμβολή των ομάδων στην συλλογική μνήμη, μπορούμε να υποστηρίξουμε πως εκείνα που θεωρούνται κενά σημεία στις αναμνήσεις, δεν είναι παρά μια κάπως αβέβαιη ζώνη από την οποία η σκέψη απομακρυνόταν, διότι έβρισκε ελάχιστα απομεινάρια. Στους κόλπους της ομάδας τα σημεία αυτά συνδέονται το ένα με το άλλο, συνενώνονται και ανασυντίθεται, με την ανασύνθεση αυτή να λειτουργεί ακολουθώντας γραμμές ήδη χαραγμένες και σχεδιασμένες από τις αναμνήσεις του κάθε διαφορετικού υποκειμένου. Οι νέες εικόνες, συνεπώς, συνάπτονται σε εκείνο που θα είχε μείνει (χωρίς αυτές) εκκρεμές κι ανεξήγητο, χωρίς ωστόσο να χάνει την πραγματικότητά του. Η ατομική μνήμη του κάθε μέλους αυτής της ομάδας εμπλουτίζεται από ξένες συνεισφορές που, από τη στιγμή που ριζώνουν και ξαναβρίσκουν τη θέση τους, δεν διακρίνονται πλέον από τις άλλες αναμνήσεις.

Β. Άτυπες τελέσεις της μνήμης

Εκτός από την Αλβανική Κοινότητα, την οποία αναφέρουν στις μαρτυρίες τους σχεδόν όλοι οι αφηγητές αλβανικής καταγωγής που κατοικούν στο Ρέθυμνο, οι διαφορετικών εθνικοτήτων συμμετέχοντες δεν φαίνεται να ανήκουν σε οργανωμένες συλλογικότητες, είτε λόγω της απουσίας ομάδων που να εκφράζουν τις μνήμες και τις παραδόσεις τους, είτε λόγω διαφορετικών προτιμήσεων. Παρ' όλα αυτά, οι συλλογικές εκφράσεις του παρελθόντος, είναι πάντα παρούσες με διαφορετικούς τρόπους εκδήλωσης για κάθε άτομο. Για αρκετούς, οι εορτασμοί των σημαντικότερων εορτών (Πρωτοχρονιά, Χριστούγεννα και Πάσχα) γίνεται μέσα στα πολιτισμικά πλαίσια που ο κάθε ένας συνήθιζε να ακολουθεί και στην προηγούμενή του πατρίδα. Αυτό φαίνεται να επιτυγχάνεται σε εκείνους που συμμετέχουν σε συλλόγους, υπό τις συνθήκες και τα στοιχεία που αναφέρθηκαν στις προηγούμενες παραγράφους.

- Την Πρωτοχρονιά την γιορτάζουμε όπως παλιά στην Αλβανία. Που εκεί τα έχουν χαλάσει, εμείς που είμαστε εδώ πέρα κρατάμε τα παλιά. Εμείς θα κάνουμε το γλυκό μας που είναι ο μπακλαβάς, το κύριο γλυκό μας, που γινόταν την Πρωτοχρονιά. Γιατί τα Χριστούγεννα δεν τα γιορτάζαμε τότε εκεί πέρα. Ήταν ο μπακλαβάς το κύριο γλυκό. Μετά θα ήταν τα άλλα. Και κάναμε μετά την 1η του χρόνου, πηγαίναμε σε κάθε σπίτι, στους συγγενείς μας, μαζευόμαστε και πηγαίναμε 15 άτομα, 20 άτομα, πάμε στην Αλεξάντρα, μετά στην Λίντα, μετά εκεί, μετά εκεί… Και τα κάναμε και εδώ πέρα. Σταματήσαμε λόγω του Γιάννη. Αλλά τα περάσαμε πάρα πολύ ωραία. Τρεις μέρες αυτό. Και μας βλέπαν εδώ πέρα, «τι γίνεται με εσάς;». Και περπατούσαμε εμείς στο δρόμο και χαρές και… Αυτό το μόνο που κρατάμε από την Αλβανία. Εδώ πέρα μετά κάνουμε τα Χριστούγεννα σαν… λίγο πιο απλά, όπως το κάνετε εσείς… Το Πάσχα όπως το κάνετε εσείς… Από την άλλη μεριά στην Αλβανία που τώρα λόγω εκκλησίας και τέτοια, γιατί εμείς δεν μεγαλώσαμε με αυτά και δεν τα ξέρουμε, κατάλαβες, δεν ξέρω τι γίνεται στην Αλβανία τι γιορτάζουνε, τι κάνουνε, τι.. είναι κάτι Μπαϊράμ και δεν το ξέρω εγώ τι είναι. Δεν μεγαλώσαμε με αυτά και δεν τα ξέρουμε, δεν τα κάνουμε.

---

[101] Οικονόμου Ανδρομάχη [2016], «Πολλαπλές όψεις της μνήμης, Ανασυγκροτώντας τη σύγχρονη εικόνα και ταυτότητα της πόλης των Θηβών μέσα από τον προφορικό αφηγηματικό λόγο», στο Μπούσχοτεν Ρίκι, Β. κ.ά (επιμ.), *Η μνήμη αφηγείται την πόλη. Προφορική ιστορία και μνήμη του αστικού χώρου*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, σελ. 316

[102] Halbwachs Maurice [2013], *Η συλλογική μνήμη*, εκδ Παπαζήσης, Αθήνα, σελ.100-101

- Όσα θυμάστε τα θυμάστε από τους γονείς σας;

- Όχι μα μου λένε τώρα, τώρα τώρα μου λένε «Σήμερα έχουμε γιορτή, έχουμε αυτό, έχουμε αυτό…». Εμείς δεν μπορούμε να το γιορτάζουμε, κατάλαβες; Κάνουμε αυτό που γίνεται εδώ πέρα. Και το Πάσχα πιο πολύ το κάνουμε για φασαρία, μας αρέσει αυτό το… ευκαιρία για γιορτή. [Αλεξάντρα, 57]

Οι **παραδόσεις** για την Αλεξάντρα συνδέονται με δύο βασικά χαρακτηριστικά: την συλλογική ζωή και τα παραδοσιακά φαγητά και γλυκά. Η γιορτή συνδέει τους διαφορετικούς ανθρώπους, αλλά ταυτόχρονα και τους διάφορους χώρους μέσα στην πόλη, δημιουργώντας ένα δίκτυο δημόσιων σημείων-σπιτιών στα οποία πηγαίνουν διαδοχικά, γιορτάζουν και δηλώνουν την παρουσία τους. Αναφέρει επίσης ότι η σύνδεση των ανθρώπων που έχουν φύγει με τις παραδόσεις και συνεπώς με το παρελθόν, είναι ουσιαστικότερη από αυτή των ανθρώπων που έχουν παραμείνει στην χώρα, μία πεποίθηση που θα μπορούσε να αποδοθεί στην μεγαλύτερη ανάγκη των απομακρυσμένων υποκειμένων, όπως εκείνη, να διατηρήσουν άφθαρτα τα στοιχεία του παρελθόντος.

Ε: Εδώ υπάρχει κάτι που σας θυμίζει την Αλβανία; Κάποιες συνήθειες ίσως;

Νίκος: Οι γιορτές που μαζευόμασταν όλοι μαζί εκεί, και εδώ επειδή είναι συγγενείς εδώ και μαζευόμαστε πάλι. Γιορτές τις κάνουμε όπως τις κάναμε στην Αλβανία, δεν αλλάζει τίποτα. Και γιορτές της Αλβανίας και γιορτές εδώ, όπως Πάσχα, Χριστούγεννα, όλα μαζί.

Ε: Εννοείτε ότι παίρνετε στοιχεία και από τα δύο;

Νίκος: Όχι και γιορτές που έχει η Αλβανία θα κάνουμε εδώ και γιορτές που έχει η Ελλάδα […] Λοιπόν εμείς έχουμε μια θρησκεία που είναι ανάμεσα στην Ορθοδοξία και Μουσουλμανισμό, λέγεται Μπεκτασί, εκεί που πάνε λέγεται τεκές, δεν πάμε σε τζαμί.

Λίντα: Είναι ανάμεσα σε εκκλησία και τζαμί.

Νίκος: Στο χωριό μου έλεγαν παλιά σε πολλά μέρη και εκκλησία. Έλεγαν θα πας στην εκκλησία τάδε, στο τεκέ τάδε. Δεν υπήρχαν τζαμί. Είμαστε σε αυτή την θρησκεία Μπεκτασί. Και σε αυτή η μεγαλύτερη γιορτή λέγεται Μπαϊράμ. Είναι όταν γίνεται Πάσχα εδώ, εκεί γίνεται Μπαϊράμ.[103] Είναι κάθε 22 Μαρτίου κάθε χρόνο. Και σφάζουνε όπως σφάζουμε εδώ και γίνεται το... (σ.σ.γλέντι).

Σε περιπτώσεις διαφορετικών θρησκειών ή αιρέσεων, εντοπίζονται **δύο διαφορετικοί τρόποι αντίδρασής** απέναντι στην συνέχιση της μνήμης αυτών. Ορισμένοι, παράλληλα με τους τοπικούς τρόπους εορτασμού, τους οποίους ακολουθούν, συνεχίζουν να διατηρούν στην μνήμη και στις τελέσεις της, τα δικά τους θρησκευτικά πιστεύω. Η συγκεκριμένη περίπτωση που φανερώνεται στα προηγούμενα και επόμενα αποσπάσματα, φέρει την ιδιαιτερότητα, όχι μόνο της συνέχισης των παραδόσεων μίας διαφορετικής θρησκείας και πολιτισμού από αυτών του τόπου εγκατάστασης, αλλά και το γεγονός ότι η πρώτη γνωριμία με το παρελθόν έγινε στην νέα τους πατρίδα. Η συλλογική μνήμη ενός απομακρυσμένου τρόπου ζωής, συντίθεται από την αρχή ακόμη και σε ξένα περιβάλλοντα, μέσα από τις διασυνδέσεις των ατόμων και των τόπων του *εκεί* και του *εδώ*. Η απουσία θρησκευτικού παρελθόντος εντοπίζεται έντονα στην μνήμη των ετεροτήτων από την Αλβανία, κάτι που δημιουργείται πρώτη φορά με τον ερχομό τους στην Ελλάδα, μέσω των θρησκευτικών μαθημάτων των παιδιών τους στο σχολείο. Αυτό που φαίνεται να είχαν ανάγκη τα άτομα αυτά, δεν ήταν τόσο η δυνατότητα να πιστέψουν και να ακολουθήσουν μία θρησκεία, αλλά η ευκαιρία να μάθουν και να γνωρίζουν για αυτές. Επιπλέον, για την Λίντα, καθώς ο πατέρας του άντρα της ήταν στο παρελθόν παπάς, η νέα αυτή δυνατότητα επαφής με τις θρησκείες, έδωσε την ευκαιρία να μάθουν και να συνδεθούν με το παρελθόν των προγόνων τους.

- Στην Αλβανία ας πούμε δεν υπάρχουν θρησκείες. Όταν ήρθαμε εδώ δεν ξέραμε για θρησκεία. Απαγορευόταν η θρησκεία στην Αλβανία μέχρι το '90. Εγώ όταν δώσαμε πανελλήνιες είχαμε ένα υποχρεωτικό μάθημα «Marxism» και εκεί το θέμα που

[103] Το Ιντ αλ-φιτρ ή Σεκέρ Μπαϊράμ ή Μικρό Μπαϊράμι είναι μουσουλμανική εορτή που γίνεται μετά το τέλος του μήνα Ραμαντάν, του ισλαμικού ιερού μήνα της νηστείας. Το ιντ είναι μια αραβική λέξη που σημαίνει «τον εορτασμό», ενώ φιτρ σημαίνει «το τέλος της νηστείας» και συμβολίζει έτσι το τέλος της περιόδου νηστείας. Το Ιντ αλ-φιτρ αρχίζει την ημέρα μετά το τέλος του Ραμαντάν. (πηγή: https://www.in.gr/2020/05/18/life/stories/features/ramazani-kai-mpairami-sarakosti-ton-mousoulmanon-kai-telos-tis-nisteia/, τελευταία ανάκτηση: 10/08/2023) Παρόλο που η ημέρα του εορτασμού είναι σταθερή στο Ισλαμικό Ημερολόγιο, στο Γρηγοριανό είναι διαφορετική κάθε χρόνο. Αυτό συμβαίνει καθώς το ισλαμικό ημερολόγιο είναι σεληνιακό και όχι ηλιακό. Το Ιντ αλ-φιτρ τυγχάνει κάθε χρόνο 11 περίπου μέρες νωρίτερα από την προηγούμενη χρονιά. (πηγή: https://el.wikipedia.org/wiki/, τελευταία ανάκτηση: 10/08/2023)

πήρα για το πτυχίο ήταν «πως να πολεμάμε την θρησκεία». Εδώ μάθαμε δηλαδή Χριστούγεννα, Πάσχα, ούτε τις μουσουλμανικές γιορτές (σ.σ.γνωρίζαμε), όπως Μπεκτασί. Του Νίκου ο παππούς του ήταν σαν παπάς στην θρησκεία μας Μπεκτασί.

- Οπότε την θρησκεία αρχίσατε να την μαθαίνετε εδώ;

- Εδώ ναι.. Η πρώτη επαφή έγινε όταν ξεκίνησε ο Τομόρ στο σχολείο τα Θρησκευτικά. Όχι πως είμαστε πολύ δεμένοι με την θρησκεία. Αλλά τότε αρχίσαμε να μαθαίνουμε πολλά πράγματα, να ξεχωρίζουμε, γιατί εμείς δεν ξέραμε να ξεχωρίζουμε τις θρησκείες, τι σημαίνει μουσουλμάνος, τι θα πει ορθόδοξος, τι σημαίνει καθολικός. Εδώ αρχίσαμε να ξεχωρίζουμε τα πράγματα.

- Οπότε και τα έθιμα αρχίσατε εδώ να τα κάνετε.

- Εδώ αρχίσαμε ναι. Εντάξει μετά βλέποντας και εδώ βλέποντας και στην Αλβανία τι γιορτές και έθιμα γίνονται.[…] Ναι, δεν είμαστε και πολύ δεμένοι με την θρησκεία εμείς. Έτσι μεγαλώσαμε. [Λίντα, 52]

Αντίθετα με τις παραπάνω περιπτώσεις, για την Μιράντα και την Μαρία, η τήρηση των εθιμών δεν φαίνεται να λειτουργεί ως φορέας μνήμης. Για την πρώτη, καθώς στα χρόνια που είχε προλάβει να ζήσει στην Αλβανία απαγορευόταν η θρησκεία, δεν έχει μεγαλώσει με συνήθειες και παραδόσεις συσχετισμένες με αυτή. Αυτό συνεχίζει να είναι διακριτό και στην νέα της πατρίδα, καθώς τα θρησκευτικά έθιμα δεν αποτελούν στοιχείο που συνδέει με το παρελθόν και ταυτόχρονα γίνεται πιο εύκολο να υιοθετηθούν κάποια έθιμα του εδώ τόπου. Η απουσία θρησκευτικών παραδόσεων δημιούργησε ένα κενό στα έθιμα που μεταφέρθηκαν, και ταυτόχρονα άφησε χώρο να υιοθετηθούν οι **συνήθειες της νέας πατρίδας**. *«Τα γλέντια είναι κοινά. Και τα τραπέζια που έχουν στο χωριό κάτι και θα κάνουν τραπέζι είναι κοινά. Αλλά τα έθιμα δεν είναι στην Κρήτη όπως στην Αλβανία. Εδώ στην Κρήτη έχουν άλλα έθιμα. Στην Αλβανία έχουμε άλλα. Αλλά η παρέα και αυτό που θέλω να γλεντήσω, είναι το ίδιο. Τα έθιμα είναι πολύ διαφορετικά από την Αλβανία εδώ. Αλλά εμείς δεχτήκαμε τώρα, γιατί έχουμε πολλά χρόνια και κάνουμε τα έθιμα που κάνετε κι εσείς εδώ. Το Πάσχα το κάνουμε όπως όλο το χωριό. Κάνουμε το Πάσχα και τα Χριστούγεννα και όλα τώρα, όλες τις γιορτές που κάνουμε τις κάνουμε όπως κάνετε κι εσείς.»*

Την ίδια απομάκρυνση από τις μέχρι τότε θρησκευτικές πεποιθήσεις της βιώνει και η Μαρία από την Γεωργία, όπου ως Παλαιοημερολογίτισσα προσπαθεί να έχει μία νοητή σύνδεση με την συλλογική μνήμη του παρελθόντος της και διατηρεί στην σκέψη της τις ημερομηνίες και τους εορτασμούς της δικής της πίστης, παρ' όλο που στην πράξη εφαρμόζει τις παραδόσεις που συνάντησε ερχόμενη στην Ελλάδα.

«Κοίταξε επειδή κι εμείς είμαστε, έχουμε την ίδια θρησκεία, Χριστούγεννα, Πρωτοχρονιά… Μόνο στα Χριστούγεννα, επειδή είμαστε παλαιοημερολογίτες, έχουμε στις 7 Ιανουαρίου. […] Αναγκαστικά μάλλον ακολουθώ αυτό που είναι εδώ. Αλλά ξέρω ότι εμείς έχουμε σήμερα του Αγίου Γεωργίου.»

Οι εκφράσεις λησμονιάς και νοσταλγίας παρουσιάζονται και στις αφηγήσεις άλλων ατόμων, καθώς στους περισσότερους οι συλλογικές εκδηλώσεις εορτών και παραδόσεων, γίνονται προσαρμοσμένες στα νέα δεδομένα. Τα νέα έθιμα αποτελούν για αυτούς ευκαιρία για γιορτή, για να βρεθούν με τους ανθρώπους τους. Η απόσταση από την προηγούμενη πατρίδα, καθώς και η ανάγκη που επιβάλλεται για προσαρμογή στο νέο περιβάλλον, οδηγεί στην **λήθη αρκετών στοιχείων του παρελθόντος**, αλλά και στην δημιουργία διαφορετικών τρόπων αντιμετώπισής της.

Η Κατερίνα, καθώς όσο διάστημα ζει στο Ρέθυμνο έχει υιοθετήσει πλήρως τα έθιμα και τους εορτασμούς της Κρήτης, του τόπου του άντρα της, ενώ δεν έχει καταφέρει να κρατήσει τίποτα από το παρελθόν της. Στοιχείο που της λείπει και της δημιουργεί μελαγχολία είναι η περίοδος των Χριστουγέννων, όπου θυμάται με νοσταλγία την προηγούμενη χώρα της με τους μεγάλους και έντονους εορτασμούς που συνηθίζονταν. Ταυτόχρονα οι κρητικές παραδόσεις φαίνεται να μην της ταιριάζουν, θεωρώντας τις «πολύ παραδοσιακές» και γι' αυτό τον λόγο προσπαθεί να απουσιάζει από τις τελέσεις και τις εκδηλώσεις που της επιβάλλονται.

Τα συναισθήματα είναι διάχυτα και στον λόγο της Μιρέλας, καθώς όταν την ρωτάω για τα έθιμα του τόπου της, ο τρόπος αφήγησής της αλλάζει και γίνεται ιδιαίτερα περιγραφικός, με λεπτομέρειες των παραδόσεων του χωριού της και στιγμιότυπα από το τι έκανε η ίδια και οι γονείς της στο παρελθόν. Η νοσταλγία για τα έθιμα του τόπου καταγωγής της είναι διακριτή και στον τρόπο με τον οποίο αναφέρει ότι εδώ για εκείνη δεν ακολουθείται τόσο έντονα η παράδοση, ενώ στην Ρουμανία στις

κλειστές κοινωνίες, οι συνήθειες έχουν διατηρηθεί αναλλοίωτες στο πέρασμα των χρόνων. Τις γιορτές και τις στιγμές διασκέδασης φαίνεται να τις περνάει ακολουθώντας τον τρόπο ζωής της Κρήτης, με αποτέλεσμα η απομάκρυνση από αυτές του παρελθόντος να είναι πολύ έντονη. Μορφή αντίστασης στην λήθη εμφανίζεται η προσπάθειά της μέσω αφηγήσεων, να περιγράψει στην κόρη της τα έθιμα του χωριού της στην Ρουμανία, και με αυτόν τον τρόπο να τα κρατήσει ζωντανά στην μνήμη της, αλλά και του παιδιού της.

- Εμένα να σου πω μου λείπουν τα έθιμα από την χώρα μου, αυτά που μεγαλώσαμε, που ήμασταν παιδιά και πηγαίναμε στο το Πάσχα, τα Χριστούγεννα, την Πρωτοχρονιά, ήταν πάρα πολύ όμορφα.[…] Ναι, τα εδώ έθιμα, δεν έχω… Στην μικρή πάντα της τα λέω, «έτσι κάναμε…» […]

- Είναι πιο έντονα τα δικά σας έθιμα;

- Ναι. Θέλω να πω, έχουν κρατήσει ακόμα, μάλλον και εδώ το ίδιο ήταν, απλά εκεί κρατάνε ακόμα. Είναι μεγάλα τα χωριά, δεν είναι μικρά όπως εδώ στην Κρήτη και κρατάνε ακόμη τα έθιμα.

Την λήθη των παραδόσεων της βιώνει και η Μιράντα, κάτι το οποίο προσπαθεί να αντιμετωπίσει μέσα από **άτυπες πρακτικές συναθροίσεων** με ομογενείς της και μικρούς εορτασμούς στις κατοικίες αυτών. Σε όλη την αφήγηση της ιστορίας της, είναι εμφανές ότι τη μνήμη του παρελθόντος της, την φέρουν οι άνθρωποι. Βασική επαφή στην Ελλάδα, αποτελούν οι συγγενείς τους από την Αλβανία που κατοικούν στο Ρέθυμνο, με τους οποίους βρίσκονται και τότε αναβιώνονται οι συνήθειες και οι τρόποι διασκέδασης που υπήρχαν στην παλιά καθημερινότητα.

- Ναι ναι έχουμε ναι ναι έχουμε επαφές. Ντάξει είναι αλλιώς όταν είσαι με συγγενείς και από τον τόπο σου και είναι αλλιώς να είσαι… ντάξει το ξέρεις, καταλαβαίνεις, αλλιώς να είσαι με ξένους και…Ντάξει κάνεις την παρέα, κάνεις το γλέντι σου και πάλι στο σπίτι σου.

- Και ας πούμε τι κάνετε μαζί, πώς περνάτε μαζί;

- Πηγαίνουμε για καφέ, μαζευόμαστε σε σπίτια να γλεντήσουμε κι εμείς σαν την χώρα μας. Αυτά, δεν έχει κάτι…

Οι γιορτές και οι συλλογικές δραστηριότητες τοποθετούνται μέσα στα πλαίσια των παλαιότερων αναμνήσεων, όπως τις θυμούνται ή τις μαθαίνουν τα υποκείμενα σήμερα, αλλά παράλληλα συμβαίνει και το αντίστροφο, δηλαδή οι αναμνήσεις προσαρμόζονται στο σύνολο των τρεχουσών αντιλήψεων, κάνοντας τες να εξαρτώνται πλήρως από το **παρόν της ανάκλησής τους.** Ο εορτασμός μίας τοπικής γιορτής της χώρας τους σε νέο περιβάλλον, μια ορισμένη αφήγηση ενός παλιού εθίμου, ένας τρόπος δημόσιας έκφρασης εορτασμού που θυμίζει την πατρίδα, όλα αυτά νοηματοδοντούνται εκ νέου στο παρόν της εκδήλωσής τους. Σε αυτή την σύνδεση παρελθόντος – παρόντος μέσα από τις τελέσεις τόσο του *εκεί* όσο και του *εδώ*, έρχεται να ακουμπήσει η θεώρηση του Σ. Σταυρίδη: «Όσο υπάρχουν συνθήκες αναφοράς στο παρελθόν που το παρόν θεωρεί άξιες, σκόπιμες, χρήσιμες, υποχρεωτικές, ή όπως αλλιώς ονοματίζει την ανάγκη που τις υποστηρίζει, τότε συγκεκριμένες πτυχές της συλλογικής μνήμης επιβεβαιώνονται, δηλαδή έχουν νόημα. Το κάθε φορά παρόν ουσιαστικά ξαναορίζει στις τελέσεις του τη συλλογική μνήμη, ακόμη και την φαινομενικά τούτες οι τελέσεις παρουσιάζονται ως επαναλήψεις. Είναι άλλο πράγμα να διαπιστώνει κανείς μια κανονικότητα, μια συνέχεια στις τελέσεις ή κάποιες αντιστοιχίες ανάμεσα σε τελέσεις που μοιάζει να αναφέρονται σε μια συλλογική μνήμη που διαρκεί, και άλλο να συμπεραίνει ότι η συλλογική μνήμη μπορεί να ξεχωριστεί από το κάθε φορά παρόν της επίκλησής της. Η διαδικασία της «επικαιροποίησης», όπως την ανιχνεύει ο Benjamin, είναι ίσως ο πιο κατάλληλος τρόπος να γίνει κατανοητή η σχέση της μνήμης ταυτόχρονα με το παρελθόν και το παρόν. Στην «επικαιροποίηση» η μνήμη αναφέρεται στο παρελθόν, όχι απλώς ως τετελεσμένο, αλλά ως πεδίο ανίχνευσης δυνατοτήτων, και τούτο το καθιστά δυνατό η ίδια η αναζήτηση νοήματος στο παρελθόν που κινητοποιεί το κάθε φορά παρόν για λογαριασμό του. Είναι στη συγκυρία της δραστηριοποίησής της, που η συλλογική μνήμη αποκτά περιεχόμενο και προσανατολισμό».[104]

Η συλλογική ζωή και η μνήμη της, μπορεί όχι μόνο να μεταφέρεται και να μεταγράφεται από το παρελθόν, αλλά και να δημιουργείται εκ νέου στις συνθήκες του παρόντος. Η ανάμνηση ενός δραματικού γεγονότος στον νέο τόπο εγκατάστασης,

[104] Σταυρίδης Σταύρος [2010], *Μετέωροι χώροι της ετερότητας*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα, σελ.90

αποδεικνύει την δύναμη και την σημασία των ανθρώπινων επαφών και των συλλογικών στιγμών, ακόμη και σε συνθήκες πένθους. Η συγκεκριμένη αφηγήτρια αντιπαραβάλει την τέλεση της κηδείας του άντρα της στο Ρέθυμνο, με το τι θεωρεί ότι θα γινόταν αν είχε συμβεί στην προηγούμενη πατρίδα αυτής και της οικογένειάς της, όπου απουσιάζουν οι ισχυροί δεσμοί με τους ανθρώπους. **Η συλλογική μνήμη του παρόντος** νοηματοδοτεί εκ νέου τον όρο *πατρίδα* και τη σημασία του τόπου. Οι επαφές με τους ανθρώπους και οι δεσμοί που έχουν δημιουργηθεί, οπτικοποιούνται μέσω του πόσο μεγάλη είναι η συμμετοχή και η παρουσία στις τελετές και στις προσωπικές στιγμές ανάγκης. Αυτό με την σειρά του νοηματοδοτεί την πόλη για το άτομο αυτό και την μετατρέπει από χώρο σε τόπο.

- Έβλεπες τότε με τον Γιάννη δεν ήξερα που είχα τόσους φίλους. Δεν ήξερα. Γιατί εδώ στην γειτονιά, εγώ γνωρίζω πολλούς, γιατί από τότε έχω έρθει στην γειτονιά εδώ πέρα, λόγω επειδή έμενα από κάτω και τις δουλειές τις είχα εδώ. Αλλά εντάξει δεν μπορούσα να τους γνωρίζω όλους και δεν με γνώριζαν όλοι. Αλλά είχαν μείνει όλοι. Λένε τόσο κόσμο, τόσο κόσμο, 1500-1700 άτομα που…

- Από εδώ ή ήρθανε….

- Δεν ήρθαν, από την Αλβανία δεν ήρθαν λόγω κορωνοϊού, από 'δω, από 'δω, από 'δω, από 'δω. Φαντάσου βάλαμε και εδώ κερνούσαν μέσα και έξω βγάλαμε που κερνούσανε και στο νεκροταφείο βγάλαμε γιατί είχε πολύ κόσμο. Πολύ κόσμο. Φίλοι της κόρης μου, φίλοι μας, φίλοι παντού παντού, μας ήρθανε. Αυτό δεν είναι πατρίδα; Αυτό είναι πατρίδα. Τι να πω… Εγώ άμα τον είχα πάει εγώ στην Αλβανία τον Γιάννη δεν θα ήταν 20 άτομα; Θα ήταν 30 άτομα; Αυτά θα ήτανε. Γιατί δεν μας γνωρίζει κανένας. Και δεν πάμε, γιατί εμείς το έχουμε … «Ουφ έχει έρθει η Αλεξάντρα για τον γάμο, για το τέτοιο και θα πάω κι εγώ». Αλλά εγώ δεν έχω πάει σε κανέναν από αυτούς, δεν με γνωρίζουνε πώς να έρθουνε, κατάλαβες;

Η ενθύμηση συλλογικών ή ατομικών βιωμάτων, συνδέεται με τις ανθρώπινες σχέσεις, υπογραμμίζοντας με αυτόν τον τρόπο την σημασία του να ανήκει κανείς σε μία ομάδα, είτε αυτό είναι η κοινωνική ομάδα της οικογένειας είτε κάποιο ευρύτερο σύνολο. Από αναφορές όπως αυτή, διαπιστώνεται όχι μόνο η σημασία της ομάδας για την διατήρηση της μνήμης ενός ατόμου, αλλά και η σημασία της μνήμης για να διατηρηθεί ζωντανή μία συλλογική ζωή, που πλέον ανήκει «μακριά», τόσο χωρικά όσο και χρονικά. Αυτό το παρελθόν έρχονται να ενισχύσουν ή να τροποποιήσουν, στο παρόν, οι ομάδες.

[2.5] Ψηφιακά μέσα και συλλογική μνήμη

_ Άμεση επικοινωνία και διασύνδεση των υποκειμένων

Οι μεταναστευτικοί πληθυσμοί λειτουργούν ως ομάδες που οδηγούνται σε μετακινήσεις προς διαφορετικούς τόπους. Τα μέλη τους, διασκορπισμένα σε νέα περιβάλλοντα, εισέρχονται σε χώρους που τίποτα δεν τους θυμίζει την πόλη, την γειτονιά, το σπίτι που έχουν εγκαταλείψει, έχοντας αφήσει πίσω τους πολλά κομμάτια των εαυτών τους. Η ανάγκη για προσαρμογή που προκύπτει ανεπίγνωστα, συνυπάρχει παράλληλα με την επιθυμία να διατηρήσουν υλικούς και άυλους δεσμούς με το παρελθόν. «Οι συμβολικές τοπογραφίες της μνήμης αποτελούν ενδείξεις της περίπλοκης σχέσης ανάμεσα στη μνήμη και τις διαφορετικές χωρικές κλίμακες»,[105] μέσα στις οποίες τα υποκείμενα αυτά προσπαθούν να ισορροπήσουν. Οι ενώσεις με το παρελθόν εγκαθιδρύονται με αόρατους δεσμούς, όπως είναι οι έμμεσες επαφές μεταξύ των υποκειμένων, τόσο αυτών που βρίσκονται στον ίδιο *ξένο* τόπο, όσο και μεταξύ των εκτοπισμένων και εκείνων που έχουν παραμείνει στην αρχική πατρίδα τους. Η άμεση επικοινωνία, η ψηφιακή διάδραση μεταξύ των ατόμων, αλλά και η οπτικοποίηση του τόπου και της συλλογικής μνήμης, μέσα από την αναπαραγωγή και προβολή κοινώς αναγνωρίσιμων βιωμάτων, πολιτισμικών στοιχείων και τόπων, λειτουργούν ως μέσα **νοητής χωροποίησης της μνήμης,** αναγκαία για τη διατήρηση της ζωής στον νέο τόπο.

Η δυνατότητα για επικοινωνία με τα δικά τους πρόσωπα που έχουν μείνει πίσω στην πατρίδα, γονείς, συγγενείς, συζύγους και φιλικά πρόσωπα, μόνιμα ή για κάποιο ορισμένο διάστημα που χωρίστηκαν, παρουσιάζεται μέσα από τις αναμνήσεις να αλλάζει ριζικά με την παρουσία των ψηφιακών μέσων επικοινωνίας και των μέσων κοινωνικής δικτύωσης. Στις πρώτες στιγμές η επικοινωνία παρουσιάζεται δύσκολη, όχι τόσο συχνή, μία διαδικασία που έπρεπε να περιμένουν καιρό για να την καταφέρουν, που πραγματοποιούταν μέσα από κοινόχρηστα τηλέφωνα που μοιράζονταν με άλλους μετανάστες ή στα δημόσια καρτοτηλέφωνα και διαρκούσε συγκεκριμένο περιορισμένο χρόνο. Οι αναμνήσεις αυτές, όπως φαίνεται και από το επόμενο απόσπασμα, συνοδεύουν τα πρόσωπα που τις έζησαν και λειτουργούν ως σύγκριση με το παρόν και τις ευκολίες που έχουν σήμερα στον τομέα αυτό. Παράλληλα όμως, αναδεικνύουν πρακτικές μοιράσματος και προσφοράς μεταξύ των μεταναστών που βιώνουν την ίδια απόσταση, ενισχύοντας έτσι τις συλλογικές μνήμες.

- Και πέρα από αυτό να υποθέσω επικοινωνείτε…

- Τώρα αλλάξανε (σ.σ. τα πράγματα) με την τεχνολογία, το ίντερνετ…

- Στις αρχές όταν πρωτοήρθατε εδώ πέρα ήταν πιο δύσκολο;

- Όταν πρωτοήρθαμε μιλούσαμε μπορεί και ανά έξι μήνες, γιατί δεν είχαμε τηλέφωνα. Τότε πηγαίναμε σε ένα σπίτι που είχε η αδερφή της Λίντας και μιλούσαμε με το σταθερό θυμάμαι τώρα. Παρακαλούσαμε. Αυτή ήτανε και είναι, γιατί ζει ακόμα, καλή γυναίκα και μας έλεγε όσες φορές θέλετε να πηγαίναμε να μιλούσαμε εκεί.

- Τώρα πια είναι πιο …

- Τώρα έχουν αλλάξει τα πράγματα. Τώρα υπάρχει το ίντερνετ. Τότε αγοράζαμε κάρτες στο περίπτερο και πηγαίναμε στα τηλέφωνα στους δρόμους. [Νίκος, 55]

Σήμερα η επικοινωνία αυτή έχει γίνει μέρος της καθημερινότητας, εισχωρεί σε κάθε σημαντική στιγμή των μελών, ενώνοντας τα πρόσωπα και τις στιγμές του *εκεί*, με το *εδώ*. Οι εικόνες, οι φωνές, τα στιγμιότυπα προσφέρουν την δυνατότητα και την διευκόλυνση ο ένας να παρακολουθεί την εξέλιξη και την πορεία της ζωής του άλλου, μειώνοντας νοητά τις αποστάσεις μέσα από τους ψηφιακούς χώρους που δημιουργούνται.

- Με τους συγγενείς σας εκεί μιλάτε όσο είστε εδώ; Πώς επικοινωνείτε;

- Τώρα; Ουυ τώρα επικοινωνούμε με το ίντερνετ, και όχι μια φορά, τρεις τέσσερις φορές την μέρα. Τώρα είναι πιο καλά γιατί τους βλέπουμε, μας βλέπουνε και είναι πιο εύκολο και για εμάς που είμαστε μακριά και γι' αυτούς.

- Στην αρχή πώς μιλούσατε;

---

[105] Λαμπροπούλου Δήμητρα [2016], «Πόλη, Μνήμη και προφορική ιστορία», στο Μπούσχοτεν Ρίκι, Β. κ.ά (επιμ.), *Η μνήμη αφηγείται την πόλη. Προφορική ιστορία και μνήμη του αστικού χώρου*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, σελ.15

- Στην αρχή ήταν πολύ δύσκολα, μπορούσες να μιλήσεις μια φορά σε δεκαπέντε μέρες με καρτοκινητό, ήταν πολύ δύσκολο. Τώρα νιώθουμε σαν να είμαστε κοντά τους σε κάθε χαρά, λύπη, όλα μαζί. Αλλά στην αρχή ήταν πολύ δύσκολά.

[Μιράντα, 34]

«[…] Ναι ναι ναι έχω πολλούς συγγενείς. Συγγενείς έχω, έχει συγγενείς ο άντρας μου πιο πολλούς. Ντάξει έχουμε επαφή, μιλάμε. Ευτυχώς που έχουμε αυτά τα social media και σαν να τους βλέπουμε είναι.» [Μαρία, 40]

_ Εικονικές αναπαραστάσεις και οπτικοποίηση της μνήμης

Ταυτόχρονα με την επίτευξη της άμεσης επικοινωνίας, η έντονη δραστηριότητα των περισσότερων ατόμων στα ψηφιακά μέσα κοινωνικής δικτύωσης, καθιστά το (ψηφιακό) περιβάλλον, ιδανικό για την ανάπτυξη επαφών και ομάδων με κοινά πολιτισμικά - εθνολογικά - έμφυλα χαρακτηριστικά. Μέσα από τις επίσημες σελίδες των συλλόγων (όπως η συλλογικότητα της Κοινότητας Αλβανών Ρεθύμνου που παρουσιάστηκε σε προηγούμενη ενότητα), είτε μέσα από ομάδες μεταναστών διαφόρων χωρών που κατοικούν στο Ρέθυμνο ή στην Κρήτη ευρύτερα, οι ετερότητες καταφέρνουν να δημιουργήσουν νέους **τόπους συνάντησης και ανταλλαγής στοιχείων** του παρελθόντος, αλλά και του συλλογικού παρόντος.

Πέρα από την προφανή λειτουργία των ίδιων των μέσων, τα οποία προσανατολίζονται προς τη δικτύωση και την επικοινωνία των χρηστών με κοινά βιώματα, είναι πρόδηλη η συμβολική διάσταση των εν λόγω ομάδων ως **«τόπων» φαντασιακής ανασύστασης** της προηγούμενης πατρίδας και των ανθρώπινων δικτύων της, με συνδετικό ιστό την κοινή συλλογική μνήμη. Μέσα από τη διάδραση και την ανάρτηση περιεχομένου υπό μορφή στιγμιότυπων της ζωής, τραγουδιών ομογενών καλλιτεχνών ή σημαντικών στιγμών και επιτυχιών των διαφόρων μελών των ομάδων, οι ετερότητες «(ανα)παράγουν ερμηνευτικές γενεαλογίες που χρησιμοποιούν την έννοια και την υλικότητα του χώρου ως μετωνυμίες, συντηρώντας με τον τρόπο αυτόν το στερεοτυπικό αφήγημα σχετικά με το πρόσφατο κοινωνικό παρελθόν της χώρας».[106] Η αναρτήσεις, αλλά και οι αλληλεπιδράσεις μέσα στις ψηφιακές ομάδες και σελίδες, ενισχύουν το **νοσταλγικό αφήγημα** της προηγούμενης ζωής και διατηρούν ζωντανά στη μνήμη τα στοιχεία ευτυχίας και περηφάνειας του εκάστοτε λαού. Η συμμετοχή στις ομάδες επιτείνει την αίσθηση του *ανήκειν* σε μια συλλογικότητα που υπερβαίνει τα όρια της ψηφιακά διαμεσολαβημένης επικοινωνίας.[107]

- Η κόρη σας θέλει; Έχει περιέργεια να πάει να δει;

- Ναι! Και στο ιντερνέτ ψάχνω συνέχεια και της δείχνω. [Μιρέλα, 42]

Το διαδίκτυο γίνεται μέσο επαφής των ίδιων των αφηγητών, αλλά και των παιδιών τους, τα οποία δεν έχουν βιώσει άμεσα το λησμονημένο παρελθόν, και προσφέρει τη δυνατότητα για γνωριμία με τις απομακρυσμένες ρίζες και καταβολές. Οι εικόνες τοπίων, τοπόσημων και πόλεων της προηγούμενης πατρίδας αντικαθιστούν με κάποιο τρόπο την αδυναμία για ταξίδι, προσπαθώντας να γεφυρώσουν τις χωρικές και χρονικές αποστάσεις.

Όπως αναφέρει ο Η. Σουγιουλτζόγλου (στο άρθρο του για τη διάδραση στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης των Ελλήνων της Αιγύπτου που έχουν μετεγκατασταθεί στην Ελλάδα): «Τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης αποτελούν έναν **εικονικό δημόσιο χώρο**, όπου η πολυτροπική αλληλεπίδραση πρακτικών, προσώπων και τεχνολογίας διαμορφώνει επάλληλες ετεροτοπίες με σημείο αναφοράς τον εκτοπισμό και τον αγώνα της μετανάστευσης. Ιδιαίτερα στο Facebook, η «ομάδα», ως σύνολο χρηστών και, ταυτόχρονα, ως εικονικό πεδίο αλληλεπίδρασής τους, συνιστά μια θεμελιώδη ετεροτοπική έκφραση, μια αναπαραστατική δομή με συμπληρωματικές υποστάσεις που διαμορφώνονται μέσα από τα μηνύματα που φέρει το αναρτημένο περιεχόμενο (φωτογραφίες, κείμενα, πολυμέσα κλπ.) και παράγει η ανταπόκριση των μελών της στα εικονικά ερεθίσματα.

Η βασική δραστηριότητα στο πλαίσιο των σελίδων του Facebook αφορά στην αναπαραγωγή/προβολή κοινώς αναγνωρίσιμων βιωμάτων και στοιχείων του χώρου ή της κοινωνικής ζωής. Οι λειτουργικότητες της πλατφόρμας υποστηρίζουν την ανάπτυξη άτυπων «τελετουργικών», που εμπλουτίζουν τις αναρτήσεις με μηνύματα και

[106] Σουγιουλτζόγλου Ηράκλειτος [2022], «Χωρο-γραφώντας ταυτότητες: συμβολικές διαστάσεις του χώρου στη συλλογική μνήμη της κοινότητας των Αιγυπτίων», Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, σελ.71, https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/ekke/article/view/29386/22870 (τελευταία ανάκτηση: 05/08/2023)
[107] Ό.π., σελ. 86

συμβολισμούς».[108] Οι αναρτήσεις και αναμνήσεις συμμετεχόντων που έχουν γεννηθεί, αλλά δεν κατοικούν πλέον στην αρχική πατρίδα τους, επιχειρούν τη συμβολική συσχέτιση των ατομικών βιωμάτων με τις συλλογικές εμπειρίες, που οι αφηγητές θεωρούν καταλυτικές στη διαμόρφωση της δικής τους ταυτότητας. «Με τον τρόπο αυτό το πρωτογενές περιεχόμενο της μνήμης, όχι μόνον οπτικοποιείται αλλά διαμορφώνει, όπως και στην αφήγηση, εναλλακτικές τοπογραφίες της μνήμης με συγκεκριμένο χωρικό εύρος και χρονικό στίγμα, προβάλλοντας στον εικονικό χώρο της εκάστοτε ομάδας τα αφηγήματα της συλλογικής ζωής και μνήμης. […]

Η βασική αυτή επικοινωνιακή πράξη και το περιεχόμενο του εκάστοτε **στιγμιότυπου μνήμης** κινητοποιούν τα μέλη της ομάδας, που μέσα από τα σχόλια και τη διάδρασή τους πολλαπλασιάζουν τα σημαινόμενα της αρχικής ανάρτησης με την παράθεση πρόσθετων στοιχείων βιωματικού χαρακτήρα, καθώς και μέσα από τις συναισθηματικές τους αντιδράσεις».[109] Από τη δραστηριότητα των μελών ισχυροποιείται η παρουσία τους στο χώρο των ελληνικών πόλεων, αλλά και το κοινωνικό και πολιτισμικό χωρικό δίκτυο αναπαραγωγής της συλλογικής ταυτότητας για τα ίδια υποκείμενα. Οι συμβολισμοί που παράγει η αλληλεπίδραση τους και η επακόλουθη αναγωγή από το ατομικό (στιγμιότυπο μνήμης) στο συλλογικό (σχολιασμός, παράθεση αναμνήσεων κλπ), ανασυστήνουν όχι μόνο τη «χαμένη» τοπογραφία της προηγούμενης πατρίδας, αλλά και κοινωνικές αναπαραστάσεις αυτής στον νέο τόπο.

Ταυτόχρονα, αντικείμενο των δημοσιευμάτων αποτελούν και οι **συλλογικές δράσεις** των συλλόγων στην νέα πατρίδα, αλλά και οι νέες ατομικές μνήμες που φέρουν τα υποκείμενα. Η διαδεδομένη, μέσα σε κάθε κοινότητα, συμμετοχή σε διαδικτυακές ομάδες, αποτελεί μια **προσομοίωση** της θέσης, των ρόλων και της κοινωνικής δραστηριότητας που είχαν στην παρελθοντική ζωή τους πριν τη σταδιακή αποδόμησή της. Η ταυτόχρονη «μεταφορά» στο ψηφιακό συμφραζόμενο των κοινωνικών επαφών, η αλληλεπίδραση των φορέων της μνήμης και η συνδυαστική παράθεση των αναμνήσεών τους, όχι μόνο διατηρούν ζωντανή την κοινή ταυτότητα, αλλά αναδιαμορφώνουν τις ομάδες των μεταναστών ως κοινότητες μνήμης που αντιστέκεται συνειδησιακά και επιτελεστικά στις αλλαγές που συντελέστηκαν μετά την αποχώρηση των μελών της από τον αρχικό τους τόπο.[110]

Ομάδες, όπως αυτή της Κοινότητας Αλβανών που κατοικούν στην πόλη του Ρεθύμνου, χρησιμοποιούν τα ψηφιακά μέσα για την επικοινωνία των μελών της, και για την ενημέρωσή για σημαντικά γεγονότα της πόλης που τους αφορούν, δημιουργώντας με αυτόν τον τρόπο ένα ακόμη ανθρώπινο δίκτυο. Παράλληλα, οι αναρτήσεις γίνονται το μέσο για την **προβολή της παρουσίας** της ομάδας στο χώρο και στο δημόσιο λόγο, μέσα από την υπογράμμιση των ισχυρών δεσμών σε αυτή και όλων όσων έχουν επιτύχει από την άφιξή τους στο *ξένο* περιβάλλον. Η ψηφιακή αυτή παρουσία γίνεται φορέας του σήμερα, αλλά και του πρόσφατου παρελθόντος της ομάδας στη νέα πατρίδα. Συχνά οι αναρτήσεις, πέρα από τις πρόσφατες δράσεις, περιγράφουν την **εξέλιξη της ίδιας της ομάδας στο χρόνο**, προβάλλοντας και θυμίζοντας «ενδιαφέροντα γεγονότα, εικόνες από τα χρόνια της μετανάστευσης και διάφορες δραστηριότητες, που σίγουρα αποτελούν την ιστορία της δύσκολης μετανάστευσής τους»[111], όπως αναφέρουν και οι ίδιοι. Σε αντιστοιχία με τις βιωματικές μαρτυρίες, η επιλογή συμμετοχής σε συγκεκριμένες ομάδες, αλλά και τα στιγμιότυπα του παρελθόντος φαίνεται ότι λειτουργούν ως πολλαπλασιαστές μνήμης.[112] Στο πλαίσιο αυτό, τα μοτίβα επικοινωνίας και ανταλλαγής αναμνήσεων που αναπτύσσουν τα μέλη των ομάδων, όχι μόνο αναπαράγουν τη συλλογική τους ταυτότητα, αλλά επιτυγχάνουν πολλαπλές διασυνδέσεις: των διαφόρων υποκειμένων που μπορεί να είναι διασκορπισμένα σε διαφορετικά σημεία του κόσμου, των διαφορετικών γενεών που έρχονται σε επαφή με τα στοιχεία αυτά (είτε τα έχουν ζήσει άμεσα, είτε τα γνωρίζουν μέσα από εικόνες) του *εκεί* και του *τότε*. Αυτή η εγγενής συνάρτηση του νοητού αυτού χώρου και των συλλογικών βιωμάτων ενεργοποιεί το συλλογικό φαντασιακό που διατηρεί στον χρόνο την αίσθηση του *ανήκειν* σε μία κοινότητα παρά την παραδοχή του ανέφικτου της επανασύνδεσης με τα παρελθοντικά βιώματα.

---

[108] Ό.π., σελ. 84-85

[109] Ό.π., σελ. 85

[110] Ό.π., σελ. 84

[111] Απόσπασμά από ανάρτηση της σελίδας «Komuniteti Shqiptare Rethimno. Κοινότητα Αλβανών Ρεθύμνου» στο Facebook, πηγή: https://www.facebook.com/AlbRethimno (τελευταία ανάκτηση: 28/8/2023)

[112] Ό.π., σελ. 86

[Εικ. 13-14] Ψηφιακοί τόποι ανασύστασης και ενίσχυσης του νοσταλγικού αφηγήματος του παρελθόντος

[Εικ. 15] (κάτω) Η ψηφιακή παρουσία των ετεροτήτων ως φορέας βιωματικών μαρτυριών και μέσο ορατότητας στο χώρο και δημόσιο λόγο της πόλης

[2.6] Η διαγενεακή σχέση της μνήμης [113]

_ Διαγενεακές μνήμες της παρελθοντικής πατρίδας

Οι διαγενεακές σχέσεις στις οικογένειες των μεταναστών αποτελούν πολύπλοκες διασυνδέσεις, όχι μόνο ανάμεσα σε διαφορετικές γενιές, αλλά και σε διαφορετικές πατρίδες και χρόνους, που περικλείουν βιώματα με εντελώς διαφορετικά χαρακτηριστικά. Οι σχέσεις αυτές φωτίζεται μέσα από τις μαρτυρίες του παρόντος και του παρελθόντος με πολλαπλούς τρόπους, άμεσα ή έμμεσα. Σχεδόν όλες οι ιστορίες που συλλέχθηκαν από τα άτομα που έχουν δημιουργήσει οικογένεια, διακρίνονται στο μεγαλύτερο μέρος τους από αναφορές στα βιώματα τους, στις αναμνήσεις, στα προβλήματα και τις προσδοκίες, που αφορούν τα παιδιά τους.[114] Οι αφηγήσεις των μεταναστών πρώτης γενιάς στους απογόνους τους, που είτε γεννήθηκαν εδώ είτε ήρθαν σε πολύ μικρή ηλικία, περιλαμβάνουν στοιχεία για το πώς **παρουσιάζουν την πατρίδα** που άφησαν πίσω και το πώς ονειρεύονται τη σχέση τους με τον νέο τόπο εγκατάστασης, στοιχεία για το πώς βιώνονται από τα παιδία οι διαφορετικοί πολιτισμικοί κώδικες, μέσα στους οποίους μεγαλώνουν, αλλά και τον τρόπο που βλέπουν το **μέλλον** τους και την εξέλιξη της ζωής τους μέσα από τα παιδία τους.

Η διασύνδεση των επόμενων γενιών με την πατρίδα των γονέων τους, φαίνεται να γίνεται κατά κύριο λόγο διαμέσου των **εξιστορήσεων**, όπως αναφέρθηκε, αλλά σε περιπτώσεις που είναι εφικτό και μέσα από την **άμεση επαφή** με τον **τόπο** των γονέων τους.

«Φέτος το καλοκαίρι θα πάμε μαζί με τον Τομόρ και την Χριστίνα, θα κάτσουμε περίπου μια βδομάδα και θέλω να τα πάω τα παιδιά μου να δουν που μεγάλωσε η μάνα τους. Στον πατέρα τους έχουν πάει αλλά όχι στην Κλεισούρα όχι. Περμέτι.» [Λίντα, 52]

«Θα πάω στην Γεωργία εννοείται, γιατί πήγα και πριν δύο χρόνια, έκανα tour με το παιδί μου το μικρό που έπρεπε να δει, του εξήγησα πολλά πράγματα, τον πήγα σε διαφορετικά μέρη που έπρεπε να πάει και να δει, ακόμα το θυμάται εννοείται, γιατί πρόπερσι πήγαμε και το θέλει ξανά και ξανά.

[…] Ο μεγάλος τώρα άμα του πω «πάμε διακοπές δέκα μέρες» δεν θα έρθει, γιατί εδώ του είναι καλύτερα. Πολύ καλύτερα. Μπορεί κάπου να μην του αρέσει. Ο μικρός όμως ζητάει. Που πρέπει να είναι αντίθετα. Γιατί ο μεγάλος γεννήθηκε εκεί και ο μικρός εδώ. Είναι αντίθετα, ο μικρός θέλει εκεί, θέλει τους συγγενείς […]» [Μαρία, 40]

Το τελευταίο απόσπασμα πέρα από τη σχέση των νέων γενιών με την χώρα καταγωγής, αναδεικνύει το πώς τα υποκείμενα ορίζουν και επανακαθορίζουν συνεχώς τις ταυτότητές τους, με τα δικά τους εκάστοτε κριτήρια, βιώματα και ανάγκες, χωρίς αυτά να ταυτίζονται απαραίτητα με τον τόπο που κάποιος έχει γεννηθεί, ζήσει ένα ορισμένο διάστημα, ή συνδέεται μέσω της διαγενεακής του καταγωγής. Αυτό που έχει καθοριστεί ως *πρέπει,* έχει έμμεσα επιβληθεί και ενσωματωθεί πλέον στον τρόπο σκέψης της αφηγήτριας.

Η επαφή με τον τόπο γέννησης, την προηγούμενη καθημερινότητα, τα τοπία και τα άτομα που συνήθιζαν να έχουν επαφή οι αφηγητές, χρησιμοποιείται ως μέσο για τη διατήρηση της μνήμης τους ζωντανής και την μεταφορά της στον νέο τόπο, αλλά και στις επόμενες γενιές, που είναι υπεύθυνες να την συνεχίσουν και στο μέλλον. Οι εικόνες της άλλης χώρας

---

[113] Η «θεματική» αυτή, των διαγενεακών σχέσεων, δεν αποτελούσε μέρος των αρχικών θεματικών κύκλων που ορίστηκαν κατά την δημιουργία των ερωτήσεων, με βάση τις οποίες πραγματοποιήθηκαν οι συνεντεύξεις. Αποτέλεσε, όμως, μια οπτική και ένα μέσο έκφρασης της μνήμης που εντοπίστηκε σε όλους τους συνεντευξιαζόμενους, στα σημεία που αφορούσαν την παρελθοντική πατρίδα, αλλά στο κλείσιμο των συνεντεύξεων, όπου τους ρωτούσα τι σκέφτονται και πως φαντάζονται το μέλλον τους. Στο σημείο αυτό, οι αναφορές σχετίζονταν εξολοκλήρου με τα παιδιά τους.

[114] Στα αποσπάσματα που αφορούν τα παιδιά τους κατακλύζονται από συναισθήματα, ο τόνος της φωνής των αφηγητών αλλάζει και αρκετές είναι οι φορές που ξεσπούν σε κλάματα.
Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο λόγος της Μιρέλας, όπου οι αναφορές για την κόρη της διαπλέκονται καθ' όλη τη διάρκεια της συζήτησής μας. Ο λόγος της συνολικά δεν έχει χρονική ούτε νοηματική αλληλουχία. Πολύ συχνά κάνει παύσεις για να σκεφτεί και χάνεται στις σκέψεις της ή με αφορμή κάτι που σκέφτεται μετατοπίζει την συζήτηση σε κάποιο τελείως διαφορετικό θέμα, που αφορά την κόρη της. Η αφήγησή της, στα σημεία αυτά, είναι πλούσια τόσο σε αυθόρμητες σκέψεις που δεν συνδέονται με τις ερωτήσεις μου και με το εκάστοτε θέμα συζήτησης, αλλά και γεμάτες εκδηλώσεις συναισθημάτων, τόσο λεκτικά «απογοητεύτηκα», «δεν μου αρέσει», όσο και από την φωνή της, τα γέλια, τις εκφράσεις της. Παρ' όλο που δεν με γνώριζε καθόλου, η συζήτηση ήταν γεμάτη εξιστορήσεις μικρών στιγμών της ζωής της, προβλημάτων που αντιμετώπιζε εκείνη την μέρα, σκέψεων και ανησυχιών για το παιδί της.
Ακόμη και όταν ξεκινάει να περιγράφει κάποια γεγονότα, η ροή του λόγου της διακόπτεται από σκέψεις, διαφωνίες με τον ίδιο της τον εαυτό ή απαντήσεις σε υποθετικές ερωτήσεις που θέτει η ίδια στον εαυτό της. Είναι πολύ αυθόρμητη, η ίδια η αφήγησή της την παρασέρνει (χρειάστηκε πολλές φορές να την κατευθύνω εγώ στην αρχική συζήτηση μας).Φαίνεται εξαρχής ένας άνθρωπος γεμάτος εμπειρίες και εικόνες, γεμάτος ανάγκη και επιθυμία να τις μοιραστεί.

διαπλέκονται με την αφήγηση στιγμιότυπων μνήμης, διαμορφώνοντας με έμμεσο τρόπο τις, συνεχώς μεταβαλλόμενες και βρισκόμενες στο όριο, ταυτότητες των μεταναστών, είτε πρώτης είτε δεύτερης γενιάς. Στις περιπτώσεις που οι επισκέψεις στην «πατρίδα» δεν καθίστανται δυνατές, τα ψηφιακά μέσα και το internet, λειτουργούν ως γέφυρα σύνδεσης και μέσο γνωριμίας με έναν τόπο που τα παιδιά έχουν ακούσει, αλλά δεν έχουν δει. Η διαγενεακή μνήμη των μεταναστών, όπου η παράμετρος της απομάκρυνσης και της απόστασης είναι παρούσα σε κάθε στοιχείο της ζωής τους, τροφοδοτείται από τα ψηφιακές αναπαραστάσεις και διασυνδέσεις που αναφέρθηκαν και στην προηγούμενη ενότητα.

«Ναι! Και στο ιντερνέτ ψάχνω συνέχεια και της δείχνω […] Ναι, και καμιά φορά της λέω ιστορίες […]» [Μιρέλα, 42]

Η σύνδεση σε ένα φαντασιακό επίπεδο με την «πάτρια γη» μέσω της μνήμης, χρησιμοποιεί τις πρακτικές και τις χωρικές **αναπαραστάσεις του παρελθόντος**, για να κατασκευάσει τον «απομακρυσμένο κόσμο» στη νέα πόλη εγκατάστασης και για να τον εντάξει στα στοιχεία που αποτελούν την καθημερινή ζωή στο σήμερα. Στοιχεία του τρόπου ζωής, των εορτασμών, των παραδοσιακών φαγητών και της γλώσσας, μεταφέρονται από τις προηγούμενες γενιές και μνημονεύονται ως βασικά χαρακτηριστικά της κουλτούρας του εκάστοτε λαού, λειτουργώντας ως σημαινόμενα των μνημών και των ταυτοτήτων τους. Τα στοιχεία αυτά και οι ιστορίες φιλτράρονται μέσα από τις βιωμένες εμπειρίες των ίδιων των απογόνων, δηλαδή με τη συμμετοχή και δράση στην κοινωνική και πολιτισμική πραγματικότητα της νέας πόλης και τις κοινωνικές σχέσεις που ανέπτυξαν και τις προκαταλήψεις που συνάντησαν σε αυτή.[115] Τα παιδιά, βρίσκονται σε μία ακόμη πιο σύνθετη διασταύρωση εθνοτικών, πολιτισμικών, έμφυλων και άλλων στοιχείων που κατασκευάζουν τις ταυτότητες τους και διαμορφώνουν ακόμη πιο σύνθετες ετερότητες. Αποτελούν και οφείλουν να αντιμετωπίζονται, σύμφωνα και με την Ε. Μίχα, «ως κοινωνικά ενεργά υποκείμενα που δεν διατρέχουν απλά μια μεταβατική περίοδο ενηλικίωσης, αλλά αντιλαμβάνονται, κατανοούν, οικειοποιούνται και συν-διαμορφώνουν τους καθημερινούς τους χώρους».[116]

Για τις επόμενες γενιές η πρώτη πατρίδα έχει διαφορετικό χαρακτήρα, καθώς δεν κατακλύζεται από μνήμες και βιώματα και συνεπώς δεν αποτελεί χωροποίηση του παρελθόντος, αλλά μία **δεύτερη πλευρά του παρόντος.** Η χώρα που μεγάλωσαν και έζησαν οι γονείς τους φαίνεται για αυτούς απομακρυσμένη και δύσκολο να την προσεγγίζουν, καθώς η νοοτροπία και η καθημερινότητα γι' αυτούς έχει δομηθεί μέσα στα στοιχεία του περιβάλλοντος της παρούσας πατρίδας. Οι νοοτροπίες που έχουν υιοθετήσει στο σήμερα, πλέον συγκρούονται με αυτές του παρελθόντος, έτσι όπως παρουσιάζονται μέσα από τις εξιστορήσεις των γονέων. Σήμερα, οι επόμενες γενιές νιώθουν ότι δεν ανήκουν εκεί και ότι τα χαρακτηριστικά και ο τρόπος ζωής τους δεν μπορεί να ταιριάξουν με τις αρχικές πατρίδες, φανερώνοντας όμως ότι και οι ίδιοι οι γονείς-αφηγητές έχουν αλλάξει και δυσκολεύονται να ταυτιστούν με τον παρελθοντικό εαυτό τους.

- Και όταν πάμε στην Αλβανία, ζοριζόμαστε.

- Από ποια άποψη;

-Άλλη νοοτροπία. Εμείς πήραμε άλλη νοοτροπία. Έχουμε έρθει εδώ, συμπεριφερόμαστε σαν εσάς, γιορτάζουμε σαν εσάς, μιλάμε σαν εσάς, ενώ εκεί είναι πιο άγρια τα πράγματα. Ο Τομόρ δηλαδή δεν μπορεί να ζήσει στην Αλβανία με τον χαρακτήρα που έχει.

-Άρα οι άνθρωποι είναι πιο…

-Πιο άγριοι. Ακόμα δεν έχει πάει η Αλβανία, που λέει ο Νίκος, σε αυτό που θέλουμε εμείς, που με πονάει. Ας πούμε είχε πάει μια φορά στην Αλβανία, ή θα μιλάνε για γυναίκες ή για όπλα. Που ο Τομόρ από τότε δεν ξαναπάτησε στην Αλβανία (γέλια). «Μαμά αυτά δεν είναι για μένα» μου είπε. [Λίντα, 52]

Το ίδιο στοιχείο, της δυσκολίας προσαρμογής, παρουσιάζει και η Μιράντα, παρά το γεγονός ότι υπάρχουν ασυμφωνίες μέσα στα ίδια τα λεγόμενα της. Περιγράφοντας στην αρχή την (δική της) πραγματικότητα, όπου οι κόρες της δυσκολεύονται και δεν έχουν ιδιαίτερη επιθυμία για τις ετήσιες καθιερωμένες επισκέψεις στην Αλβανία, απ᾽ όπου κατάγονται, συνειδητοποιεί και η ίδια την απόσταση που έχει δημιουργηθεί με το παρελθόν και αποδυνάμωση των δεσμών των κορών της με αυτό.

[115] Μάρκου Αικατερίνη [2016], «Μνημεία, δημόσιοι και λατρευτικοί χώροι της Ξάνθης στις μνήμες μουσουλμάνων και χριστιανών και η βιωματική εμπειρία της πόλης», στο Μπούσχοτεν Ρίκι, Β. κ.ά (επιμ.), *Η μνήμη αφηγείται την πόλη. Προφορική ιστορία και μνήμη του αστικού χώρου*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, σελ.275

[116] Μίχα Ειρήνη [2018], «Συνομιλώντας για την πόλη με τα παιδιά», Πρακτικά διεπιστημονικού συνεδρίου *Χώροι για το παιδί ή χώροι του παιδιού; Όταν η συνθήκη αγωγής και εκπαίδευσης τέμνεται με την καθημερινότητα της πόλης*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τόμος 1, σελ.609

Προσπαθώντας να αναδιαμορφώσει και να ωραιοποιήσει τη διαπίστωση αυτή, κλείνει τα λεγόμενα της επισημαίνοντας ότι τα παιδιά θέλουν να επισκέπτονται την αρχική πατρίδα τους, κάτι που έρχεται σε πλήρη αντιδιαστολή με ότι έως εκείνη τη στιγμή υποστήριζε.

- Και τα παιδιά έχουνε πάει Αλβανία;

- Ου πάμε κάθε χρόνο.

- Πώς τους φαίνεται;

- Εντάξει παράξενα. Παράξενα. Γιατί έχουνε μάθει αλλιώς και εκεί είναι αλλιώς.

- Με την γλώσσα; Εδώ στο σπίτι πώς μιλάτε;

- Όχι με τη γλώσσα… Η μεγάλη δεν έχει θέμα με τη γλώσσα. Ξέρει πάρα πολύ καλά Αλβανικά. Πολύ καλά ξέρει, δεν έχει θέμα. Το μόνο που τους δυσκολεύει, τους φαίνεται όλο το πακέτο που έχει τους φαίνεται παράξενο. Εδώ έχει πιο πολλά πράγματα, εκεί δεν έχει. Ε αλλά περνάνε καλά, τους αρέσει να πάνε ας πούμε.

Το τι ορίζεται «πατρίδα» και «οικείο» διαφέρει όχι μόνο ανάμεσα στην αφηγήτρια και τις κόρες της, αλλά και σε σχέση με τους γονείς της και το πώς εκείνοι βιώνουν την δεύτερη πατρίδα, που γι' αυτούς είναι η Ελλάδα. Ο ξεριζωμός βιώνεται πιο βίαια, καθώς η κοινότητα του χωριού στην Αλβανία συνδέεται με ισχυρότερους δεσμούς. Οι επαφές με τους ντόπιους, τους συγγενείς, η γλώσσα και η ύπαρξη του «δικού τους» σπιτιού, αποτέλεσαν τους βασικότερους δεσμούς με το *εκεί* και τους λόγους που, ενώ μετακινήθηκαν στο Ρέθυμνο για ένα διάστημα, δεν επέλεξαν να συνεχίζουν να ζουν.

[Όλη την ώρα της συνέντευξης στην χώρο βρίσκεται και η πεθερά της, που δεν μιλάει ελληνικά]

- Στην πεθερά σας πώς της φαίνεται εδώ;

- Ε παράξενα. Κοίτα να δεις, τα πεθερικά μου έχουνε μείνει πολλά χρόνια εδώ αλλά δεν ξέρουνε την γλώσσα, δεν έχουνε μάθει. Ο πεθερός μου έχει δουλέψει με τον Γιάννη και μιλάγανε αλβανικά…

- Α είχαν έρθει και μέναν μαζί σας;

- Ναι μείνανε εδώ 6 χρόνια και 3 στο Ρέθυμνο. Γενικά μείνανε, να μην φύγουν ούτε μία φορά, αλλά τους φαίνεται παράξενο γιατί στο χωριό τους βγαίνουνε, έχουνε παρέες. Εδώ αν δεν ξέρεις και την γλώσσα να μιλήσεις.

- Και όσο μέναν εδώ με την γλώσσα πώς ήταν; Με εσάς μιλούσαν;

- Εεεε έχουνε μάθει κάποιες λέξεις, αλλά με πολλή δυσκολία. Με πολλή δυσκολία.

- Μου έλεγε η μητέρα μου ότι έκανε παρέα με την κυρία Πόπη η μητέρα σας..

- Ναι με την κυρία Πόπη μιλούσανε με νοήματα [γελάει].

[παρεμβαίνει η πεθερά σε σπαστά ελληνικά]

- Ό,τι μιλάει το βλέμμα ντάξει. Τίποτα άλλο.

- Ναι αυτό…. Μια παρέα. Και της λέει η Ίνα τώρα «Έλα μπες μέσα τώρα γιατί η κυριά Πόπη έχει πεθάνει», γιατί δεν έχει παρέα τώρα, δεν έχει. Εδώ μέσα στο σπίτι μαζί μου, με τα παιδιά όταν έρχονται… Τι να κάνουμε…

- Αλλά τους αρέσει όταν έρχονται;

- Κοίτα, έρχονται, πιο πολύ έρχονται για εμάς. Για τα παιδιά γενικά, για τα παιδιά τα μικρά όχι για εμάς. Αλλά τώρα δεν έρχονται όπως πριν. Τώρα θα έρθουν, θα κάτσουν λίγες μέρες και θα φύγουνε. Δεν θα μείνουν όπως μείνανε χρόνια.

- Πώς και γύρισαν μετά;

- Ήρθανε τώρα γιατί είχαν δύο χρόνια να έρθουνε και βλέπανε την μικρή πως δεν τους έβγαινε στο τηλέφωνο όταν της μιλούσανε και αντιδρούσανε λίγο… και λέει μήπως έχει ανάγκη να τους δει ε και ήρθανε. Και είχε και ο Σπύρος δουλειά και λέει του πατέρα του αν μπορείς να έρθεις να δουλέψουνε μαζί, να μην πληρώσει αλλού, να πάρει ο πατέρας του τα λεφτά. Και ήρθανε, θα κάτσουνε μέχρι το τέλος του μήνα και θα φύγουνε. [Μιράντα, 34]

_ Διαγενεακές μνήμες του παρόντος και η διαμόρφωση του μέλλοντος

Η διαγενεακή μνήμη δεν είναι σε καμία περίπτωση μία μονοσήμαντη διαδικασία, όπου τα στοιχεία του συλλογικού και ατομικού παρελθόντος μεταφέρονται στις επόμενες γενιές. Είναι μία αμφίδρομη, συνεχώς διαπλεκόμενη και μεταλλασσόμενη διαδικασία, όπου και οι ίδιοι οι απόγονοι των υποκειμένων επηρεάζουν, και σε αρκετές περιπτώσεις **καθορίζουν τις παροντικές μνήμες**, αλλά και τον τρόπο πρόσληψης των στοιχείων του παρελθόντος. Μία απόφαση, για παράδειγμα, για επιστροφή στην αρχική πατρίδα, μπορεί να καθοριστεί από τις επιλογές και τις επιθυμίες των παιδιών ή από την άλλη, μία κριτική για παρελθοντικές συνθήκες ζωής και νοοτροπίες από τα παιδιά, μπορεί να τροφοδοτήσει μία διαδικασία ανάκλησης στοιχείων μνήμης που είχαν έως τότε χαθεί στη λήθη.

Κύριο χαρακτηριστικό που συναντάται στις μαρτυρίες πολλών αφηγητών είναι η **σύγκριση** που επιδιώκουν να προβάλλουν μεταξύ των δυσκολιών που έχουν βιώσει κατά το παρελθόν, και των επιτευγμάτων που έχουν καταφέρει σήμερα, αλλάζοντας το βιοτικό τους επίπεδο. Κεντροβαρικό στοιχείο αυτής της μεταβολής γίνεται η παρουσία των παιδιών τους στη ζωή τους, που προσφέρει μια αναμφισβήτητη απόδειξη του γεγονότος, ότι κατάφεραν να αντικαταστήσουν τις μνήμες φόβου, θλίψης και ντροπής, με υπερηφάνεια, ουσιαστική ευτυχία και σκοπό για το μέλλον. Οι επιτυχίες αυτών πάντα αναφέρονται σε μεγάλη έκταση των αφηγήσεων (όπως και γενικότερα οι σκέψεις και η καθημερινότητα πάντα ως συνάρτηση αυτών), αποδεικνύοντας την σημασία τους και την προσωποποίηση των προσδοκιών για το μέλλον. Οι πιο ευτυχισμένες τους στιγμές άλλωστε είναι άμεσα συνδεδεμένες με την εξέλιξη των παιδιών τους. Παράλληλα, όπως παρουσιάζει η Αλεξάντρα στη συνέχεια, οι επιτυχίες των παιδιών της, προσέφεραν και στην ίδια και τον σύζυγό της δυνατότητα να ταξιδέψουν, να δουν άλλα σημεία της χώρας και να ζήσουν διαφορετικές εμπειρίες από αυτή της καθημερινότητας που περιλάμβανε ως επί το πλείστων την εργασία. Εμπειρίες που θεωρεί ότι χωρίς την παρουσία των παιδιών της, δεν θα κατάφερνε να ζήσει. Ταυτόχρονα, η επιθυμία των μεταναστών για διάκριση, αντανακλά την επιθυμία να αποδείξουν στους ίδιους, αλλά και στην κοινωνία υποδοχής, όπου η αντιμετώπιση γίνεται αρκετές φορές υπό τη μορφή της υποτίμησης, ότι οι δύσκολες αναμνήσεις, προσέφεραν στη διαμόρφωση του παρόντος.

«[…] Η Δήμητρα σου το 'πα πως ασχολιόταν με το μπάσκετ εδώ στο Αρκάδι, ήταν πάρα πολύ καλή ομάδα, πάρα πολύ καλή ομάδα. Έχουμε χαρεί πάρα πολύ ωραία πράγματα με την Ειρήνη, για παρέα μαζί…Ήταν καλές εποχές τότε και όλα ήταν πληρωμένα από το Δήμο και είχαμε το λεωφορείο και ήμασταν πολλοί γονείς που παρακολουθούσαμε και κάθε Σαββατοκύριακο εμείς ήμασταν έξω από… (σ.σ. το Ρέθυμνο) και ερχόμασταν με χαρές γιατί πάντα κερδίζαμε.

[…] Ήταν τόση ευτυχία, τόσες χαρές [αλλάζει ο τόνος της φωνής της όταν τα λέει αυτά], δεν μπορείς να φανταστείς, δεν μπορείς. Ο μπαμπάς της με την Δήμητρα, γιατί η Δήμητρα είχε βγει 2 φορές η πολυτιμότερη παίκτρια της Ελλάδας, μία φορά στο πήγαν στο Βόλο και τα κλάματα μου ήταν… Δημοσιογράφοι εκεί πέρα, ήταν πάρα πολύ ωραία, πάρα πολύ ωραία! Με τραγούδια, με χορούς περάσαμε καταπληκτικά.»

Για τη Μιράντα το μόνο στοιχείο που απασχολεί τις σκέψεις της για το μέλλον, είναι τα παιδιά της. Παρ' όλο που παντρεύτηκε μικρή, δεν αναφέρει τον γάμο ως επιθυμία για αυτά. Αντίθετα οι σπουδές θεωρούνται απαραίτητες και μόρφωση είναι ως ασφάλεια για μία ευκολότερη ζωή. Επίσης, ο τόπος δεν προσδιορίζεται. Αναφέρει την σκέψη ότι η κόρη της θα μπορούσε να επιστρέψει στην Αλβανία για εργασία, αλλά φαίνεται και οι δύο τόποι να υπάρχουν ως δυνατότητες, ως ίσες ευκαιρίες για το μέλλον. Οι σπουδές είναι γι' αυτήν η διέξοδος η κόρη της να αποκτήσει ένα διαφορετικό μέλλον από τους ίδιους. *«Για την μεγάλη πιο πολύ, να προχωρήσει την ζωή της, να κάνει κάτι, να σπουδάσει κάτι, να βγει στην ζωή ρε παιδί μου. Αύριο μεθαύριο να έχει την δουλειά της, να μην είναι σαν εμάς που ήρθαμε με δυσκολία και πάμε και δουλεύουμε όπου βρούμε. Αυτή να έχει τις σπουδές της, να έχει μια δουλειά καλή, να μην τραβάει αυτά που τραβάμε εμείς ας πούμε. Αυτό. Αυτό έχουμε στο μυαλό μας τώρα.»* Στην μεγάλη κόρη της βλέπει το μέλλον που η ίδια δεν είχε. Η προοπτική της επιστροφής, που για την ίδια υπάρχει στην σκέψη μόνο σαν όνειρο, προβάλλεται μέσα από τα μεταφερμένα λόγια της κόρης της, που δεν γνωρίζουμε αν αποτελούν πράγματι επιθυμία του παιδιού της ή προβολή των δικών της επιθυμιών. *«Όχι εμείς, τουλάχιστον η Ίνα που μιλάει έχει μάθει πάρα πολύ και προσπαθεί και να γράψει, της αρέσει και να γράψει, θέλει και να διαβάσει αλβανικά με λίγο δυσκολία, αλλά της αρέσει να ξέρει. Γιατί λέει αν πάω και σπουδάσω εδώ και θέλω να δουλέψω στην Αλβανία ή να θέλει να κάνει σχολείο εκεί, λέει πώς θα ξέρω;»*

Η προβολή στα παιδιά τους όσων δεν κατάφεραν να ακολουθήσουν οι ίδιοι, λόγω του δύσκολου αγώνα της μετανάστευσης, εντοπίζεται σε πολλές αφηγήσεις, αρκετά συχνά σε στιγμές συγκίνησης και ταυτόχρονα στεναχώριας.

«[…] Αλλά όπως είπε και ο Νίκος, με το κουμμουνιστικό κόμμα απαγορευότανε το τρίτο παιδί (σ.σ. να σπουδάσει). Το ίδιο έπαθα και εγώ, δηλαδή από τα τέσσερα παιδιά στην οικογένεια είχα τον μεγαλύτερο βαθμό, αλλά πήγε ο αδερφός μου αξιωματικός και η αδερφή μου δασκάλα. Δεν μου έδωσαν το δικαίωμα να συνεχίσω το πανεπιστήμιο. Αυτό μου έχει μείνει πολύ στην ζωή μου και για αυτό έλεγα στα παιδιά μου να διαβάζουν, για να γίνει το όνειρο μου πραγματικότητα σε αυτούς.» [Λίντα, 52]

Και για την επόμενη αφηγήτρια, τη Μιρέλα, η **επιστροφή** στη Ρουμανία δεν φαίνεται ως προοπτική για το μέλλον της οικογένειάς της, καθώς για εκείνη, αλλά περισσότερο για την κόρη της, αποτελεί έναν εντελώς ξένο τόπο. Πλέον το βλέπει ως μακρινό όνειρο, όταν μεγαλώσει και γεράσει. *«Άμα γυρίσω (θα είναι) όταν η Ειρήνη θα τελειώσει το σχολείο, να δούμε τι και πως. Αλλά και πάλι δεν ξέρω. Κοίτα δεν λέω ότι δεν θέλω, θα ήθελα πάρα πολύ, αλλά μου φαίνεται λίγο εγωιστικό. Είναι επειδή θα τους κόψω και τον πατέρα της και αυτήν από όλους. Δηλαδή εγώ εδώ έχω κάνει μία ζωή, μπορείς να πεις. Αυτοί πρέπει να το πάρουνε από την αρχή. Η Ειρήνη δεν είναι άνθρωπος που προσαρμόζεται εύκολα, ενώ ο πατέρας της είναι 50 χρονών. Δεν μπορείς να πας έναν άνθρωπο… και τι θα κάνει εκεί; Ντάξει εγώ αλλιώς ήρθα, προσαρμόστηκα, πέρασε ο καιρός, ήξερα ότι θα φύγω, θα γυρίσω πίσω, αλλιώς ήταν. Σου είπα από την αρχή εγώ ήθελα πάρα πολύ και ήθελα και μετά που γέννησα να πάμε στην Ρουμανία. Αλλιώς είναι εκεί η ζωή, αλλά… Άσε που εγώ σιγά σιγά δεν θυμάμαι λέξεις. Δεν είχα εξασκηθεί, δηλαδή τίποτα, δεν είχα εξασκηθεί στην δουλειά μου. Ποιος ξέρει δεν είναι και εύκολο μετά από 12 χρόνια να πας. Και για μένα πάλι από την αρχή θα τα παίρνω.»* Λόγω των βιωμάτων της και τον συνεχή εξαναγκασμό να αλλάζει τόπο διαμονής, μπορεί να κρίνει τις επιπτώσεις που θα έχει στην οικογένειά της η μετανάστευση προς έναν άγνωστο γι' αυτούς τόπο. Οι αναμνήσεις της συνεχούς μετακίνησης, την οδηγούν στο να μην θέλει να βιώσουν τις ίδιες δυσκολίες και οι δικοί της άνθρωποι, τον ξεριζωμό, την αποκοπή από συγγενείς, φίλους και το σπίτι τους. Ταυτόχρονα πλέον ακόμη και για την ίδια θεωρεί ότι θα είναι ένας ακόμη καινούριος τόπος, λόγω της πολυετούς απουσίας της από την χώρα.

Στις ερωτήσεις για το μέλλον, η ταύτιση με αυτό των απογόνων είναι καθολική, όπως επίσης και του τόπου κατοίκησής τους, καθώς *«…η ζωή είναι για τα παιδιά»*. Και για την Αλεξάντρα η ύπαρξη και οι επιλογές των παιδιών ήταν πάντα για εκείνη το κριτήριο με το οποίο καθοριζόταν το που βλέπει τον εαυτό της τα επόμενα χρόνια. Μέσα από τις αφηγήσεις της, φανερώνεται ότι η υλική σύνδεση με την προηγούμενη πατρίδα, μέσω της απόκτησης ενός σπιτιού στην πόλη, γίνεται με σκοπό την επιστροφή του παιδιού της σε αυτή. Στο μέλλον επιθυμεί να ανακτήσει τις στιγμές σε τόπους του παρελθόντος, μέσα από την ζωή των επόμενων γενιών, που έρχονται να επαναφέρουν μνήμες, και μέσω αυτών τους δεσμούς με μία πατρίδα που η οικογένεια χρειάστηκε να εγκαταλείψει. Ταυτόχρονα, και για εκείνη η επιστροφή είναι μία μακρινή επιθυμία, σε ιδανικές συνθήκες που θα μπορούσε να πάρει μαζί της την οικογένειά της. Η στιγμή της συνειδητοποίησης της τελικής απόφασης για το ποιος τόπος θα είναι το μέλλον τους, έρχεται μέσα από την απόφαση των ίδιων των παιδιών να παραμείνουν στην Ελλάδα.

- Όταν αγόρασα εγώ αυτό το σπίτι εδώ πέρα, πούλησα το σπίτι που είχα στο Περμέτι, πούλησα και ένα σπίτι που είχα αγοράσει στα Τίρανα. Γιατί μέχρι να πάει ο Αιμίλιος στο πανεπιστήμιο εδώ πέρα στο Ηράκλειο, πάλι είχα αυτή την έννοια πως θα γυρίσουμε. Και έλεγα εγώ αν δεν περνάει, γιατί το όνειρό μας ήταν να σπουδάσουν τα παιδιά, οπωσδήποτε να πηγαίναν να σπουδάζανε, δηλαδή αυτό δεν ξέρω πώς το είχαμε, γιατί τώρα δεν το έχω, το λέω λάθος γιατί δεν θα γίνουν όλοι καθηγητές και τέτοια…. αρκεί να είναι καλά παιδιά, όπως σου το 'πα. Και… λέω άστο να αγοράσουμε ένα σπίτι στα Τίρανα, άμα δεν πάει ο Αιμίλιος εδώ θα πάμε στο ιδιωτικό στα Τίρανα, γιατί πήγανε τότε πολλά παιδιά από εδώ που δεν μπορούσαν να σπουδάσουν εδώ πέρα και τους στείλανε στα Τίρανα. […] Να το που ο Θωμάς δεν πήγε ποτέ στα Τίρανα και λέω εγώ τι το θέλω και αυτό το σπίτι. […]

- Οπότε εκεί σκεφτήκατε ότι μάλλον θα μείνετε εδώ μόνιμα;

- Το είχαμε σκεφτεί να γυρίσουμε. Μέχρι που πήγε ο Αιμίλιος στο πανεπιστήμιο, ήταν πάντα στο μυαλό μας ότι θα γυρίσουμε. Την ώρα που μπήκε εδώ στο πανεπιστήμιο, γυρίσαν όλα πίσω. Λέω τέρμα, εδώ, Ελλάδα. Δεν υπάρχει.

- Για τα παιδιά…;

- Για τα παιδιά. Ε εντάξει, η ζωή είναι για τα παιδιά. [Αλεξάντρα, 57]

Η αγορά ενός **σπιτιού** σφραγίζει την επιλογή για τόπο κατοικίας, με κύριο κριτήριο το πού τα παιδιά του κάθε ενός επιλέγουν να ζήσουν. Η απόκτηση δικής τους περιουσίας, τους συνδέει άμεσα και υλικά με έναν τόπο, δηλώνοντας την παρουσία τους σε αυτό και την μετάβαση από την ταυτότητα του μετανάστη που βρίσκεται μετέωρος μεταξύ διαφορετικών τόπων, στο μόνιμο μέλος της τοπικής κοινωνίας.

- Οπότε για το μέλλον σκέφτεστε…

- Το μέλλον τίποτα. Εμείς τώρα αγοράσαμε ένα σπίτι στην Αλβανία το πουλήσαμε και σκεφτόμαστε να αγοράσουμε ένα σπίτι στην Αθήνα.

- Για τα παιδιά ή..

- Για τα παιδιά και για μας. Πρώτα τα παιδιά και …

- Τα παιδιά είναι στην Αθήνα..

- Ναι μα δεν γυρίζουν στο Ρέθυμνο. Εσύ το ξέρεις. [Νίκος, 55]

[2.7] Η γλώσσα ως κοινωνικό πλαίσιο ανασυγκρότησης του παρελθόντος

«Κάθε γλώσσα δεν είναι άλλες λέξεις για τα ίδια πράγματα. Είναι ο τρόπος που κάθε λαός συλλαμβάνει, επεξεργάζεται και εκφράζει τον κόσμο· είναι μια άλλη ταξινομία τού κόσμου.» [117]
[Ferdinand de Saussure]

«Πώς μπορεί κανείς να διαλέξει ανάμεσα στη γλώσσα της μητέρας του και στη γλώσσα των παιδιών του;» [118]
[Βασίλης Αλεξάκης]

_ Πρώτες αναμνήσεις της ελληνικής γλώσσας

Οι εκφραστικές διέξοδοι της συλλογικής μνήμης των μεταναστών εντοπίζονται στην επιτελεστικότητα της ταυτότητάς τους. Ο χώρος, η γλώσσα και ο χρόνος απαρτίζουν ορισμένα βασικά κοινωνικά πλαίσια της μνήμης, δηλαδή συστήματα λογικής, προσανατολισμού, χρονολόγησης και τοπογράφησης που προλαμβάνουν την ανάμνηση δημιουργώντας για λογαριασμό της ένα «σύστημα του παρελθόντος».[119] Ο ρόλος της γλώσσας ως αυτοτελούς τέτοιου πλαισίου, αποτελεί μία άμεσα **ορατή μορφή εκδήλωσης** της πολιτισμικής και εθνικής ταυτότητας μιας χώρας, με την έννοια της να διαπλέκεται στις μορφές έκφρασης της συλλογικής μνήμης, να δυσχεραίνει τις δυσκολίες της καθημερινότητας και να καθορίζει τις διαφορετικές ετερότητες. Κάθε μεταναστευτική κοινότητα προσπαθεί να βρει «κοινούς τόπους» και σημεία αναφοράς στον τόπο υποδοχής, τα οποία είναι καθοριστικής σημασίας για τους όρους της ένταξής της σε αυτήν, με τη γλώσσα να είναι ένα από αυτά. Μία τέτοια αναγωγή στις κοινές ρίζες και στην κοινή γλώσσα αποτελεί θεμέλιο της εθνικής και συλλογικής ταυτότητας[120] του κάθε υποκειμένου.

Από τις πρώτες αναφορές των αφηγητών στην εγκατάστασή τους στην Ελλάδα, η γλώσσα εμφανίζεται ως στοιχείο που συμπυκνώνει και εν συνεχεία εκδηλώνει τις **δυσκολίες στον άγνωστο τόπο**. Οι περισσότεροι άνθρωποι επισημαίνουν την μη γνώση της ελληνικής γλώσσας ως κομμάτι που τους δυσκόλεψε κυρίως στην εύρεση εργασίας, και ειδικότερα εργασίας σχετικής με το αντικείμενο που είχαν σπουδάσει ή εργαστεί στο παρελθόν. Η αδυναμία συνεννόησης επέφερε τη διάσπαση της συνέχειας της καθημερινότητας του παρελθόντος, στη νέα πατρίδα, αφού οι συνθήκες αυτές τους ανάγκασαν να επιλέξουν όποια μορφή εργασίας τους προσφερόταν. Παράλληλα, η απουσία ελληνικών δημιούργησε προβλήματα και στην καθημερινή συνεννόηση σε πρακτικά ζητήματα, αλλά και αδυναμία δημιουργίας ισχυρών κοινωνικών δεσμών, ειδικότερα σε μία μικρή κοινωνία όπως το Ρέθυμνο, όπου η διεθνής γλώσσα των αγγλικών δεν είναι καθολικά χρησιμοποιούμενη.

- Η Αθηνά σε σχέση με εδώ πως ήταν; Η ζωή πως ήταν; Είχατε μόλις αλλάξει και χώρα.

- Ναι ήταν πολύ δύσκολο στην αρχή λόγω γλώσσας. Ήταν δύσκολο να μιλήσεις και ήταν δύσκολο να βρει κάποιος δουλειά τότε. Αλλά παρ΄ όλα αυτά με βοήθεια, με προσπάθεια, σιγά σιγά μάθαμε λίγο την γλώσσα που καταλαβαίναμε τι μας λέγανε. (γέλια) [Νίκος, 55]

« Όχι εγώ δεν δούλευα γιατί προφανώς δεν ήξερα και την γλώσσα καλά και δεν μπορούσα να δουλεύω.» [Μιράντα, 34]

«[…] να σου πω νευρίαζα που πήγαινα στο σούπερ μάρκετ να ψωνίζω και δεν ήξερα να διαβάζω και δεν μιλούσανε Αγγλικά. Γι΄ αυτό και πείσμωσα και διάβασα. Για να μάθω.[…] Ναι να διαβάζω έμαθα. Και με κεφαλαία γράμματα. Φαντάζομαι εγώ μέχρι το χειμώνα διάβαζα. Και μετά διάβαζα ό,τι έπιανα. Ό,τι, όπου έβλεπα, καθόμουν πολλές φορές και στο δρόμο, [γέλια] καθόμουνα και προσπαθούσα να διαβάζω.» [Μιρέλα, 42]

Οι δυσκολίες δεν υπόκεινται μόνο στο λεκτικό κομμάτι, αλλά μέσα από την αφήγηση της Μαρίας φαίνεται να υπήρχαν και στο περιεχόμενο τους. Το καινούριο για εκείνη δεν αφορούσε μόνο την γλώσσα αυτή καθ' αυτή (όπως είναι η προφορά, λέξεις, αλφάβητο), αλλά και το λεξιλόγιο, καθώς αρκετές έννοιες μέχρι εκείνη τη στιγμή, της ήταν άγνωστες. Συνεπώς, ο

---

117 Saussure Ferdinand de [1979], *Μαθήματα γενικής γλωσσολογίας*, μτφ. Φ.Δ. Αποστολόπουλου, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα

118 Vassilis Alexakis [1993], *Paris-Athènes*, Παρίσι, Seuil, 1989 / *Παρίσι-Αθήνα*, Εξάντας, σελ.37

119 Λαμπροπούλου Δήμητρα [2016], «Πόλη, Μνήμη και προφορική ιστορία», στο Μπούσχοτεν Ρίκι, Β. κ.ά (επιμ.), *Η μνήμη αφηγείται την πόλη. Προφορική ιστορία και μνήμη του αστικού χώρου*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, σελ.14

120 Πολυκανδριώτη Ουρανία [2002], «Μνήμη και ταυτότητα. Παρατηρήσεις σε ορισμένα κείμενα της ελληνικής διασποράς στη Γαλλία τον 20ο αι.», *Σύγκριση*, Τεύχος 13, σελ.114

τομέας της γλώσσας υπογραμμίζει αντιθέσεις ανάμεσα στο παρελθόν και το παρόν, στον *εκεί* τόπο και στον *εδώ*, όχι μόνο στα πολιτισμικά στοιχεία, αλλά και στη νοοτροπία και στις ευκαιρίες που δημιουργούνται, τοποθετώντας τους μετανάστες στο μέσο αυτής της απόστασης.

«[…] Μετά ξαναήρθα και δούλεψα σε μία καντίνα. Που εκεί το αφεντικό ήτανε Έλληνας. […] Θέλω να σου πω ότι το παιδί μου τώρα να πάει να δουλέψει κάπου δεν θα του είναι, σε όποια χώρα και να πάει, δεν θα τους είναι δύσκολο, κατάλαβες; Καταρχήν ξέρουνε άψογα τα αγγλικά και προσπαθούν να μάθουνε και τα γερμανικά…ε… αλλά ξέρουνε τι είναι οι διαφορετικοί καφέδες, τι είναι αυτά τα χάμπουργκερ, τσιζμπεργκερ, εγώ δεν τα ήξερα αυτά, καταρχήν δεν τα είχα φάει, μετά δεν τα ήξερα ότι υπήρχανε στον κόσμο αυτά, δεν θα το κρύψω [γελάει]. Λέω πώς θα το καταφέρω; Μου λέει θα το καταφέρεις. Η αδερφή μου μου λέει αφού ο άνθρωπος λέει θα σε βοηθήσει. Να σου πω ότι σε δύο μήνες έμαθα και να δουλεύω άψογα και με τους τουρίστες συνεννοούμουν και με το αφεντικό… […]Αλλά μου μιλούσε μόνο ελληνικά, ο άνθρωπος δεν βαριότανε ποτέ να μου πει… Δηλαδή δεν βαριότανε, μου λεγε. Ήταν άψογος άνθρωπος, είναι άψογος άνθρωπος.»

Για κάποιους η νέα γλώσσα υπήρχε ήδη **καταγεγραμμένη στη μνήμη** τους, καθώς η πρώτη επαφή είχε πραγματοποιηθεί πριν βρεθούν στον ξένο τόπο. Οι μνήμες που έχουν άτομα όπως ο Chris ή η Λίντα, δείχνουν ότι η επαφή αυτή προήλθε τόσο ακούσια όσο και ηθελημένα, διευκολύνοντας τον βαθμό οικειότητας, όχι όμως τις πρακτικές διαδικασίες της εκμάθησης. Για την τελευταία ειδικότερα, τα ελληνικά επαναφέρουν στο παρόν τις αναμνήσεις του παρελθόντος, τις στιγμές με τον πατέρα της που δεν ζει σήμερα, αποτελώντας βασικό μέσο ανασυγκρότησης της μνήμης.

- Αυτό που θυμάμαι επειδή εγώ είμαι από το Περμετί όπου το 30% μιλάει ελληνικά, είχαμε ελληνικό σχολείο και ο πατέρας μου ήξερε ελληνικά και τα είχα ακούσει κάποιες κουβέντες από πριν.[…]

Αυτά που ξέρατε, που μου είπατε ότι ήξερε ο πατέρας σας, σας βοήθησαν;

- Ναι. Με βοήθησαν. Ο πατέρας μου μέχρι την Τετάρτη δημοτικού έκανε ελληνικά στο σχολείο.

- Οπότε μιλούσε κανονικά;

- Επειδή ήταν με το κόμμα δήμαρχος εκεί πέρα, της πόλης που ήμασταν, ήταν λίγο απαγορευμένο να τα μιλούσαμε. Δεν τα μιλούσαμε στο σπίτι.

- Εννοώ τα καταλάβαινε..

- Ναι, ο μπαμπάς μου ήξερε. Δηλαδή όταν πρωτοήρθαμε εδώ, καταλάβαινε. Μας είχε πει και κουβέντες και αυτά αλλά κρυφά, κρυφά βέβαια. Εντάξει όχι πως δεν δυσκολεύτηκα, δυσκολεύτηκα. [Λίντα, 52]

Για τον Chris και τη σύζυγό του, παρά το γεγονός ότι στην Αγγλία μάθαιναν την ελληνική γλώσσα σε νυχτερινό σχολείο με στόχο την μετακόμισή τους στην Ελλάδα, τα περισσότερα και ουσιαστικότερα στοιχεία τα έμαθαν ερχόμενοι εδώ, μέσω ενός φίλου τους Έλληνα, που αποτέλεσε την σύνδεση τόσο με την χώρα, την καθημερινότητα και τον νέο τρόπο ζωής, όσο και με την ελληνική γλώσσα. Η ανάγκη των μεταναστών για επικοινωνία με τους ντόπιους και η προτροπή και βοήθεια από τους ίδιους αποτέλεσε κίνητρο να προσπαθήσουν να μάθουν και μόνοι τους την ελληνική γλώσσα.

- Δηλαδή πώς μάθατε;

- Από την τηλεόραση πιο πολύ. Έβλεπα εκεί, διάβαζα, άκουγα… Να πω την αλήθεια πιο πολύ την έχω μάθει την γλώσσα την έμαθα εδώ στο χωριό. Γιατί μιλούσα πιο πολύ με ανθρώπους, γιατί στο Ρέθυμνο ήμουνα μέσα. Εσύ ξέρεις πως είναι στην πόλη, δεν μιλάνε, δεν μιλάει κανένας. Εδώ στο χωριό, ο ένας περνάει, ο άλλος περνάει και μου μιλάει και έμαθα καλύτερα την γλώσσα. [Μιρέλα, 42]

Για αυτούς που ήρθαν με τις οικογένειές τους ή τις δημιούργησαν στο Ρέθυμνο, η παρουσία των μικρών παιδιών τους στο ελληνικό σχολείο, τους προέτρεψε να μάθουν να διαβάζουν και να γράφουν ελληνικά. Η επαφή αυτή ενισχύει τη σύνδεση των αφηγητών με τις επόμενες γενιές, ενώ αντίστροφα η γνώση της μητρικής τους γλώσσας συνδέει, νοητά και κυριολεκτικά με τους συγγενείς, τους προγόνους και την ίδια την αρχική πατρίδα. Η γλώσσα επιτελεί, συνεπώς, τον ρόλο της διαχρονικής και διατοπικής σύνδεσης, όντα παρούσα σε κάθε στιγμή της καθημερινότητας.

_ Νοηματοδοτήσεις της μητρικής γλώσσας

Παράλληλα με τη γλώσσα την οποία είναι υποχρεωμένοι να γνωρίσουν ερχόμενοι στην Ελλάδα, **οι μητρικές γλώσσες** των μεταναστών, παρά την απομάκρυνση από τον τόπο προέλευσης τους, συνεχίζουν να επιτελούν πολλαπλούς ρόλους για τους ίδιους και το ευρύτερο κοινωνικό τους περιβάλλον. Η χρήση της γλώσσας που μέχρι τότε ήξεραν, δεν αποτελεί απλά διευκόλυνση στην επικοινωνία με τους ομογενείς τους, αλλά το κοινωνικό πλαίσιο μέσα στο οποίο συντάσσεται, ανασυγκροτείται και εξελίσσεται η μνήμη του τόπου. Στις διάφορες προφορικές μαρτυρίες και την προφορική παράδοση, η γλώσσα φέρει **διαφορετικές νοηματοδοτήσεις**, με σκοπό τη διατήρηση της συλλογικής μνήμης των ετεροτήτων.

Τα υποκείμενα, όπως η Μιράντα στο ακόλουθο απόσπασμα, αναγκάζονται στην καθημερινότητά τους να μιλάνε περισσότερο ελληνικά, καθώς τα παιδιά προτιμούν να χρησιμοποιούν την γλώσσα που έμαθαν, ακούνε καθημερινά και μιλάνε με τους φίλους της, εμπεριέχοντας την προσπάθεια να ενταχθούν στον τόπο που ζουν και μεγαλώνουν. Η επιθυμία των γονέων να «ακούγεται» και η μητρική τους γλώσσα, να την **γνωρίζουν και να την μιλούν τα παιδιά τους**, ενισχύεται από την απόσταση που τα ίδια δημιουργούν, καθιστώντας την ανάγκη να βρεθούν άλλοι ισχυρότεροι δεσμοί.

- Εδώ πως μιλάτε μεταξύ σας;

- Ελληνικά. Ελληνικά όταν είμαστε μόνο με τα παιδιά. Όταν είναι με τα πεθερικά μου, Αλβανικά, Ελληνικά γιατί δεν ξέρουνε την γλώσσα , αλλά με τα παιδιά ελληνικά. Γιατί η μικρή θέλει, επειδή δεν μιλάει, θέλει να της μιλήσεις μία γλώσσα. Αλλά και η μεγάλη να της μιλήσεις Αλβανικά θα στο γυρίσει Ελληνικά. Αλλά μιλάμε και τις δύο γλώσσες. Αλλά πιο πολύ την ελληνική γλώσσα, που έχουν και τα παιδιά στο σχολείο τώρα… και με το διάβασμα… δεν θέλουν τώρα τα παιδιά τους μιλάς αλβανικά, το γυρίζουν ελληνικά… καταλαβαίνουνε τι τους λέμε, αλλά έχουνε μάθει, μιλάνε και στο σχολείο με τους φίλους τους γι΄ αυτό… Ντάξει δεν είναι καλό, εμείς πάντως την μεγάλη την μάθαμε την Αλβανική γλώσσα, μιλάει πάρα πολύ καλά και να γράψει. Όταν στέλνουμε μηνύματα μεταξύ μας, όταν είναι στο σχολείο, εγώ τα γράφω επίτηδες αλβανικά και μου τα γράφει αλβανικά, με λίγο δυσκολία, ξεχνάει κάτι, αλλά τα γράφει. Εντάξει γιατί έχω εγώ τον αδερφό μου, συγγενείς που έχω, τα παιδιά δεν ξέρουνε καθόλου την αλβανική γλώσσα και έχουν μεγάλη δυσκολία όταν πάνε στην Αλβανία με τους συγγενείς τους. Όχι εμείς, τουλάχιστον η Ίνα που μιλάει έχει μάθει πάρα πολύ και προσπαθεί και να γράψει, της αρέσει και να γράψει, θέλει και να διαβάσει αλβανικά με λίγο δυσκολία, αλλά της αρέσει να ξέρει. Γιατί λέει αν πάω και σπουδάσω εδώ και θέλω να δουλέψω στην Αλβανία ή να θέλει να κάνει σχολείο εκεί, λέει πώς θα ξέρω;

Καθημερινά πρακτικές (γραπτά μηνύματα, επιμονή στην ομιλία) χρησιμοποιούνται για να φέρουν τα παιδιά σε επαφή με την αλβανική γλώσσα, καθώς αποτελεί ένα μέσο για να συνεχιστεί μια νοητή επαφή με το παρελθόν και να διατηρηθεί και να μεταφερθεί και στην επόμενη γενιά η μνήμη του τόπου καταγωγής, ενός τόπου που τα παιδιά της δεν τον έχουν ζήσει και μέσα από την γλώσσα γίνεται προσπάθεια να περάσει ένα μέρος της ζωής της αυτής. Η γλώσσα φέρει με άμεσο και διακριτό τρόπο την πολιτισμική και συλλογική μνήμη ενός λαού και συνεπώς η συνέχιση της χρήσης της από τις επόμενες γενιές καθίσταται αναγκαία για να μην περαστεί στη λήθη ολόκληρο το παρελθόν του εκάστοτε υποκειμένου, αλλά και του τόπου του ευρύτερα. Ταυτόχρονα, από το απόσπασμα που αναφέρθηκε, παρατηρείται η αφηγήτρια να συγκρίνεται με τα παιδιά του αδερφού της που δεν ξέρουν αλβανικά, δείχνοντας και την πρακτική πλευρά της γνώσης της μητρικής, την δυνατότητα δηλαδή να επικοινωνούν με τους υπόλοιπους συγγενείς τους και μέσω αυτών νοητά με την πατρίδα τους.

- […] Γιατί ξέρει και την γλώσσα, ξέρει και να διαβάζει, να γράφει… Ξέρουνε τα δικά μου και τα δύο παιδιά ξέρουνε και να διαβάζουνε και να γράφουνε.

- Στο σπίτι μιλάτε…;

- Εγώ με τα παιδία πιο πολύ ελληνικά μιλάω, γιατί… δεν ξέρω, πιο καλά…καταλαβαίνουνε και τα δύο, και τις δύο γλώσσες, αλλά δεν ξέρω ο μεγάλος θέλει να… Και ναι και με τον μπαμπά μιλάνε γεωργιανικά. Ναι. Γράφουνε, διαβάζουνε και οι δύο γεωργιανικά.

[Μαρία, 40]

Η γλώσσα, η μνήμη και η ταυτότητα είναι αυταπόδεικτο ότι αποτελούν λειτουργίες στενά αλληλοδιαπλεκόμενες. Ειδικότερα στις περιπτώσεις των πληθυσμών που έχουν οδηγηθεί στη μετανάστευση, **η μνήμη και η ταυτότητα** αποκτούν

διατοπικό χαρακτήρα, με τη γλώσσα να βρίσκεται και εκείνη στο κατώφλι μεταξύ των δύο τόπων. Οι ετερότητες ταλαντεύονται **ανάμεσα στις δύο γλώσσες**, που κατοπτρίζουν τις δύο όψεις της πολιτισμικής και εθνοτικής ταυτότητας τους. Μέσα από τα φαινομενικά διάσπαρτα γεγονότα των αφηγήσεων, «ο συνεκτικός ιστός που νοηματοδοτεί το νήμα της ζωής είναι η διαλεκτική διαδρομή, συμπληρωματική και συγκρουσιακή ταυτόχρονα, από τη μια γλώσσα στην άλλη». Οι δύο γλώσσες σκιαγραφούν δύο διαφορετικές αλλά εντελώς υποκειμενικές πραγματικότητες, οι οποίες αναπαριστούν τις δύο πλευρές των βιωματικών τους ιστοριών. Η επιστροφή στο παρελθόν, η προηγούμενη ζωή και η ζωή των προγόνων τους, βρίσκονται σε μια παράλληλη αφήγηση με τη ζωή στο Ρέθυμνο, στη νέα πατρίδα, και συντελούν ώστε τα σημασιολογικά πεδία των δύο γλωσσών να διευρυνθούν και τελικά να αποτυπώσουν δύο διαφορετικές πολιτισμικές πραγματικότητες. [121]

Νίκος: Μεταξύ μας τώρα μιλάμε πιο πολύ ελληνικά γιατί όταν είναι ο Τομόρ με τη Χριστίνα, εμείς μιλάμε αλβανικά αλλά αυτοί απαντάνε ελληνικά οπότε αναγκαζόμαστε να μιλάμε ελληνικά.

Λίντα: Και στην Αλβανία το κάνουμε αυτό.

Νίκος: Και στην Αλβανία , ξεκινάμε αλβανικά μαζί με και καμιά ελληνική λέξη στην μέση (γέλια) […] Με την μία μας καταλαβαίνουν (γέλια,) με την πρώτη. Ε τόσα χρόνια 23 χρόνια.

Λίντα: Και ελληνικά ξέρουν

Νίκος: Ναι ξέρουν και εκεί. […]

Λίντα: Και η γλώσσα μας έχει (σ.σ. αλλάξει)... Όχι πως δεν μιλάω αλβανικά, παναγία μου, αλλά το λέω με μια προφορά που με καταλαβαίνουνε, μου λένε στην Ελλάδα ζεις; Ενώ μιλάω αλβανικά.

Η γλώσσα και η προφορά εμφανίζεται ως στοιχείο που καθορίζει τον τρόπο της ορατότητας των μεταναστών από το κοινωνικό τους περιβάλλον, τόσο στον έναν τόπο όσο και στον άλλο. Πέρα από τη μεταφορά της εκάστοτε μητρικής γλώσσας τους στην Ελλάδα, εμφανίζονται περιπτώσεις όπου η *νέα* γλώσσα, η ελληνική, επιστρέφει στον *άλλο* τόπο, σημασιοδοτώντας τα υποκείμενα που τη φέρουν με κοινωνικά στοιχεία του τόπου εγκατάστασης και εν συνεχεία διαφοροποιώντας τα και καθιστώντας τα *ξένα,* για δεύτερη φορά. Τα άτομα βρίσκονται μπροστά στην αδυναμία να επιλέξουν ανάμεσα στις δύο γλώσσες, ανάμεσα στις δύο τους ζωές, και συνεπώς, μέσα από την διατοπική τους ταυτότητα που συντίθεται, οδηγούνται να επιλέξουν και τις δύο ταυτόχρονα. Ταυτόχρονα, η ακούσια ανάμιξη αυτή των δύο γλωσσών εντοπίζεται σε πολλές διαφορετικές χωρικές συνθήκες και πλαίσια, επιτυγχάνοντας έμπρακτά την **αμφίδρομη σύνδεση** των δύο πατρίδων.

Οι νοηματοδοτήσεις αυτές που φέρει η γλώσσα εγγράφονται στις αναμνήσεις των μεταναστών για την κάθε χώρα που έχουν ζήσει, σχηματίζοντας τις παρούσες αντιλήψεις και πεποιθήσεις τους, και καθορίζοντας ταυτόχρονα τον τρόπο που θυμούνται σήμερα τα βιώματα τους στον κάθε διαφορετικό τόπο. Για την Μιρέλα, παραδείγματος χάριν, η άρνηση να μάθει την πορτογαλική γλώσσα, το διάστημα που μετανάστευσε εκεί για εργασία, χρησιμοποιείται ως στοιχείο αντίστασης σε μία καθημερινότητα, σε συνθήκες εργασίας και σε μία αντιμετώπιση από τους ντόπιους που δεν της ταίριαξαν. Οι αναμνήσεις αυτές φέρουν στο σήμερα μία συγκεκριμένη αρνητική εικόνα για τις περιόδους της ζωής της στους διαφορετικούς τόπους όπου η εκάστοτε γλώσσα της επιβαλλόταν, γεγονός που υποδηλώνεται και από τον τρόπο εξιστόρησης, όπου η αφήγηση διακόπτεται συνοπτικά επιθυμώντας να αλλάξει θέμα.

«Όχι. Στην Πορτογαλία που ήμουν δεν μου άρεσε καθόλου. Δεν μπορούσα. Βέβαια είχαμε και ένα κακό αφεντικό στην Πορτογαλία, όλο έλεγε να μάθουμε γλώσσα, να μάθουμε γλώσσα. Και τους λέω στην συμφωνία μου δεν λέει να μάθουμε γλώσσα. Δηλαδή εγώ πάω και πρέπει να είμαι λεξικό; Όπου πάω να δουλεύω, να μάθω την γλώσσα; Εμένα δεν μου αρέσει η γλώσσα, δεν μου άρεσε καθόλου. Πολύ άσχημη ακούγεται. Και στα Χανιά το ίδιο μαλώναμε με έναν στη δουλειά. «Να μάθεις την γλώσσα». Γιατί να μάθω; Αφού όλοι είναι ξένοι. Να μάθω στους ξένους; Να μάθω εγώ για μετά να μάθω στους ξένους; Όλη η παραλία ξένοι ήταν, γιατί να μάθω εγώ την γλώσσα; ... Άμα θες να με ρωτάς κάτι άλλο…»

Οι επιλογές των ατόμων να χρησιμοποιούν τόσο την μία γλώσσα, όσο και την άλλη, ξεφεύγουν από τα πλαίσια της διευκόλυνσης της καθημερινότητας και υποδηλώνουν τον τρόπο που ορίζουν και θέλουν να είναι ορατά. Η έντονη

[121] Πολυκανδριώτη Ουρανία [2002], «Μνήμη και ταυτότητα. Παρατηρήσεις σε ορισμένα κείμενα της ελληνικής διασποράς στη Γαλλία τον 20ο αι.», *Σύγκριση*, Τεύχος 13, σελ.112

προσπάθεια, που αναφέρθηκε πρωτύτερα, να χρησιμοποιούν τα παιδία τους την δική τους μητρική γλώσσα, αλλά και αντίστοιχα η επιμονή των επόμενων γενιών, που γεννιούνται ή μεγαλώνουν στο Ρέθυμνο, να επικοινωνούν στα ελληνικά, υποδηλώνουν **στοιχεία αντίστασης** στο χωροκοινωνικό περιβάλλον που υποσυνείδητα τους επιβάλλεται.

- Ούτως ή άλλως η μικρή έχει διπλή υπηκοότητα.

- Την γλώσσα την ξέρει;

- Ναι, αλλά δεν θέλει να μιλήσει. […] Μιλάμε ελληνικά. Της λέω, από μικρή την μαθαίνω απλά δεν θέλει να μιλήσει. Ενώ μπορεί και από όταν ήταν δύο – τριών χρονών της έλεγα «Ειρήνη δωσ' μου το ποτήρι» στα Ρουμανικά, κοιτούσε το ποτήρι και έλεγε «δεν ξέρω, δεν ξέρω τι λες». Οπότε είναι πολύ πεισματάρα και τέτοια. Ενώ όταν έχει όρεξη, θα έρθει από μόνη της και θέλει καμία πρόταση που δεν ξέρει καμία λέξη και θα ρωτήσει. Ειδικά και στα γαλλικά που της μαθαίνω σιγά σιγά, δεν της αρέσει να την διορθώνεις. Και μετά πεισμώνει και δεν θέλει. [Μιρέλα, 42]

Για την Μιρέλα, παρά την άρνηση της κόρης της να χρησιμοποιήσει τα ρουμάνικα σε καθημερινές συζητήσεις, εκείνη της τα έχει μάθει, καθώς επίσης και τα γαλλικά. Για εκείνη η γνώση ξένων γλωσσών, τόσο της ελληνικής, όσο και των γαλλικών και των λατινικών που περιγράφει, παρουσιάζονται ως τρόπος να μάθει κανείς νέα πράγματα, να διαβάσει, να έρθει σε επαφή με την ιστορία διαφορετικών χωρών. Η επιθυμία της για νέες εμπειρίες και με διαφορετικούς πολιτισμούς, άλλωστε, είναι διάχυτη σε όλη μας την συζήτηση και εξιστόρηση της ζωής της, από το αντικείμενο των σπουδών που ήθελε να κάνει πραγματικά, μέχρι σήμερα μία απλή βόλτα στην πόλη.

Η γλώσσα γίνεται το μέσο αντίστασης αλλά και αναπαράστασης της ελευθερίας στην επιλογή του τρόπου που κάθε υποκείμενο επιθυμεί να βλέπει τον εαυτό του. *«Όταν ονειρεύομαι, όταν πέφτω στο κρεβάτι, είναι στα ελληνικά»,* αναφέρει η Κατερίνα σήμερα, καταφέρνοντας να εξαλείψει και να αντιστρέψει το γεγονός ότι το πρώτο διάστημα η εκμάθηση των ελληνικών της επιβλήθηκε από το οικογενειακό περιβάλλον του συζύγου της και την δυσκόλεψε αρκετά.

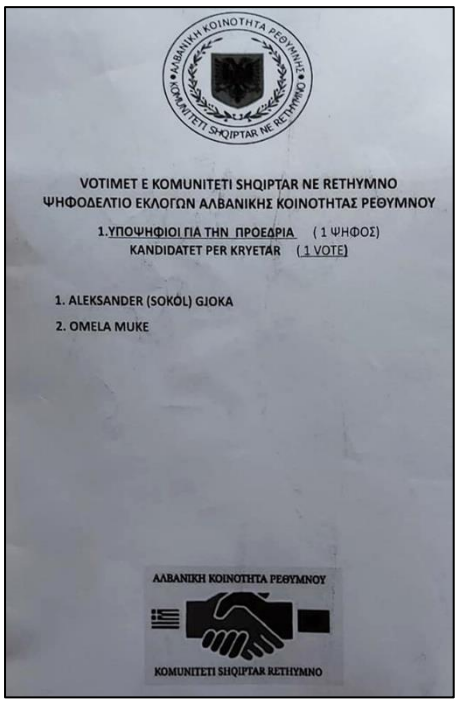

[Εικ.16] Ορατές μορφές άμεσης συνύπαρξης διαφορετικών γλωσσών και συνεπώς όψεων πολιτισμικών και εθνικών ταυτοτήτων

[2.8] Ταυτότητα και ορατότητα

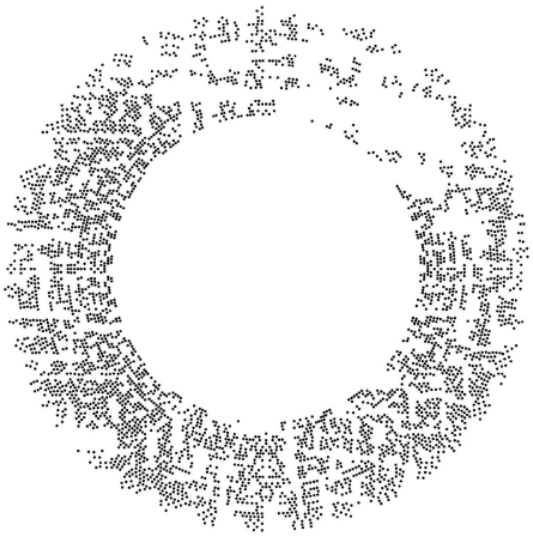

[Εικ.17] Οι αναμνήσεις ως ψηφίδες ανασύστασης και κατασκευής των ταυτοτήτων

Σχετικά με την έννοια της ταυτότητας και των χαρακτηριστικών που προσδιορίζουν ένα άτομο, ειδικότερα στις περιπτώσεις του εκτοπισμού, η ταυτότητα και η μνήμη είναι αλληλένδετες. Ο εκτοπισμός αποδίδει τη βιωματική φόρτιση του υποκειμένου, που εμπεριέχεται τόσο στη γεωγραφική απομάκρυνση όσο και στην αποξένωση από τις οικογενειακές και εθνικές ρίζες. Η αντιπαράθεση του ατόμου με την πολιτισμική διαφορετικότητα του *άλλου* και της κοινωνίας που εγκαθίσταται με την κοινωνία προέλευσης, που έχει πια απομακρυνθεί, συντελούν και στην αντιπαράθεση της μνήμης του παρελθόντος με τη σύγχρονη πραγματικότητα. Η ανάγκη, η δυσκολία ή και η άρνηση προσαρμογής σε μια νέα κοινωνία, θέτει το ζήτημα της πολιτισμικής ταυτότητας, ατομικής και συλλογικής, καθώς και της σημασίας της λειτουργίας της μνήμης στην προσπάθεια διαμόρφωσής της. «Οι διαδρομές που διανύουν τα άτομα σε μια κοινωνία φτιάχνονται με τους περιορισμούς και τα υλικά που παρέχει ως συγκροτημένο πεδίο σχέσεων και δυνατοτήτων. Η μνήμη, η ικανότητα να αναφέρεται κανείς στο παρελθόν σαν να το θυμάται, σαν το παρελθόν να έχει γράψει τα ίχνη του πάνω του, είναι μια ικανότητα κρίσιμη στη **διαδικασία της υποκειμενοποίησης**, της γέννησης δηλαδή υποκειμένων στον ορίζοντα ενός συγκεκριμένου κοινωνικού σχηματισμού».[122]

Οι υποκειμενικότητες βρίσκονται **μόνιμα υπό κατασκευή**, όπως και ο χώρος μέσα στον οποίο διαμορφώνονται και εν συνεχεία διαμορφώνουν. Η J. Butler προσεγγίζοντας τις διαπραγματεύσεις των συνόρων-ορίων μέσα από τις συναντήσεις στην καθημερινή ζωή, αναδεικνύει πως οι υποκειμενικότητες αυτές δεν συγκροτούνται στην ιδιωτική σφαίρα ως η σχέση του υποκειμένου με τον εαυτό του, αλλά «σε καθημερινές συναντήσεις με άλλους, διαρκώς επανακατασκευάζονται».[123] Όπως τονίζει και η S.Ahmed κάθε τέτοια συνάντηση δεν συμβαίνει μόνο στο παρόν, αλλά ανοίγει προηγούμενες συναντήσεις και καθεμιά από αυτές φέρει τα ίχνη ευρύτερων σχέσεων, καθώς οι ταυτότητες των υποκειμένων που συναντιούνται έχουν διαμορφωθεί από τις νόρμες, από τις φυλετικές, έμφυλες και ταξικές σχέσεις και αντιθέσεις εντός πολλαπλών και αλληλοσυνδεόμενων χώρων και χρόνων.[124]

Όπως αναφέρει η Ο. Πολυκανδριώτη[125] «Η πολιτισμική ταυτότητα αναδύεται μέσα από τη συλλογική μνήμη και στηρίζεται σε αναπαραστάσεις που είναι κοινές στα μέλη μιας ομάδας, αναπαραστάσεις σχετικές με την προέλευση, τις ρίζες,

---

[122] Σταυρίδης Σταύρος [2010], *Μετέωροι χώροι της ετερότητας*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα, σελ.87

[123] Ahmed Sara [2000]*, Strange Encounters: Embodied Others in Postcoloniality*, Routledge, σελ. 7

[124] Λαφαζάνη Όλγα [2023], «Κατοικώντας (σ)το όριο» στο Καλαντίδης Άρης, Μαντουβάλου Μαρία, Μίχα Ειρήνη, Στρατηγάκη Μαρία (επιμ.), *Έμφυλες προσεγγίσεις στη μελέτη της πόλης,* εκδόσεις Νήσος, Αθήνα, σελ.277-278

[125] Πολυκανδριώτη Ουρανία [2002], «Μνήμη και ταυτότητα. Παρατηρήσεις σε ορισμένα κείμενα της ελληνικής διασποράς στη Γαλλία τον 20ο αι.», *Σύγκριση*, Τεύχος 13, σελ. 108-109

την ιστορία και τη φύση της ομάδας αυτής. Η μνήμη του παρελθόντος, η μνήμη του χώρου, η μνήμη της παιδικής ηλικίας είναι νοητικές αναπαραστάσεις τόσο της ατομικής όσο και της κοινής εμπειρίας, αποτελούν δηλαδή ένα πολιτισμικό θεμέλιο κοινό στα μέλη μιας ομάδας. Η πολιτισμική ταυτότητα δεν είναι ωστόσο κάτι το σταθερό, με χαρακτηριστικά που θα μπορούσαν να οριστούν με αντικειμενικό τρόπο, αλλά μπορεί να παραλλάσσει μέσα στο πλαίσιο των κοινωνικών σχέσεων, αντιδράσεων και δια-δράσεων (καταστάσεις, περιβάλλον, περιστάσεις) από όπου αναδύεται η αίσθηση του *ανήκειν*, και από όπου προκύπτουν επίσης εθνοτικές εικόνες του κόσμου.»[126] Η απομάκρυνση από την πατρίδα αποκαλύπτει την ανάγκη να ανήκει κανείς κάπου, να επαναπροσδιορίσει τον τόπο που ζει και να ορίσει και πάλι την καθημερινότητά του. Η **αναζήτηση της ταυτότητας** είναι συνεπώς συνυφασμένη με τη μετοικεσία, ακόμα και όταν πρόκειται για εθελούσια απομάκρυνση από την πατρίδα. Η απομάκρυνση αυτή συνεπάγεται με μία αναδιαμόρφωση και επανεκτίμηση των σχέσεων που συνδέουν με την ιστορία, την παρελθούσα ζωή και το πολιτισμικό περιβάλλον, και καταλήγει στη δημιουργία μιας νέας σχέσης, μέσω της ανάμνησης και των στοιχείων που μεταφέρουν.

_ Μετέωρες ταυτότητες των ετεροτήτων

Η ταυτότητα του κάθε ατόμου που έχει μετακινηθεί σε έναν ξένο τόπο, δεν δημιουργείται μόνο μέσω της ικανότητας διατήρησης της παρελθοντικής μνήμης και των στοιχείων που φέρει, ωστόσο πλάθεται **ως μετέωρη ανάμεσα σε διαφορετικούς κόσμους**, ενεργοποιώντας νέες μνήμες που μοιράζεται και συνθέτει στο υφιστάμενο περιβάλλον. Η κατασκευή της διατοπικής ταυτότητας των μεταναστών καθίσταται μία διαδικασία αμφίδρομη, καθώς η επιθυμητή κοινωνική ένταξη και προσαρμογή μέσα από την υιοθέτηση του πολιτισμικού περιβάλλοντος, των συνηθειών και του τρόπου ζωής της νέας πατρίδας θα μπορούσαν να σηματοδοτήσουν την απώλεια της μνήμης, ενώ, αντίστροφα, η διατήρηση ακέραιης της αρχικής ταυτότητας θα μπορούσε να σημάνει τη δυσκολία «επιβίωσης» στην νέα κοινωνία, την προσκόλληση στο παρελθόν ή και τον αποκλεισμό από το κοινωνικό περιβάλλον.[127]

Από την άλλη, σύμφωνα με τον Σ. Σταυρίδη, δεν υπάρχει τρόπος να ταυτιστούν παρελθοντικές μνήμες με το παρόν της εκφοράς τους. «Ο διχασμός αυτός φέρει το υποκείμενο σε έναν αμφίσημο ρόλο: παρότι το υποκείμενο συγκροτείται ως φορέας της παράδοσης που επιτάσσει την επανάληψη, αναλαμβάνοντας την επανάληψη πρέπει να ενεργήσει στη συγκυρία ενός μοναδικού κάθε φορά παρόντος».[128] Εδώ «ακόμη και τα ίδια της σημεία μπορεί να γίνουν αντικείμενα οικειοποίησης, να μεταφραστούν, και επαναϊστορικοποιηθούν και να διαβαστούν με νέο τρόπο».[129] Ειδικότερα, για υποκείμενα όπως οι μετανάστες, η θέση τους στον ενδιάμεσο χώρο μεταξύ παράδοσης και αφομοίωσης, εγείρει τον προβληματισμό της μετάφρασης από τη μια κουλτούρα στην άλλη. Όπως επίσης αναφέρει και ο Σ. Σταυρίδης στη διασταύρωση αυτή, οι μετανάστες επινοούν **υβριδικές ταυτότητες**. «Είναι αναγκασμένοι να καμουφλάρουν και να καμουφλάρονται, να υποδύονται και να επινοούν ταυτόχρονα ρόλους. Είναι αναγκασμένοι να επικαιροποιούν το παρελθόν της προέλευσής τους σε συνθήκες που το ανακατασκευάζουν. Μια τέτοια δουλειά στα όρια ανάμεσα σε διαφορετικές κουλτούρες μπορεί να προσδιορίζει μια συνάντηση με το «νέο» που δεν είναι μέρος της συνέχειας παρελθόντος και παρόντος. […] Με τούτη την έννοια το παρελθόν μπορεί να ανανεώνεται καθώς παρουσιάζεται ως ένας ενδιάμεσος χώρος που καινοτομεί και διακόπτει την τέλεση του παρόντος».[130]

Το στοιχείο της επινόησης της ταυτότητας σύμφωνα με τις συνθήκες του νέου περιβάλλοντος, είναι διακριτό σε όλη την αφήγηση της Μιρέλας, με την προσαρμοστικότητα στο διαφορετικό, να εντοπίζεται από τον τόπο διαμονής, μέχρι τα προσωπικά ενδιαφέροντα που εγκατέλειψε με το πέρασμα των χρόνων. Η θέληση για προσαρμογή σε συνδυασμό με τον τρόπο υποδοχής από την νέα κοινωνία, θεωρεί ότι καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό το πού νιώθει κανείς *ξένος*.

---

[126] Candau Joël [1998], *Mémoire et identité*, PUF, Παρίσι, σελ. 18

[127] Πολυκανδριώτη Ουρανία [2002], *Μνήμη και ταυτότητα. Παρατηρήσεις σε ορισμένα κείμενα της ελληνικής διασποράς στη Γαλλία τον 20ο αι.,* Σύγκριση, Τεύχος 13, σελ.106

[128] Σταυρίδης Σταύρος [2010], *Μετέωροι χώροι της ετερότητας*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα, σελ.108-109

[129] Foucault Michel [1991], «Δύο δοκίμια για το υποκείμενο και την εξουσία», στο *Η μικροφυσική της εξουσίας*, εκδ. Ύψιλον, Αθήνα, σελ.79

[130] Σταυρίδης Σταύρος [2010], *Μετέωροι χώροι της ετερότητας*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα, σελ.108-109

«Εγώ νομίζω, όπου και αν πας, άμα ξέρεις και δεν πας με κακό σκοπό και δεν σε παίρνει ο κόσμος με κακό μάτι, θα επιβιώσεις, θα τα καταφέρνεις. Πρέπει να έχεις και την θέληση, να έχεις και.. Γιατί κοίτα καμιά φορά μπορεί να σου στραβώνει άμα συνέχεια τα βάζουν μαζί σου, «είναι ξένη, είναι ξένη, είναι ξένη», κάποια στιγμή σου στρίβει.»

«Όταν δεν κάνεις την ζωή σου αυτό που θέλεις, κάποια στιγμή σταματάς να το κυνηγάς. […] Οπότε κάποια στιγμή θέλεις δεν θέλεις, υπάρχουν άλλες προτεραιότητες… Δεν είναι… Κοίτα έμενα μου αρέσει η κλασική μουσική πάρα πολύ. Ε από τότε με την μικρή που δεν της αρέσει, σταμάτησα κι εγώ να την ακούω. Αυτό ήθελα να σου πω, ειδικά όταν είσαι γονέας και μεγαλώνεις, βάζεις στην άκρη το τι θέλω εγώ, όχι όλα, αλλά τα πιο πολλά τα βάζεις στην άκρη.»

Η απομάκρυνση από τον αρχικό τόπο και συνεπώς και τα στοιχεία που κατά το παρελθόν διαμόρφωναν την ταυτότητα του κάθε ατόμου, επιφέρει την αντιμετώπιση της μνήμης υπό το πρίσμα της νοσταλγίας, συνδεόμενη με τον φόβο για απώλεια της ταυτότητας. Η **νοσταλγία και η ενθύμηση** της προηγούμενης πατρίδας λειτουργούν ως επινοήσεις σε στόχο να αποκαταστήσουν τους δεσμούς που έχουν χαθεί. «Μπορεί η νοσταλγία να γράφεται σε συντελεσμένο μέλλοντα, αλλά επινοεί, στο παρόν, αφηγήματα για το παρελθόν, προκειμένου με βάση αυτό να σχεδιαστεί το προσδοκώμενο μέλλον. Σε μια πραγματικότητα εκτοπισμού και απωλειών, η μνήμη παίρνει τη μορφή της νοσταλγίας, όχι για το παρελθόν που βιώθηκε, αλλά για τις δυνατότητες αυτού του παρελθόντος που έμειναν ματαιωμένες».[131] Οι ιστορίες και οι αφηγήσεις έχουν σχέση όχι μόνο με τον τρόπο που βιώθηκε η καθημερινότητα σε έναν άλλο χρόνο και τόπο, αλλά και με τη συγκρότηση της ταυτότητάς του σε διαφορετικά στάδια της ζωής του. Η επιστροφή στις ρίζες, στα στοιχεία οικειοποίησης του απομακρυσμένου παρελθόντος, επιτελείται μέσα από πρακτικές που προσπαθούν να επαναφέρουν στο παρόν στοιχεία από την προηγούμενη ταυτότητα. Οι μνήμες της προηγούμενης ζωής λειτουργούν ως ένα ασφαλές καταφύγιο για τις υποκειμενικότητες, που βρισκόμενες σε έναν ξένο τόπο βρίσκονται πάντοτε στο όριο μεταξύ του *τότε* και του *τώρα*.

- Εσείς πώς το σκέφτεστε; (σ.σ. για μία μελλοντική επιστροφή στην πατρίδα της)

- Εγώ δεν θέλω. Εγώ δεν θέλω, γιατί νιώθω τώρα ότι θα είμαι ξένη εκεί. Γιατί πήγα και ένιωθα ξένη […] Αλλά από εκεί και πέρα ένιωθα ότι δεν χωρούσα εκεί. Η θέση μου ήτανε πια εδώ. [Μαρία, 40]

Σε διαρκώς μεταβαλλόμενες συνθήκες ζωής και σε έναν μεταβαλλόμενο κοινωνικό περίγυρο, τα περιβάλλοντα την ταυτότητα σχήματα αποσταθεροποιούνται δημιουργώντας συνθήκες ανασφάλειας και αμηχανίας, αλλά και πρόκλησης λόγω της διαρκούς αναπροσαρμογής και αναδιαμόρφωσης. Με την ταχύτητα και το εύρος των αλλαγών ακυρώνεται η αντίληψη του ενοποιημένου υποκειμένου και η αίσθηση του εαυτού χάνει τον ενιαίο και σταθερό χαρακτήρα και γίνεται ευμετάβλητη, ρευστή και αποσπασματική. Η κατάσταση αυτή της αποσταθεροποίησης της ταυτότητας του ατόμου, καθιστά αναγκαία τη διατήρηση μιας **σταθερής σχέσης με τον τόπο**, μέσα από στοιχεία που είναι οικεία και κοινά με παρελθοντικές συνθήκες. «Η αναζήτηση της «αυθεντικής» σημασίας κάθε τόπου, η επιστροφή σε διάφορες «ρίζες» ερμηνεύονται εν μέρει ως απάντηση στην επιθυμία για νησίδες σταθερής σύνδεσης και ασφαλούς ταυτότητας εν μέσω της διαρκούς κίνησης και ροής».[132] Τα υποκείμενα, συνειδητά ή υποσυνείδητα αφιερώνονται σταδιακά στην αναζήτηση ενός νέου τρόπου και χώρου μέσω των οποίων η ταυτότητα αυτή θα μπορούσε να εκφράσει, στο εσωτερικό μιας ξένης πολιτισμικής πραγματικότητας. Η μετάβαση και η εξισορρόπηση μεταξύ των δύο τόπων, που αλλάζουν και διαπλέκονται συνεχώς μέσα στα βιώματα των ετεροτήτων, επαναπροσδιορίζει και τις έννοιες πατρίδα, εστία, οικογένεια, τόπος και εθνική ταυτότητα. **Το αίσθημα της πατρίδας** μεταφέρεται από το *εκεί* στο *εδώ*, και νοητά και υποσυνείδητα πάλι στο *εκεί*, όταν οι αφηγητές σκέφτονται που θα έβλεπαν ιδανικά το μέλλον τους.

Η κυρία Αλεξάντρα στην ερώτηση αν θα επιθυμούσε να επιστρέψει στο μέλλον πίσω στην πατρίδα της, μαρτυρεί με άμεσο τρόπο ποια στοιχεία είναι αυτά που (καθ)ορίζουν σήμερα την ταυτότητα της, σε αντίθεση με τους ορισμούς και τις ταμπέλες που της προσδίδει η κοινωνία.

- Δεν το σκέφτεστε ούτε ας πούμε όταν μεγαλώσετε;

---

131 Σαλβάνου Αιμιλία [2018], *Η συγκρότηση της προσφυγικής μνήμης. Το παρελθόν ως ιστορία και πρακτική*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα, σελ.25-26

132 Massey Doreen [1994], «A Global Sense of Place», στο *Space, Place and Gender*, Minneapolis: University of Minnesota Press. Στα ελληνικά στο: *Νέα Οικολογία*, σελ. 56-61, μτφρ. Γ.Παρασκευόπουλος [1995]

- Όχι. Τι να κάνω; Μα είμαι ξένη. Δεν με γνώριζε κανένας στην πολυκατοικία μου, ούτε εγώ δεν τους ξέρω τώρα, στην πολυκατοικία που έχουμε στην Durrës δεν ξέρω εγώ κανέναν. Έχω τον κουνιάδο μου, δύο κουνιάδες εκεί πέρα, αυτά είναι. Δεν γνωρίζω κανέναν. Γιατί να πάω; Να πας σε ένα μέρος, ειδικά όταν είσαι μεγάλος άνθρωπος, πρέπει να γνωρίζεις δύο άτομα. Εδώ πέρα με γνωρίζουν όλοι. [γελάει] Κατάλαβες; Αυτό είναι η ζωή ρε παιδί μου. Η ζωή είναι ο τόπος που μένεις, ο τόπος που έχεις τους φίλους σου, ο τόπος... Δεν είναι η πατρίδα, επειδή είναι η Αλβανία και είναι πατρίδα. Τι πάει να πει πατρίδα για μένα; Δεν υπάρχει πατρίδα. Εγώ δεν νιώθω ότι είμαι Αλβανέζα, γιατί είναι πολλοί που λένε «Ααα [Αλβανέζα]». Εγώ δεν το νιώθω αυτό. Δεν το ένιωθα ποτέ. Γιατί βλέπω πατρίδα είναι εκεί που μεγαλώνεις, εκεί που συνηθίζεις, που μεγαλώνεις τα παιδιά σου, εκεί που κάνεις την οικογένεια, αυτό είναι πατρίδα. Τους φίλους σου, τους φίλους σου…

Ταυτόχρονα με την Αλεξάντρα, η Κατερίνα κατά την εξιστόρησή της συνειδητοποιεί πως αρχικά ένιωθε ότι δεν ταιριάζει εδώ, στην κοινωνία του Ρεθύμνου, κάτι που με τα χρόνια έχει αντιστραφεί και πλέον νιώθει ότι δεν μπορεί να ταιριάξει με την ζωή στην πόλη καταγωγής της. Όταν επιστρέφει έστω και για λίγο, αισθάνεται ότι τελικά έχει προσαρμοστεί στην νέα της ζωή στην Ελλάδα. Όπως αναφέρει *«πάει με το ρεύμα, αλλιώς δεν της κάνει καλό»*, διευκρινίζοντας ότι αν δεν ακολουθούσε τους ρυθμούς και την νοοτροπία δεν θα μπορούσε να προσαρμοστεί.

_ Επιτελεστικότητα της ταυτότητας και ορατότητα στην πόλη

«Εδώ ας πούμε στην δουλειά που είμαι τώρα, κάτι που με πονάει λίγο, είναι κάτι νεαρά, μου λένε «έλα ρε Αλβανή είσαι;»» [Λίντα, 52]

Ο τρόπος που οι ετερότητες διαμορφώνουν τις ταυτότητές τους, καθορίζεται από την οπτική που έχει για αυτούς και τους **ρόλους που τους αποδίδει το κοινωνικό περιβάλλον** της χώρας υποδοχής. Στη λειτουργία του χώρου της πόλης «η φωνή και οι γλώσσες των ετεροτήτων δεν έχουν ενσωματωθεί στην καθημερινότητά της, μιλούν μεταξύ τους ψιθυριστά και, όταν κάποιος ρωτά το όνομά τους, δύσκολα κατορθώνει να το θυμηθεί μετά από λίγο. […] Οι πρόσφυγες και οι μετανάστες είναι ορατοί στη χρωματική κλίμα και την πολιτισμική τους ποικιλομορφία, αλλά αόρατοι στην πολιτική και κοινωνική τους έκφραση μέσα σε πόλεις που υπήρξαν αφιλόξενες και αδιάφορες».[133]

Οι ταυτότητες που τους αποδίδονται φέρονται πίσω από τις έννοιες του ξένου, του διαφορετικού, του μετανάστη και του πρόσφυγα, ταυτίζοντάς τους με μία μονοσήμαντη ιδιότητα, και όχι αντιμετωπίζοντάς τους ως άτομα με ετερογενή χαρακτηριστικά, ανάγκες και διαδρομές. Η έννοια του συνόρου, δηλαδή των ορίων που δημιουργούν οι παραπάνω στάσεις και διαχωρίζουν τα άτομα από τους «άλλους», πλάθουν τις κοινωνικές συσχετίσεις και ταυτότητες. Οι σχέσεις ανάμεσα στα ορατά και τα αόρατα σύνορα αναδεικνύονται πολυδιάστατες και περίπλοκες. Τα ορατά σύνορα συνομιλούν με τα αόρατα, επειδή τροφοδοτούν τη φαντασία για τον «άλλο» που βρίσκεται στην απέναντι πλευρά, ή επειδή ενισχύουν συμβολικά την εικόνα του εαυτού. Ταυτόχρονα, τα αόρατα σύνορα μπορεί να γίνονται ορατά, μέσα από τον τρόπο που μιλάει κανείς γι' αυτούς, αντιμετωπίζοντας τους ως μία ομοιογενή κατηγορία, μέσα από τα επίθετα που τους προσδίδει, ορίζοντας συγκεκριμένες ταυτότητες γι' αυτούς.

Η σημασία ακόμη και του πώς τους αποκαλούν και προσφωνούν σε έναν νέο ξένο τόπο, όχι μόνο επηρεάζει το άτομο, αλλά και αντιστρόφως, αρκετές φορές αντικατοπτρίζει τον τρόπο που η κάθε ετερότητα επιδιώκει να είναι ορατή στο περιβάλλον της και την θέση που θέλει να έχει σε αυτό.

«Και μου έλεγε ο γιός μου «Γιατί εσύ όταν τελείωσες το πανεπιστήμιο τι έκανες; Καθαρίστρια δεν έγινες;». Του έλεγα «Εγώ καθαρίστρια είμαι Αιμίλιε, αλλά με φωνάζουν κυρία Αλεξάντρα» και είναι πάρα πολύ σημαντικό αυτό. Γιατί στην αρχή μπορεί να λέγαν «ήρθε η καθαρίστρια», μετά το λέγαν «ήρθε η Αλεξάντρα», αλλά τα παιδιά στην ηλικία σου και τώρα που με βλέπουνε λένε κυρία Αλεξάντρα. Και είναι πολύ σημαντικό, δεν είναι έτσι; Γιατί πώς το απέκτησα αυτό; Με την υπομονή μου. Πολλή υπομονή το απέκτησα αυτό. Κατάλαβες, να είμαι τίμια, να δίνω αγάπη, να δίνω αυτό που έχω.»

[Αλεξάντρα, 57]

[133] Ζορμπά Μυρσίνη [2016], «Η δική τους φωνή», στο Σαλβάνου Αιμιλία (επιμ), *Από τα 3 σημεία του ορίζοντα. Ιστορίες ζωής προσφύγων και μεταναστών*, εκδ. Fairead, Αθήνα, σελ.14

Το **όνομα** και το επίθετο, είναι στοιχεία μέσα από τα οποία επιτελείται μία ταυτότητα και φανερώνουν την καταγωγή των ανθρώπων. Κάποιοι αφηγητές χρησιμοποιούν εναλλακτικά ελληνικά μικρά ονόματα στην καθημερινότητα τους, για «διευκόλυνση» όπως αναφέρουν. Η Μαρία, από την άλλη, από μικρή θυμάται να λέει ότι θέλει να αλλάξει το ποντιακό επώνυμό της με γεωργιανό, για να μην διαφέρει από τον κοινωνικό της περίγυρο. Η ανάγκη για ένταξη μεταφέρεται υποσυνείδητα στους ανθρώπους αυτούς ως ταυτόσημη με την εξομάλυνση των διαφορών.

«[…] Από όλους. Είναι οι άνθρωποι που σε κάνουνε να νιώθεις, μάλλον αυτό. Ο μικρός λέει ότι είναι δύσκολο να το πούνε το επίθετό του και δυσκολεύεται η καθηγήτρια στο σχολείο. Λέω η καθηγήτρια είναι καθηγήτρια και δεν πρέπει να δυσκολευτεί, πρέπει να το πει […]»

Η διατοπική κατασκευή των ταυτοτήτων τους οδηγεί να βιώνουν διπλά την αντιμετώπισή με έναν προκαθορισμένο προκατειλημμένο τρόπο, τόσο από το κοινωνικό περιβάλλον του *εκεί* όσο και του *εδώ* σήμερα. Οι αναμνήσεις του παρελθόντος επαναφέρουν τις καταστάσεις αυτές, διαμορφώνοντας εκ νέου τις ταυτότητες και τον τρόπο ορατότητας που τους επιβάλλεται. Η Μαρία εξιστορεί μία τέτοια αντιστοίχιση της κατάστασης και της ανάγκης για ενσωμάτωση που βίωνε μικρή, με αυτή που βιώνουν σήμερα σε μία διαφορετική χώρα και σε διαφορετικό χρόνο, τα παιδιά της.

«Εγώ έχω ζήσει αυτό διπλά. Στην Γεωργία μου λέγανε «γιατί έχεις αυτό το επίθετο, δηλαδή από που έρχεσαι; Τι είσαι; Πήγαινε στην Ελλάδα». Μου το λέγανε. Ξέρανε ότι είμαι Πόντια. […] Το είχα εγώ αυτό από μικρή, γιατί πάντα έλεγα στην μάνα μου να μου αλλάξει επίθετο και να με κάνει στο δικό της επίθετο, όπως μου λένε και τα δικά μου τα παιδιά να τους κάνω στο δικό μου το επίθετο τώρα, να γίνουν [σ.σ. λέει το επίθετο].»

Ο τρόπος που οι ετερότητες είναι ορατές από την κοινωνία, εγγράφεται και στο **πώς βλέπουν οι ίδιες τους εαυτούς τους**. Το στοιχείο αυτό μπορεί να γίνει έμμεσα διακριτό στις αφηγήσεις τους, μέσα από τον τρόπο που μιλάνε, συμπεριφέρονται απέναντι στο άτομο που τους θέτει τις ερωτήσεις, αλλά και από τα εκφραστικά μέσα που χρησιμοποιούν. Η Μαρία θεωρεί ότι η ζωή και η καθημερινότητας της, παρά το γεγονός ότι οι ερωτήσεις μου αφορούν αυτά τα ζητήματα, είναι κάτι πολύ απλό, χωρίς σημασία και ερευνητικό ενδιαφέρον. Αυτή η αίσθηση υποδηλώνεται σε πολλά σημεία της αφήγησής της, όπως και από άλλες αφηγήτριες, πιστεύοντας ότι δεν ενδιαφέρουν τον ακροατή οι απλές στιγμές και απαιτήσεις της καθημερινότητας ή ακόμη και ότι υποκείμενα όπως αυτές δεν διαθέτουν κάτι «πλούσιο» και «χρήσιμο» να μου πουν. Η συγκεκριμένη αφηγήτρια φάνηκε να εκπλήσσεται όταν της ανέφερα ότι ακριβώς αυτά που λέει με ενδιαφέρουν να ακούσω. Οι επίσημες αφηγήσεις και η συνολική αντιμετώπιση από το περιβάλλον, έχουν επηρεάσει το πώς τα ίδια τα υποκείμενα βλέπουν τον εαυτό τους. Το να μην υπολογίζονται όπως όλοι οι υπόλοιποι, αλλά ως γενικευμένα σύνολα με συγκεκριμένες ταμπέλες, οδηγεί στην απουσία ενδιαφέροντος και όταν αυτό υπάρχει, στρέφεται κυρίως στα προβλήματα και στις δυσκολίες, χωρίς να γίνονται ορατά, τις περισσότερες φορές, τα καθημερινά, κοινά, διαφορετικά, μικρά ζητήματα της ζωής τους.

«[…] τέλος πάντων αν σε αφορά αυτό…»

«Είναι πολύ απλό. Απλή η καθημερινότητα.»

«[…] δηλαδή είμαι απλός άνθρωπος. Γι' αυτό δεν έχω διάφορα να σου πω. Αυτά.»

Ταυτόχρονα, η (συν)ενοχή των ετεροτήτων στην υιοθέτηση της ταυτότητας που τους δίνουν άλλοι, εκφέρεται μέσα από την αντίληψη ότι κανείς πρέπει να κοπιάσει για να αποκτήσει την ορατότητα και την αποδοχή. Είναι φανερό ότι η ακόλουθη αφηγήτρια θεωρεί ότι η απόκτηση της ζωής, της αντιμετώπισης και της κοινωνικής θέσης που οραματίζεται, αποκτώνται μόνο αν κοπιάσει και παλέψει κανείς γι' αυτό, κάτι που συνδέεται με τα βιώματά της στην πρώτη της πατρίδα, αλλά και την ανάγκη να παλέψει για όλα τα πρακτικά ζητήματα στον νέο τόπο. Επιπλέον, η γυναικεία φύση της, επιφορτίζει με επιπλέον υποχρέωση για προσπάθεια, τόσο στην αρχική πατρίδα, όπως για παράδειγμα για την απόκτηση του πατρικού της σπιτιού από τον αδερφό της, όσο και στην νέα πατρίδα για την αναγνώρισή της στον εργασιακό χώρο, την κοινωνική της αξία και την ίση αντιμετώπιση από τις υπόλοιπες γυναίκες.

«[…] Πώς… να κρυβόμαστε πίσω από το δάχτυλό μας; […] Γιατί βλέπω, δικοί μας άνθρωποι και λένε «Ναι ναι … ήρθαμε εδώ πέρα στην Ελλάδα… σκοτωθήκαμε για την Ελλάδα». Ρε παιδί μου, τους λέω, με το ζόρι σε φέρανε εδώ πέρα; Εμείς διαλέξαμε να έρθουμε. Και είναι λογικά για εμένα, είναι λογικό όταν πας σε ξένο σπίτι, μπορείς να πας και να κάθεσαι… εσύ δεν ήρθες

τώρα και μου λες «Να πατάω εδώ πέρα;». Και εμείς ξένοι δεν είμαστε που ήρθαμε, τι περιμέναμε να μας ανοίξουν όλες τις πόρτες; Και ωχ καλώς ήρθατε; Όχι, έπρεπε να παλεύεις για να αποκτήσεις τον εαυτό σου.» [Αλεξάντρα, 57]

Το ίδιο στοιχείο εντοπίζεται και στον τρόπο με τον οποίο παρουσιάζονται οι εξιστορήσεις γεγονότων του παρελθόντος για τη διεκδίκηση της ορατότητας και μίας καλύτερης ζωής ακόμη και με κυριολεκτικό τρόπο. Η μαρτυρία της προηγούμενης αφηγήτριας για το χρονικό της προσπάθειάς της να πάρει βίζα για να έρθει στην Ελλάδα, γίνεται με μεγάλη λεπτομέρεια και χρονική διάρκεια και αναδεικνύει την σημασία των προσπαθειών που έχει καταβάλει για να φτάσει στο σήμερα.

Η προβολή του εαυτού τους με τον τρόπο που θέλουν οι ίδιοι, πέρα από τους έμμεσους τρόπους που αποτελούν η χρήση της μητρικής τους γλώσσας, η προβολή των συλλογικών δραστηριοτήτων και παραδόσεων, αλλά και των συμβόλων, επιτελείται μέσα από την λειτουργία και την **εικόνα των σωμάτων** τους. Στο σώμα του κάθε υποκειμένου, και ιδιαίτερα των μεταναστών, «χαράσσεται η μνήμη όσο και στην κατεργασία του εσωτερικού κόσμου των ατόμων. Η συλλογική μνήμη έχει συχνά τη μορφή μιας σιωπηλής, ανεπίγνωστης γνώσης που σαν «δεύτερη φύση» εκδηλώνεται σε σωματικές συνήθειες, ακόμα και σε αντανακλαστικές αντιδράσεις.[…] Το σώμα είναι ταυτόχρονα εκφραστικό μέσο και προϊόν της συλλογικής μνήμης, πλάθεται από τα ίχνη της και ταυτόχρονα, εκδηλώνοντάς την, την πλάθει κοινά με τα σώματα των άλλων της ομάδας. Στην εκφραστική παρουσία των σωμάτων της ομάδας η κοινή μνήμη εκδηλώνεται και ορίζεται ταυτόχρονα.»[134]

Το σώμα και η εξωτερική εμφάνιση αναδεικνύονται σε βασικά συστατικά της ταυτότητας και της αίσθησης του εαυτού, ενώ εκλαμβάνονται ως κάτι που υπάρχει, συγκροτείται και ανασυγκροτείται, μέσω διαρκών τροποποιήσεων. Με αυτό τον τρόπο γίνεται αντικείμενο ανασχηματισμού και επαναπροσδιορισμού, ενώ με την παρέμβαση του ατόμου, προκειμένου να του δώσει την εικόνα που το ίδιο επιθυμεί, αναδεικνύεται στην κατεξοχήν πρώτη ύλη προς επεξεργασία και γίνεται ταυτόχρονα το μέσο και ο άμεσος αποδέκτης αυτής της επεξεργασίας.[135]

«[…] Έβλεπα τους ανθρώπους γύρω γύρω που αφήνανε τσάντες με ρούχα και τέτοια, σε εμένα δεν άφησαν ποτέ. Γιατί… γιατί βλέπανε τα παιδιά μου όταν βγαίναν από την πόρτα ήτανε στολισμένοι, ήταν με το ωραίο ρούχο, με το ωραίο παπούτσι, κατάλαβες; Πρόσεξα πάρα πολύ εγώ σε αυτά. Γιατί η κακομοιριά εμένα με τρελαίνει, δεν την θέλω ποτέ, να μην έχω, να μην έχω…»

«[…] Και βλέπουνε τώρα μία ξένη, ήρθε εδώ πέρα, κατάφερε, κατάφερε να χτίσει το σπίτι της, κατάφερε να έχει το αμάξι της, το μηχανάκι της, το ωραίο ρούχο, κατάλαβες; Να βλέπουνε στολισμένη… Είναι αυτή η κακή ζήλια. Εγώ αυτό καταλαβαίνω, γιατί δεν έχω δώσει άλλο δικαίωμα να το κάνουνε, κατάλαβες;» [Αλεξάντρα, 57]

Συνολικά θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι η κοινωνία στηρίζεται σε μια συνεχή επιβεβαίωση των κοινωνικών ταυτοτήτων που αντιστοιχούν σε ιεραρχημένες θέσεις στο εσωτερικό της. Οι ταυτότητες συγκροτούν ένα δομικό πλέγμα που ταξινομεί και προσδιορίζει τα κοινωνικά άτομα. Αυτό παρόλα αυτά, δεν σημαίνει πως οι τροχιές των συγκεκριμένων ατόμων είναι εκ των προτέρων προσδιορισμένες ή πως το πλαίσιο των εμπειριών τους είναι προδιαγεγραμμένο.[136] Τα σύνορα που δημιουργούνται, ορατά ή αόρατα, όπως και οι διατοπικές ταυτότητες των υποκειμένων, δεν είναι σταθερά και προκαθορισμένα, αλλά διαπερατά, εύπλαστα και πολυσήμαντα.

[134] Σταυρίδης Σταύρος [2010], *Μετέωροι χώροι της ετερότητας*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα, σελ.89-90
[135] Falk Passi [1995], «Written in the flesh», *Body and Society 1* (1), σελ.97-98
[136] Σταυρίδης Σταύρος [2010], *Μετέωροι χώροι της ετερότητας*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα, σελ.34

[2.9] Η «άλλη» πόλη

«Δεν υπάρχει επομένως συλλογική μνήμη που να μην εκτυλίσσεται σ' ένα χωρικό πλαίσιο. […]
Στην ουσία, δεν υπάρχει ομάδα ούτε είδος συλλογικής δραστηριότητας που να μην έχει κάποια σχέση με έναν τόπο,
δηλαδή ένα μέρος του χώρου.» [137]
[Maurice Halbwachs]

Ο χώρος, σύμφωνα με τη συμβολή του Henri Lefebvre[138], δεν είναι στατικός, αλλά προϊόν μιας διαλεκτικής σχέσης και συνεπώς δεν μπορεί παρά να οριστεί ως κοινωνικό προϊόν, δηλαδή ως ένα αποτέλεσμα κοινωνικών σχέσεων, δράσεων και αντιδράσεων. Ο χώρος παράγεται από τις σχέσεις αλλά και (ανά)παράγει τους τύπους σχέσεων, όπως κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές, μέσα σ' αυτόν. Αποτελεί τόσο φορέα όλων των παράλληλων πραγματικοτήτων που διαμορφώνονται, όσο και το υλικό πεδίο διεκδίκησης της ύπαρξης και της ζωής, συν-διαμορφώνοντας τες και ο ίδιος.[139] Αλληλένδετος με την διαρκή διαμόρφωση του χώρου είναι και ο σχηματισμός των εικόνων της μνήμης που κατέχουν τη σημασία ενός χώρου οικειοποίησης, αλλά και μία συμβολική λειτουργία για τις ετερότητες. Οι τόποι που δημιουργούνται και δημιουργούν τη μνήμη, αποτελούν είτε υλικές είτε φαντασιακές εκφάνσεις που εδρεύουν στην παράδοση, στην αφήγηση και στη μαρτυρία. Το χωρικό πλαίσιο της μνήμης συγκροτείται από κοινωνικά και πολιτισμικά προσδιορισμένες αναπαραστάσεις του περιβάλλοντος και αποτελεί οργανωτικό παράγοντα των αναμνήσεων. Ταυτόχρονα περιέχει γνώριμες όψεις, οι οποίες συνιστούν μέρος της κοινωνικής ζωής ενός ατόμου, την τροφοδοτούν και την ίδια στιγμή την περιορίζουν. «Η πόλη, ως η συμβολή της πολυπλοκότητας και της πυκνότητας της ανθρώπινης εμπειρίας, είναι ένα πλαίσιο για αναμνήσεις που είναι συχνά συλλογικές, που περιλαμβάνουν τη δημόσια ζωή, την κοινωνική αλληλεπίδραση και ομαδικές ταυτότητες […] Οι αστικοί χώροι μεσολαβούν μέσω των εκδηλώσεων και η «μετατροπή» τους σε μνήμη, είναι μια σχέση που επηρεάζεται σε μεγάλο βαθμό από την αντιληπτή σταθερότητα του χώρου. Επειδή ο τόπος παρουσιάζει την εντύπωση μιας σταθερότητας που διαρκεί στο χρόνο, επιτρέπει την ανάκτηση του παρελθόντος στο παρόν».[140]

Σε περιπτώσεις που αφορούν την χωρική διάσταση των πλαισίων της μνήμης των μεταναστών η διασύνδεση και η αλληλοδιαμόρφωση όλων των παραπάνω εννοιών γίνεται εντονότερη, λόγω της συνθήκης του εκτοπισμού και της χωρικής απόστασης. Άλλωστε «οι εικόνες είναι αναπόσπαστες στην ανάκτηση των αναμνήσεων και ο τόπος ενεργεί ως πλαίσιο για αυτές τις εικόνες, επισημαίνοντας και πάλι τη δύναμη της σχέσης μεταξύ της πόλης και της μνήμης».[141] Λόγω της διττής ή και πολλαπλής διασύνδεσής των ατόμων με άλλους χώρους και χρόνους, μέσω των δύο τουλάχιστον διαφορετικών χωρών και πολιτισμών που έρχονται σε επαφή, ενεργοποιείται η διατοπική μνήμη. Η **διατοπικότητα** συντίθεται μέσα από τα θεσμικά πλαίσια και τις συνθήκες που παρέχονται σε κάθε χώρα, αλλά και από την ίδια την καθημερινότητα, τις ανάγκες και τις δυνατότητες που διαμορφώνονται σε αυτές. Αυτή η άμεση σύνδεση χώρου και καθημερινής εμπειρίας και τα ρευστά ακαθόριστα όρια μεταξύ των εννοιών αυτών, είναι ιδιαίτερα αισθητή στις εξιστορήσεις των μεταναστών. Ζητήματα που αφορούν την καθημερινότητα και τον τόπο αλληλοδιαπλέκονται συνεχώς, καθώς το ένα ετεροκαθορίζει το άλλο, με το τελευταίο να είναι στοιχείο που εμφανίζεται και συνοδεύει τις αναμνήσεις για σχεδόν κάθε πτυχή της ζωής των ετεροτήτων.

_ Διατοπικές εικόνες της πόλης

Η αρχική εντύπωση για τον τόπο, όπως εξιστορείται έπειτα από ένα μεγάλο χρονικό διάστημα μέσα από τις αναμνήσεις για την περίοδο της πρώτης εγκατάστασης, αναδεικνύει τα στοιχεία του χώρου που επίδρασαν και καθόρισαν την εμπειρία αυτή, αλλά και τη σημασία της διατοπικότητας. Η διάρκεια παραμονής και η σταδιακή οικειοποίηση της πόλης μετατρέπει την αρχική εντύπωση σε μια σειρά εικόνων και αισθήσεων, που αντιπαραβάλλονται μέσα από την έκφραση των αναμνήσεων των αφηγητών και σκιαγραφούν τη νοητή αυτή χωρική αλλαγή.[142] **Η πόλη ως φυσικό περιβάλλον** είναι το πρώτο πράγμα

---

[137] Halbwachs Maurice [2013], *Η συλλογική μνήμη*, εκδ Παπαζήσης, Αθήνα, σελ. 167-8

[138] Lefebvre Henri [2000], *La production de l'espace*, Paris: Anthropos, σ. 83-195

[139] Γερμανός Δημήτρης [1998], *Χώρος και διαδικασίες αγωγής. Η παιδαγωγική ποιότητα του χώρου*, Gutenberg, Αθήνα, σελ. 17

[140] Bakshi, Anita [2014], *Urban Form and Memory Discourses: Spatial Practices in Contested Cities, Journal of Urban Design*, 19:2, σελ. 191

[141] Ό.π. σελ. 194

[142] Σιδέρη Ελένη [2016], «Οι «πόλεις» του Βόλου. Μνήμη, διατοπικότητα και κινητικότητα», στο Μπούσχοτεν Ρίκι, Β. κ.ά (επιμ.), *Η μνήμη αφηγείται την πόλη. Προφορική ιστορία και μνήμη του αστικού χώρου*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, σελ.134

που υπογραμμίζεται και αναδεικνύεται στις ιστορίες άφιξης, με αρκετά στοιχεία να εμφανίζονται κοινά μεταξύ των διαφορετικών αφηγητών, χωρίς ωστόσο αυτό να σημαίνει ταυτόσημες ερμηνείες και τοποθετήσεις. Η θάλασσα και η εγγύτητα με αυτήν, που δίνει την ιδιότητα να την εντάξουν στους χώρους κίνησής και στην καθημερινή ζωή τους, η μικρή κλίμακα της πόλης και η άμεση επαφή με τα προάστια, τα μικρά χωριά και την ύπαρξη της φύσης και ο καιρός, αποτελούν στοιχεία που διακρίνονται σε σχεδόν όλες τις μαρτυρίες. Όταν μιλάνε για τις εντυπώσεις τους από την άφιξή τους στο Ρέθυμνο, αναδεικνύεται η **διασύνδεση** των νέων τοπίων που έρχονται πρώτη φορά σε επαφή, με τα παρελθοντικά τοπία «ως σύνθετων και πολύμορφων φαντασιακών κόσμων, μέσα από τον επαναπροσδιορισμό τους στην αφήγηση και τη μνήμη».[143] Παρά την συχνή έλλειψη γεωφυσικών ομοιοτήτων με τον τόπο καταγωγής, ώστε να δημιουργηθεί η αίσθηση της εθνοτικής εγγύτητας, η κλειστή κοινωνία της πόλης ή και η επιλογή ενός μικρού χωριού για εγκατάσταση και εργασία, αναδεικνύουν έμμεσες συνδέσεις μεταξύ των δύο τόπων, τονίζοντας στοιχεία που μπορεί να ενισχύσουν την διατοπικότητα.

«[…] Και μένω και κοντά στην παραλία και μου άρεσε πιο πολύ.» [Μιρέλα, 42]

Η έκφραση των πρώτων εντυπώσεων μοιάζει να γίνεται μέσα από τετριμμένα επίθετα και εκφράσεις για την ομορφιά του τοπίου. Χαρακτηρισμοί, όπως *«όμορφο μου φάνηκε»* και *«μου αρέσει πολύ»,* εκφράζουν περισσότερο μια διάθεση, παρά μια αποτύπωση της πραγματικότητας. Στην ερμηνεία αυτή έρχεται να ακουμπήσει και η οπτική της **φαινομενολογίας**, σύμφωνα με την οποία το τοπίο είναι αποτέλεσμα συνεργειών και όχι απλό άθροισμα υλικών μερών, προκύπτοντας από αλληλοσυνδεδεμένα επίπεδα γνώσης, εμπειρίας, αισθήσεων και αισθημάτων. Από αυτά τα επίπεδα προκύπτουν οι διαθέσεις ως προς το τοπίο που βλέπει κανείς και ο τρόπος που αυτό αναδιατυπώνεται στις προφορικές μαρτυρίες.[144] Λαμβάνοντας υπόψη το *τότε* και το *τώρα*, το *εκεί* και το *εδώ*, αλλά και το προφίλ των αφηγητών σε σχέση με τις ιστορίες ζωής που εξιστορούν, η σχέση που έχουν αναπτύξει σήμερα με τον χώρο της πόλης του Ρεθύμνου, γίνεται μία σύνθετη διαδικασία και αποκαλύπτει τα στοιχεία που τους οδήγησαν να την επιλέξουν τελικά ως μόνιμο τόπο εγκατάστασης. Η παράθεση συγκεκριμένων στοιχείων μπορεί να πάρει διαφορετικές νοηματοδοτήσεις σε σχέση και με τα χαρακτηριστικά και βιώματα των ομιλητών, που συχνά αντιμετωπίζουν το παρελθόν υπό το **πρίσμα της νοσταλγίας**.[145]

Για την Κατερίνα, η νοσταλγία εντοπίζεται στα στοιχεία του φυσικού περιβάλλοντος και της κοινωνικής ζωής. Αυτό που της λείπει σε σχέση με τον τόπο που κατοικούσε στο παρελθόν, είναι η φύση, το πράσινο και συγκεκριμένα τα δάση που πήγαινε στην καθημερινότητά της. Άλλα στοιχεία, και πάλι συνδεδεμένα με τον χώρο, είναι οι γιορτές στο δάσος, η διασκέδαση και οι δημόσιοι χώροι όπου συγκεντρωνόταν οι κάτοικοι ολόκληρης της πόλης. Αναφέρει ότι εδώ υπάρχουν μερικά πάρκα, αλλά και πάλι τίποτα δεν της θυμίζει την πατρίδα της. Παράλληλα, για τη Μαρία η πρώτη της εντύπωση παρουσιάζεται στην ανάμνησή της συγκεχυμένη, με ασυμφωνίες μέσα στην ίδια πρόταση και με έντονη την επιρροή της νοσταλγίας για την προηγούμενη πατρίδα της. Η ομορφιά του φυσικού περιβάλλοντος, σε συνδυασμό με τα συναισθήματα χαράς της επανασύνδεσης με την αδερφή της, διαπλέκονται και συγκρούονται με τις λίγες επιλογές καθημερινών δραστηριοτήτων και υποδομών και την αδυναμία μετακίνησης στην ευρύτερη περιοχή, δεδομένα πολύ διαφορετικά με αυτά που είχε μέχρι τότε ζήσει, μεγαλώνοντας σε ένα ανεπτυγμένο αστικό περιβάλλον μίας βιομηχανικής πόλης. Τα βιώματα αυτά είναι ορατά μέχρι και σήμερα, όχι μόνο μέσα από τις περιγραφές της, αλλά και από τη υποσυνείδητη ανάγκη της να ζει και να συναναστρέφεται κοινωνικά στον ιστό μίας μεγάλης πόλης.

- Οπότε εδώ το μέρος πώς σας φαίνεται και σε σχέση με εκεί που είχατε ζήσει; Σαν περιοχή. Εκεί μένατε σε χωριό;

- Όχι, στην πόλη. Όταν ήρθα την πρώτη φορά η πρώτη εντύπωση ήτανε… από την χαρά που είδα την αδερφή μου, το ένα το άλλο, το μωρό, ήτανε η πρώτη εντύπωση 'Ωχ', ωραία η θάλασσα, ωραία η πρασινάδα, γιατί ήρθα και μέσα στο καλοκαίρι, δεν μπορούσα να πάω και πουθενά αλλού, γιατί δεν οδηγούσα το ένα το άλλο και μου φάνηκε λίγο δύσκολο, γιατί είχα ζήσει στην πόλη… ήτανε λίγο διαφορετικά, αλλιώς είναι…

- Μεγαλύτερο μέρος;

[143] Ό.π. σελ.132
[144] Ό.π. σελ.133
[145] Ό.π. σελ.134

- Ναι ναι ναι μεγαλύτερο μέρος, πολύ κόσμο, μου έλειπαν όλα αυτά. Ακόμα και τώρα δηλαδή αν δεν πάω δεν θα βγω δέκα μέρες θα κάνω και δεν θα πάω πόλη και αυτό, μέσα μου νιώθω ότι θέλω. Θέλω αυτό που είχα τότε… [Μαρία, 40]

Ταυτόχρονα στοιχεία που εμφανίζονται κοινά στις αφηγήσεις αποτελούν το αίσθημα της ασφάλειας, ανεξάρτητα με το φύλο του αφηγητή, και η δυνατότητα για **προσβασιμότητα** στις διαφορετικές τοποθεσίες εντός και εκτός του αστικού ιστού, τα οποία βιώνονται και ερμηνεύονται με διαφορετικό τρόπο για το κάθε υποκείμενο. Για τον Chris, προερχόμενος από το Liverpool, μία πόλη πολύ μεγαλύτερης κλίμακας και διαφορετικής αστικής και κοινωνικής οργάνωσης, στα στοιχεία που επηρεάζουν την καθημερινότητα, αλλά και κριτήριο με βάση το οποίο κρίνει τις διαφορετικές πόλεις που έχει ζήσει, είναι η ασφάλεια, τόσο στον δημόσιο όσο και στον ιδιωτικό χώρο, καθώς αναφέρει πολλές φορές μέσα στην αφήγησή του τις έννοιες της εγκληματικότητας και της ανασφάλειας για τον ίδιο και την κατοικία του. Συγκρίνοντας, την αίσθηση που ένιωθε κυρίως στην αρχική πατρίδα του, αξιολογεί διαφορετικά την καθημερινότητά του σήμερα εδώ, σε μία πιο μικρή και ασφαλή για εκείνον πόλη.

«On the whole, there is less crime here so this is always a good thing.»

«[…] It's close to the highway so when we have jobs in Kavros, we can go, come and go, we have a car.» [Chris, 67]

Η εύκολη προσβασιμότητα με το αυτοκίνητο από το χωριό όπου κατοικεί σήμερα, στα διαφορετικά σημεία για εργασία και τις καθημερινές υποχρεώσεις, αποτελεί ένα ακόμη στοιχείο που καθορίζει την οπτική του. Το στοιχείο αυτό έρχεται σε αντιδιαστολή με αναφορές γυναικών αφηγητριών (σε προηγούμενες ενότητες της έρευνας), όπου η έλλειψη ανεξαρτησίας στην μετακίνηση και ο καθορισμός από τις κινήσεις των συζύγων τους ή τις λιγοστές δημόσιες αστικές συνδέσεις πόλης – προαστίων, δημιουργεί μία σχέση εγκλωβισμού και απομόνωσης.

Για την Αλεξάντρα από την άλλη, **το αίσθημα της ασφάλειας** δεν προέρχεται από αντικειμενικές χωρικές παραμέτρους, αλλά σε άμεση συσχέτιση με τα παρελθοντικά βιώματα και τις αναμνήσεις της. Σύμφωνα με την αφήγησή της, χωρίς η ίδια να αναγνωρίζει ότι έχει αλλάξει κάτι στο πρακτικό κομμάτι, αναφέρει τα πρώτα χρόνια δεν μπορούσε να νιώσει ασφαλής ούτε μέσα στο σπίτι της, στη μετακίνησή της από το ένα δωμάτιο στο άλλο χωρίς την παρουσία του άντρα της. Αντίθετα σήμερα μετά από 27 χρόνια παραμονής στο Ρέθυμνο, που ζει μόνη της σε μία νέα κατοικία, δεν εντοπίζει καθόλου τέτοια συναισθήματα. Παρά το γεγονός ότι η ίδια αποδίδει την διαφοροποίηση αυτή σε καθαρά χωρικά χαρακτηριστικά, είναι φανερό ότι τα βιώματα και οι μνήμες είναι αυτές που επηρεάζουν και την σχέση της με τον χώρο, τόσο τον δημόσιο όσο και τον ιδιωτικό. Οι κοινωνικές συνθήκες και γεγονότα του παρελθόντος, όπως οι έφοδοι της αστυνομίας στους χώρους που έμεναν, η μετέωρη κατάσταση με την παραμονή στην χώρα και το αβέβαιο μέλλον των παιδιών της, που χαρακτήριζαν τα πρώτα διαστήματα, μεταγράφονταν στην σχέση της με τον χώρο. Σήμερα, που η ζωή γι' αυτήν είναι σταθεροποιημένη, το σπίτι της δείχνει και αυτό ασφαλές μέρος.

- Εδώ στην πόλη πώς νιώθετε τώρα; Νιώθετε τουλάχιστον ασφάλεια, επειδή είπατε ότι ξέρετε και τους περισσότερους ανθρώπους…

- Πολλή ασφάλεια, πολλή ασφάλεια. Φαντάσου τώρα εδώ πέρα, εγώ παλιά παλιά όταν έμενα στον Κουμπέ ήταν το σπίτι βίλα πάνω κάτω… Όταν έλειπε ο Γιάννης, οι τουαλέτες ήταν κάτω τα υπνοδωμάτια ήταν πάνω, για να πάω στην τουαλέτα ξυπνούσα τον Αιμίλιο (σ.σ. τον γιο της). Τόση ανασφάλεια είχα.

- Επειδή… το μέρος ή…;

- Το μέρος πιστεύω. Είμαστε ξένη χώρα και μπορεί κάποιος να μπει από κει, κάποιος να μπει από εδώ… Τώρα, 'ντάξει θα ασφαλίσω το σπίτι μου, είναι λογικό, αλλά δεν φοβάμαι όπως τότε, καθόμουν εδώ να ακούω, να ακούω κατάλαβες; Και ήταν αυτός ο φόβος. Τώρα πάω στο δωμάτιό μου, γιατί μόνη μου μένω.

Επιπλέον στοιχεία με το οποίο ταυτίζουν την πόλη του Ρεθύμνου σήμερα μέσα στις αφηγήσεις τους αποτελούν οι **κοινωνικές και οικονομικές παράμετροι**, που συνδέονται με τον τόπο και καθορίζουν την καθημερινή ζωή, μετατρέποντας την εγκατάσταση από πρόσκαιρη σε μόνιμη. Οι οικονομικές ευκολίες, η εύρεση εργασίας που φαίνεται να προσφέρει γι' αυτούς μία μικρή επαρχιακή πόλη και η κοινωνική εγγύτητα των ανθρώπων, σε σύγκριση με μνήμες από παλαιότερους τόπους – σταθμούς του ταξιδιού τους, καθορίζουν την εμπειρία και την εικόνα που φέρουν για την πόλη.

-Και δεν σκεφτήκατε να ξαναπάτε μετά στην Αθήνα;

-Όχι όχι δεν σκεφτήκαμε. Ε μας άρεσε εδώ το Ρέθυμνο η πόλη. Δουλειά έβρισκες πιο εύκολα, και για μένα και πιο πολύ για την γυναίκα γιατί αυτή δεν δούλευε στην Αθήνα.

«[…] Πρώτα είναι η θάλασσα και μετά είναι οι άνθρωποι. Οι άνθρωποι έχουν μπέσα. Τουλάχιστον αυτός με τον οποίο έχω δουλέψει τόσα χρόνια, είναι άνθρωπος και σου λέει θα πάρεις τόσο και θα πάρεις τόσο..» [Νίκος, 55]

«Άλλη η ζωή στην Αθήνα, είναι πιο ακριβή η ζωή στην Αθήνα. Αυτό είναι και ένας λόγος που μου αρέσει το Ρέθυμνο. Είναι πιο ακριβή η ζωή στην Αθήνα και εδώ είναι πιο φθηνά τα πράγματα.» [Λίντα, 52]

Η **άμεση η έμμεση σύγκριση** με τις διαφορετικές χώρες και πόλεις όπου το κάθε υποκείμενο έχει ζήσει και εργαστεί, αναδεικνύει μία ορατή μορφή σύνδεσης παρελθόντος και παρόντος και την επίδραση που έχει το ένα στο άλλο. Η Μιρέλα έχοντας ζήσει σε διαφορετικούς τόπους εντός και εκτός Ευρώπης, συχνά στον λόγο της αντιπαραβάλλει τις εμπειρίες αυτές, ως προς την κλίμακα του χώρου, τις συνθήκες εργασίας και την ανθρώπινη αντιμετώπιση προς του *ξένους*. Επίσης η διαδικασία σύγκρισης περιλαμβάνει απλά θέματα που αφορούν το κλίμα και τον καιρό, αλλά και κοινωνικά ζητήματα, όπως η παιδεία, το σύστημα υγείας, οι νόμοι, οι συνθήκες διαβίωσης στα χωριά της κάθε χώρας και οι υποδομές τους. Σε κάθε περιγραφή θα εκφράσει την άποψη της, χωρίς όμως να διακρίνει κάποιον τόπο σαν 'ιδανικό' εξιδανικεύοντας τον ή και αντίστροφά υποβαθμίζοντας κάποιον άλλο.

«Πάντα βλέπεις τροχαία. Στην Ρουμανία δεν υπάρχουν τόσα ατυχήματα με τα αμάξια. Και ενώ οι δρόμοι είναι πολύ κακοί και στο χειμώνα οι δρόμοι είναι παγωμένοι, είναι γυαλί. Και παρ' όλα αυτά δεν υπάρχουν τόσα ατυχήματα. Απλά δεν υπάρχουν και τόσα αμάξια στα χωριά. Οι άνθρωποι στα χωριά χρησιμοποιούν ακόμα τα ζώα, τα άλογα για να κάνουν την δουλειά τους. […] Είναι μεγαλύτερα, απλά ο κόσμος έχει μείνει λίγο πίσω. Είναι βέβαια… δεν ξέρω εδώ πώς ήταν, εδώ εύκολα παίρνεις λεφτά από την τράπεζα, παίρνεις δάνεια, παίρνεις επιδοτήσεις, δεν υπάρχουν αυτά στη Ρουμανία. Εδώ σου δίνουν λεφτά επειδή έχεις πρόβατα και εκεί σου παίρνει το κράτος λεφτά. […] Δηλαδή το κράτος δεν σε βοηθάει εκεί. Το μόνο που εγώ είμαι πολύ ευχαριστημένη στην Ρουμανία, όχι μόνο εγώ, είναι η υγεία και η παιδεία. Που σου τα δίνουν όλα από το σχολείο. Αυτά.» [Μιρέλα, 42]

«Επειδή εγώ ζούσα 30 χρόνια στην Αλβανία και εδώ στην Ελλάδα είμαι 25, δηλαδή είμαι 55 χρονών τώρα, το Ρέθυμνο όχι για να σε κολακεύσω είναι σαν δεύτερη πατρίδα μου αλήθεια στο λέω. […] Δεν μπορώ να το αποχωριστώ το Ρέθυμνο για άλλη πόλη. Ξέρεις για ποιο θα μπορούσα να το αλλάξω; Εκεί που γεννήθηκα, στο χωριό. Εκεί λέω όχι δεν θα διαλέξω το Ρέθυμνο αλλά θα διαλέξω το χωριό μου (γέλια). Μετά είναι το Ρέθυμνο για μένα. Εδώ ο Τομόρ πήγε σχολείο. Εδώ γεννήθηκε η Χριστίνα. Μεγαλώσανε, πήγανε σχολείο, πήγανε γυμνάσιο, πήγανε λύκειο, πήγανε πανεπιστήμιο, εμείς δουλεύαμε παίρναμε καλά λεφτά και παίρνουμε καλά λεφτά ακόμα και είμαστε ευχαριστημένοι με την ζωή στο Ρέθυμνο.» [Νίκος, 55]

Η νέα πόλη για τον κύριο Νίκο έχει γίνει πατρίδα, λόγω του ότι σε αυτή δημιουργήθηκαν και συνδέθηκαν όλες οι σημαντικές αναμνήσεις – σταθμοί της ζωής του, που στην πλειοψηφία αφορούν τα παιδιά του, χωρίς να διαγράφεται η επαφή και η μνήμη του τόπου καταγωγής του. Η έννοια της πατρίδας για τον αφηγητή καταλήγει να ισορροπεί, «μισή μισή», ανάμεσα στους δύο τόπους. Η τοποθέτηση των υποκειμένων στο **μεταίχμιο** είναι άμεσα ορατή στην περίπτωση των μεταναστών, καθώς το ίδιο το ταξίδι της μετανάστευσης, τους καθιστά στην μετέωρη θέση ανάμεσα στο *εκεί* και το *εδώ*. Η ιστορία της Αλεξάντρας τον πρώτο καιρό της μετανάστευσης, περιλάμβανε ορισμένα διαστήματα διαμονής στην Αλβανία και ορισμένα στην Ελλάδα, με τον τόπο κατοικίας και το μέλλον να είναι εμφανώς κάτι μη σταθερό και συνεχώς μεταβαλλόμενο. Το σύντομο και μετέωρο διάστημα που ερχόντουσαν στην Ελλάδα διήρκησε τελικά μέχρι και σήμερα.

- Είχατε σκοπό να έρθετε για λίγο ή…

- Κοίτα αυτό ήταν για λίγο συνέχεια. Αυτό το λίγο [γελάει]… θα σου το πω εγώ αυτό το λίγο. [Αλεξάντρα, 57]

Μέσα από τις συσχετίσεις αυτές ανάμεσα στο παρόν και το παρελθόν, δημιουργείται μια μνήμη της ασυνέχειας, σχηματίζοντας νοητούς χώρους που βρίσκονται ανάμεσα στους δύο χρόνους και στους δύο τόπους και που καθορίζουν τη σχέση του ατόμου με την πόλη όπου κατοικεί. Το ίδιο το άτομο βρίσκεται μετέωρο μεταξύ των δύο τόπων, με την ταυτότητά του να διαμορφώνεται από τα στοιχεία του καθενός, αλλά ταυτόχρονα ενεργοποιώντας και μεταμορφώνοντας την πόλη μέσα από την διατοπικότητα που το ίδιο φέρει.

_ Οικείοι και ανοίκειοι τόποι: Τα χωριά του Ρεθύμνου

Όπως έχει αναφερθεί και σε προηγούμενες θεματικές της παρούσας έρευνας, η διάσταση του χώρου και συγκεκριμένα του τόπου κατοικίας, αλληλοδιαμορφώνεται από την αντίληψη και την εμπειρία των υποκειμένων σε αυτόν. Η επιλογή του κέντρου της πόλης του Ρεθύμνου ή ενός μικρού επαρχιακού χωριού για διαμονή και εργασία, καθορίζεται από τις ανάγκες και τις ευκαιρίες του κάθε ατόμου, και ταυτόχρονα καθορίζει τη σχέση με το χώρο, τα στοιχεία που επηρεάζουν την καθημερινότητα του, αλλά και τις νέες ευκαιρίες και συνδέσεις. Αρκετοί μετανάστες-αφηγητές κατοικούν στα χωριά του Ρεθύμνου, μαζί με τις οικογένειές τους, οδηγούμενοι σε αυτά είτε λόγω ευκαιριών για εργασία είτε για οικονομικότερες συνθήκες διαμονής. Επιπλέον, οι σχέσεις με ντόπιους και τα ανθρώπινα δίκτυα που δημιουργούν, στον εργασιακό ή κοινωνικό τομέα, αποτελούν μία ακόμη αιτία-αφορμή για την επιλογή του τόπου. Η καταβολή από κάποιο χωριό της προηγούμενης πατρίδας, αντίστοιχής χωρικής κλίμακας ή ακόμη και κοινωνικών συνθηκών, καθορίζει υποσυνείδητα την επιλογή του και ως τόπο εγκατάστασης, και ταυτόχρονα διευκολύνει τον βαθμό **οικειοποίησης** του νέου, άγνωστου και *ξένου* μέρους. Οι συνήθειες, οι εργασίες, ο τρόπος ζωής και τα αγροτικά τοπία που εμφανίζονται, λειτουργούν ως κοινά σημεία διατοπικών συνδέσεων.

«Εκεί και οι δύο σε χωριό μένουμε. Σε χωριό είναι δύσκολα, όπως εδώ δεν είναι. Γιατί εδώ έχεις δρόμο.. Εκεί τα χωριά μας είναι… τα χωριά είναι λίγο δύσκολα, δεν έχουν δρόμους να πάνε, τα αυτοκίνητα με δυσκολία πάνε, αλλά εντάξει έχουμε μεγαλώσει καλά, ήρεμα.»

«Έχει έχει, πολλά πράγματα έχει που μας θυμίζουνε το χωριό και εκεί και εδώ, είναι πολλά πράγματα. Όπως δουλεύουν στα χωριά μας που έχουμε, που δουλεύουν με πρόβατα, που φυτεύουν και αυτά, τα κάνουν και εκεί. Δεν είναι κάτι.»

[Μιράντα, 34]

Η κάθε ιστορία είναι φιλτραρισμένη μέσα από την βιωμένη εμπειρία κάθε υποκειμένου, δηλαδή με τη συμμετοχή και δράση του στην κοινωνική και πολιτισμική πραγματικότητα της πόλης και τις κοινωνικές σχέσεις που αναπτύσσει.[146] Η ψυχολογική σύνδεση και τα αισθήματα της νοσταλγίας και της λησμονιάς, επηρεάζουν τον τρόπο που βλέπουν και κρίνουν από την δική τους οπτική, τον τόπο και τους ανθρώπους σε αυτόν, δημιουργώντας ρίξεις ή επαφές.

«Το χωριό μου αρέσει για την ησυχία, γιατί είναι ήσυχο και οι άνθρωποι είναι καλοί, μας έχουνε δεχτεί σαν να είμαστε από το χωριό. Ε το Ρέθυμνο είναι ωραίο σαν πόλη, αλλά την ησυχία πιο πολύ στο χωριό, το Ρέθυμνο δεν μου αρέσει πολύ η φασαρία που έχει. Αλλά μου αρέσουν και οι δύο, και το χωριό και αυτό. Αλλά το χωριό είναι πιο ζεστό. Λίγο, από τους ανθρώπους που έχει. Γνωρίζονται. Ο Σπύρος έχει πολλά χρόνια εδώ και έχει κάνει τις παρέες, ε και εγώ νιώθω σαν να είμαι στον τόπο μου, όχι να είμαι ξένη στο χωριό εδώ[…]» [Μιράντα, 34]

Για την προηγούμενη αφηγήτρια, παρά τα κοινά στοιχεία που η ίδια διακρίνει με τον τόπο καταγωγής της στην Αλβανία, ο βαθμός και η επίτευξη της οικειοποίησης του χώρου του χωριού της στο Ρέθυμνο, φαίνονται να αποτελούν επακόλουθο της ένταξης του συζύγου της. Τις λιγότερες επαφές με τους υπόλοιπους κατοίκους του χωριού, αλλά και την απομόνωση που επιφέρει η ζωή σε έναν πολύ μικρό τόπο απομακρυσμένο από τον αστικό ιστό της πόλης, τις αποδίδει στον λιγότερο χρόνο που μένει η ίδια εδώ, προσπαθώντας ταυτόχρονα να επιβεβαιώσει ότι παρά τις συνθήκες αυτές, δεν νιώθει *ξένη* εκεί.

Ταυτόχρονα, οι χωρικές ομοιότητες και η δημιουργία οικείων τόπων μέσα από αυτές συχνά αναφέρονται χωρίς να εντοπίζονται στην συνέχεια στοιχεία που να το επιβεβαιώνουν. Η **ανάγκη για σύζευξη των δύο τόπων**, για αποδοχή της νέας πραγματικότητας και ένταξη στο διαφορετικό αυτό περιβάλλον, εκφράζονται λεκτικά μέσα από μια προσπάθεια να βρεθούν σημεία τομής, χαρακτηριστικό που σε πολλούς αφηγητές αναιρείται από τα ίδια τα λεγόμενά τους σε άλλα σημεία των εξιστορήσεων. Για παράδειγμα, η ανάγκη της Μιρέλας να αποτυπωθεί στο λόγο της ότι δεν υπάρχουν διαφορές, ότι δεν υπάρχει κάτι που να μην είναι όπως παλιά, έρχεται σε σύγκρουση με συγκεκριμένες μεμονωμένες αναμνήσεις που αναφέρει, όπως για παράδειγμα στα έθιμα, στις γιορτές και τον διαφορετικό τρόπο εκτέλεσης από αυτόν που ακολουθεί σήμερα. Η αντίθεση μεταξύ των δύο τρόπων ζωής που εντοπίζεται στα λόγια της, αφορά και τη σχέση τους με τον εκάστοτε τόπο. Οι

[146] Μάρκου Αικατερίνη [2016], «Η βιωματική εμπειρία της πόλης της Ξάνθης», στο Μπούσχοτεν Ρίκι, Β. κ.ά (επιμ.), *Η μνήμη αφηγείται την πόλη. Προφορική ιστορία και μνήμη του αστικού χώρου*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, σελ. 226

γιορτές στην Ρουμανία είναι άμεσα συσχετισμένες με τον δημόσιο χώρο του χωριού, σε αντίθεση με εδώ που το χωριό που κατοικεί είναι μικρό και είναι αισθητή γι' αυτήν η απουσία συλλογικών εορτασμών στους δρόμους και τις πλατείες.

«Παντού το ίδιο είναι. Παντού είναι το ίδιο νομίζω.» [Μιρέλα, 42]

Τα βιώματα των προηγούμενων τόπων παρατηρείται να λειτουργούν και αντίστροφα, σε περιπτώσεις όπου ο τόπος καταγωγής παρουσιάζεται ριζικά διαφορετικός από το περιβάλλον του χωριού εγκατάστασης. Αφηγητές προερχόμενοι από μεγάλες πόλεις, βιομηχανικά κέντρα, ή που έχουν ζήσει σε πολλαπλούς πόλεις-σταθμούς εντός και εκτός Ευρώπης, βρίσκουν στοιχεία οικειοποίησης στην μικρή κλειστή κοινωνία εγκατάστασης μέσω της ηρεμίας και της ησυχίας που προσφέρει και που λόγω των προγενέστερων μνημών αποζητούν.

Το παράδειγμα της ιστορίας της Μιρέλας φανερώνει τις αντικρουόμενες συσχετίσεις των τόπων του παρελθόντος και του παρόντος. Παρ' ότι προέρχεται από ένα μεγάλο πολυπληθές βιομηχανικό κέντρο της Ρουμανίας και λόγω σπουδών και εργασίας έμεινε σε ευρωπαϊκές πρωτεύουσες, η ηρεμία και η ασφάλεια, η κλειστή κοινωνία, η άμεση επαφή με τους γηγενείς ανθρώπους μιας μικρής πόλης, όπως το Ρέθυμνο, παρουσιάζονται ως ιδανικότερες συνθήκες για εκείνη. Η ανάγκη της για τα παραπάνω, καθορίζει και την επιλογή για το που θέλει να ζει. Παρά τα βιώματα και τις μνήμες από μεγάλα αστικά κέντρα, περιγράφει ότι πάντα αυτό που της ταίριαζε ήταν η απουσία της πολυκοσμίας. Παράλληλα με το στοιχείο της ηρεμίας, οι πρακτικές ανάγκες είναι και εδώ το βασικό κριτήριο που καθιστά έναν τόπο «ιδανικό» για εκείνη. Η απόσταση από το κέντρο, η ύπαρξη μιας μικρής κοινωνίας με καθημερινή άμεση επαφή μεταξύ των ανθρώπων, η θέα και η φύση, είναι τα στοιχεία που αναζητά και που μέσω αυτών των επιθυμιών της κρίνει τον κάθε τόπο που έχει ζήσει.

«Ναι, εγώ προτιμώ την ησυχία. Θέλω ησυχία. Πάντα ήθελα ησυχία. Δεν είμαι μοναχική, ξέρεις έτσι.. αλλά όταν θέλω την ησυχία μου, εγώ την θέλω. Ούτε να είμαι (από)κομμένη από την κοινωνία ή τέτοια. Απλά την θέλω, ώρες ώρες εγώ την θέλω. Να μην ακούω τίποτα… Στο χωριό ακούς και την μύγα στην αυλή καμιά φορά. Και ξέρεις να έχω και την επιλογή ότι άμα θέλω να φύγω, να πάω κάπου, να πάρω κάτι, μπορώ να φύγω. Όχι να είμαι κλειδωμένη εκεί να μην μπορώ να φύγω, δεν μου αρέσει ούτε αυτό. Δηλαδή να μείνω εκεί, αλλά να είναι επιλογή μου, όχι από την ανάγκη.»

Επιπλέον, το αίσθημα της ηρεμίας, φαίνεται να συνδέεται με την έννοια της θέας. Οι **εικόνες** που προσφέρει ένα μέρος και η δυνατότητα για απομόνωση, την απασχολούν σε σημαντικό βαθμό, χωρίς όμως να μην αναγνωρίζει τη σημασία των κοινωνικών επαφών και των συλλογικών δραστηριοτήτων. Η σημασία του χώρου είναι διάχυτη στις αφηγήσεις της, είτε με άμεσο τρόπο, καθώς είναι έντονα περιγραφική με τα στοιχεία του χωριού της, με τις εικόνες που έχει από το παράθυρο και την αυλή του σπιτιού της, και με τα στοιχεία που της τραβάνε το ενδιαφέρον όταν κατεβαίνει στην πόλη. *«Εμένα το μάτι μου πονεί, με πειράζει, με ευχαριστεί, δηλαδή μπορεί να βλέπω κάτι και να…. Το μάτι εμένα παίζει πρώτο. Άμα ξυπνήσω τουλάχιστον να βλέπω τη θέα, να μου περάσει μετά η φασαρία…»* Φαίνεται να εκτιμά με έναν διαφορετικό τρόπο τον χώρο που κατοικεί και κάθε φορά που βγαίνει στην πόλη νιώθει να της παρουσιάζονται διαφορετικές οπτικές και εμπειρίες του χώρου, δίνοντας σημασία ακόμη και στις μικρές λεπτομέρειες, που όπως λέει, όταν κάποιος κατοικεί από πάντα σε έναν τόπο δεν τις παρατηρεί. Οι πολλαπλές εικόνες και τα διαφορετικά βιώματα που έχει αποκτήσει πριν έρθει στην Ελλάδα, της έχουν κάνει να αντιμετωπίζει με τον δικό της διαφορετικό τρόπο τον κάθε τόπο που ζει. *«Να σου πω το ξέρεις ότι κάθε φορά που πάω στο Ρέθυμνο ακόμα βρίσκω κάτι καινούριο να βλέπω και να λέω…να το θαυμάζω, πώς να σου πω, να μου τραβάει την προσοχή. Πάντα! Μπορεί εσείς που είστε μεγαλωμένοι εδώ να μην τους δίνετε σημασία…»*

_ Οικείοι και ανοίκειοι τόποι: Καθημερινές πρακτικές συγκρότησης της μνήμης και οικειοποίησης της πόλης

Για τους αφηγητές και τις αφηγήτριες που οδηγήθηκαν ή επέλεξαν να εγκατασταθούν εντός της πόλης του Ρεθύμνου, ο χώρος βιώνεται με διαφορετικό τρόπο, καθώς η εγγύτητα με τα διάφορα σημεία της πόλης και οι καθημερινές λειτουργίες διαφέρουν πλήρως από τα χωριά του νησιού. «Η καθημερινή ζωή καθορίζεται από τα υλικά και άυλα στοιχεία των τόπων όπου επιτελείται. Διαφορετικοί τόποι ζωής δίνουν διαφορετικές δυνατότητες εργασίας, κοινωνικών παροχών, μετακινήσεων, ελεύθερου χρόνου, αλλά δημιουργούν και διαφορετικούς αποκλεισμούς».[147] Ως αποτέλεσμα, η διαδικασία της οικειοποίησης μέσα από το πρίσμα της φέρουσας διατοπικής μνήμης, γίνεται υπό διαφορετικές συνθήκες. «Ο άνθρωπος ζει, αισθάνεται,

[147] Βαΐου Ντίνα [1989], «Ο τόπος δουλείας και το σπίτι: κατά φύλο καταμερισμοί εργασίας στη διαδικασία ανάπτυξης της Αθήνας», *Σύγχρονα θέματα*, 40, σελ.81-90

εκφράζεται, σχεδιάζει, αποκτά εμπειρίες σε ένα τόπο με τον οποίο δένεται ποικιλοτρόπως, σε βαθμό που ο τόπος να αποτελεί στοιχείο της ατομικής ή συλλογικής του ταυτότητας. Τα δρώντα υποκείμενα προσλαμβάνουν τον τόπο ως κομμάτι των αναπαραστάσεων τους για τη ζωή. «Ο τόπος μου», «το χωριό μου», «η γειτονιά μου» αποτελούν συνηθισμένες εκφράσεις για να ορίσει κάποιος, όχι μόνο τον χώρο στον οποίο κατοικεί, αλλά και τις μνήμες, τις εμπειρίες και τις νοηματοδοτήσεις που τον συνοδεύουν».[148]

Όταν μια ομάδα εισέρχεται σε ένα μέρος, το μεταμορφώνει κατ' εικόνα της, αλλά την ίδια στιγμή, προσαρμόζεται στα υλικά στοιχεία αυτού. **Οι διαφορετικές τοποθεσίες μιας πόλης ασκούν επιρροή** στις ετερότητες που κινούνται μέσα σε αυτές, φαινόμενο που παρατηρείται σε έντονο βαθμό στις πιο μικρές πόλεις, όπως το Ρέθυμνο, όπου οι τοπικές παραδόσεις είναι σταθερές και αισθητές στην καθημερινότητα τον ντόπιων όσο και των *ξένων.* Οι τοπικές συνήθειες και τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά, όπως τα φαγητά, ο τρόπος διασκέδασης, η μουσική και η ομιλία, κυριαρχούν στον χώρο, στοιχείο που έρχεται καθημερινά σε σύγκρουση με τις συλλογικές διατοπικές μνήμες που φέρουν μαζί τους οι μετανάστες. Ως αποτέλεσμα, πέρα από τις ταυτότητες του παρελθόντος που προσπαθούν να διατηρηθούν μέσω των χωρικών αναπαραστάσεων, αρκετά είναι τα στοιχεία εκείνα που υιοθετούνται, δημιουργώντας σύνθετες πολυδιάστατες μνήμες, και συνεπώς και υποκειμενικότητες.

Παίρνοντας στοιχεία από την έρευνα και τη θεωρία του Kevin Lynch, σχετικά με το πώς τα άτομα αντιλαμβάνονται και οργανώνουν τις χωρικές πληροφορίες, επισημαίνεται ότι «το περιβάλλον δημιουργεί μια αίσθηση, την περιβαλλοντική εικόνα, η οποία ποικίλλει από χρήστη σε χρήστη. Ο κάθε εμπλεκόμενος διαμορφώνει διαφορετικούς συσχετισμούς με διαφορετικά τμήματα της πόλης, εντάσσοντάς τα σε ένα προσωπικό αξιολογικό σύστημα».[149] «Καθώς διαφορετικοί μεταξύ τους άνθρωποι χρησιμοποιούν οργανώνουν αντιληπτικά με διαφορετικούς τρόπους το περιβάλλον τους, η δομή της πόλης δεν μπορεί να είναι τετελεσμένη και απόλυτα ομοιογενής. Οι ετερογενείς αναγνώσεις αλληλεπικαλύπτονται και διεισδύουν η μία μέσα στην άλλη σχηματίζοντας ένα περισσότερο πολύπλοκο και σύνθετο δίκτυο».[150] Ο αστικός χώρος περιλαμβάνει ένα ευρύτερο σύνολο σχέσεων τις οποίες το άτομο, με τον δικό του υποκειμενικό τρόπο ερμηνεύει, οργανώνει και νοηματοδοτεί.

Τα άτομα διαμένοντας μόνιμα μεταλλάσσουν διαχρονικά τον τρόπο που αντιλαμβάνονται την πόλη, καθώς **εναλλάσσονται τα βιώματα και οι καθημερινές εμπειρίες**, δημιουργώντας οικείους και ανοίκειους τόπους που δεν μένουν σταθεροί, αλλά παράλληλα αλλάζουν και εκείνοι. Ο κάθε τόπος που εγκαθίστανται γίνεται πατρίδα και στην συνέχεια, κατά τη μετανάστευση και απομάκρυνση, αποδυναμώνονται και οι συνδέσεις, υφαίνοντας νέες στον νέο τόπο εγκατάστασης. Η σχέση με τον χώρο, συνεπώς, παραμένει μια συνεχώς διαμορφούμενη διαδικασία, που βρίσκεται αέναα μετέωρη μεταξύ των διαφορετικών πατρίδων.

- […] I like Rethymno, I like Chania, sometimes we go to Iraklio, I like Iraklio it's big, it's more like Liverpool… Nothing is the same, nothing is the same Stella, everywhere is totally different, Chania it's good, Rethymno it's good. I didn't like Rethymno before, now I do.

- Why?

- Just because I lived in Chania. We go round so much, we go to the harbor, we walk, we go to the shops. Rethymno we go it's not the same. Now I like Rethymno. It's familiarity. If I become familiar with a place, I like the beach, the streets…

- But what did it change and now you like…

- Knowledge, my knowledge changes. My understanding of how it's working in Rethymno. [Chris, 67]

Αρκετές **καθημερινές πρακτικές**, περισσότερο των αφηγητών που ήρθαν και εγκαταστάθηκαν σε μεγαλύτερη ηλικία στο Ρέθυμνο, μεταφέρονται με παρόμοια χαρακτηριστικά από το παρελθόν στο παρόν. Συνήθειες, υποχρεώσεις και επιθυμίες που υπήρχαν στην προηγούμενη πατρίδα, συνεχίζουν να υφίστανται, δημιουργώντας την ανάγκη να διαμορφωθούν από την αρχή οι συνδέσεις με τους αντίστοιχους χώρους της πόλης. Παράλληλα, η δημιουργία οικογένειας στον νέο τόπο,

[148] Κοντογιάννη Χριστίνα-Μαρία, Μητροκανέλου Κωνσταντίνα [2013], *Πόλη και ψυχή. Κατασκευάζοντας μνήμες στο χώρο και στο χρόνο*, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Πολυτεχνική σχολή Ξάνθης, Επιβλέποντες: Γ.Πατρίκιος, Κ.Κεβεντζίδης, Σ.Τσάδαρη, Ξάνθη, σελ.80

[149] Lynch Kevin [1960], *The Image of the City*, the MIT Press, Cambridge, Massachusetts, London, σελ. 46

[150] Lynch Kevin [1984], *Good City Form*, the MIT Press, Cambridge, Massachusetts, London, σελ. 145

δημιουργεί μία νέα αφορμή για επαφή με τους δρόμους, τους ανοιχτούς χώρους όπου συναντιούνται τα παιδιά με τους φίλους τους, αλλά και με ιδιωτικούς χώρους, **διαφέροντας από τις παρελθοντικές συνήθειες**, όπου η απουσία οικογένειας και παιδιών δημιουργούσε και απουσία επαφής με αντίστοιχούς χώρους της εκάστοτε πόλης. Εντός του Ρεθύμνου, οι αφηγητές είτε κατοικούν εκεί, είτε στα περίχωρα, κινούνται στο κέντρο της, στην παλιά πόλη με τα τοπικά μικρά καταστήματα και κατά μεγάλο βαθμό στους σχετιζόμενους χώρους με τις δραστηριότητες των παιδιών τους (σχολεία, φροντιστήρια, χώροι αθλητικών δραστηριοτήτων, φιλικά σπίτια). Ιδιαίτερα το τελευταίο στοιχείο, οι υποχρεώσεις και οι ανάγκες που αφορούν τα παιδιά τους, φαίνεται να αποτελεί βασικό κινητήρια δύναμη και αφορμή της παρουσίας των ετεροτήτων στον δημόσιο χώρο. Η ζωή τους απαρτίζεται κυρίως από τις *«καθημερινές δουλειές μιας μαμάς»,* όπως αναφέρει η Μαρία.

Πέρα από τους χώρους καθημερινής μετακίνησης, σημεία με θέα και έντονο φυσικό στοιχείο, όπως οι νότιες περιοχές της πόλης, χωροθετημένες σε λόφους με έντονες υψομετρικές διαφορές, η παράκτια ζώνη ή οι δημόσιοι χώροι πρασίνου, επιλέγονται ως σημεία παρουσίας στον ελεύθερο χρόνο των αφηγητών, ακόμη και ως περιοχές για μόνιμη κατοίκηση. Ταυτόχρονα, σε περιπτώσεις που τους δίνεται η δυνατότητα, μέρη εκτός του αστικού ιστού με έντονο φυσικό περιβάλλον και υδάτινο στοιχείο (κοινά σημεία συνάντησης παρατηρούνται η λίμνη Κουρνά και τα γύρω ορεινά χωριά του νομού και οι παραλιακές περιοχές στο νότιο τμήμα του νησιού) παρουσιάζονται ως τόποι που θέλουν να βρίσκονται και που, λόγω της εγγύτητας και των μικρών αποστάσεων, μπορούν να τα εντάξουν στην καθημερινότητά τους. Τα παραπάνω χαρακτηριστικά του χώρου προτιμώνται, καθώς εμπεριέχουν το αίσθημα της **ηρεμίας και της σταθερότητας**, αλλά και της ελευθερίας και της απουσίας του εγκλωβισμού˙ απόρροιες συγκεκριμένων βιωμάτων που φέρει η διαδικασία της μετανάστευσης και του ακούσιου εκτοπισμού.

«Μου αρέσει πάρα πολύ η θάλασσα. Εγώ όταν βγαίνω για καφέ δεν θέλω να πάω πουθενά αλλού εκτός από την πλατεία εκεί πέρα. Και τον χειμώνα. Ξέρεις που είναι το παλιό λιμάνι. Και το χειμώνα είναι μία καφετέρια που είναι έξω και έχεις λίγο ήλιο… Εκεί. Εκεί βρίσκω την ηρεμία μου να ακούω την θάλασσα και να πίνω τον καφέ. Μου αρέσει πάρα πολύ. Ή όταν.. πάλι, πάλι ψηλά, θέλω ψηλά για να βλέπω.» [Αλεξάντρα, 57]

Οι τόποι ζωής δεν περιγράφονται μόνο με τα υλικά χαρακτηριστικά και τις χρήσεις τους, αλλά συνδέονται με τις καθημερινές πρακτικές των μεταναστών, τα συναισθήματα, τις αξίες, τις συνήθειες, τους αποκλεισμούς και τα βιώματα. Η **οικειοποίηση** του χώρου συνδέεται με το αίσθημα της ασφάλειας και τον βαθμό άνεσης στη γειτονιά, στο δρόμο, στο κέντρο, στο σπίτι. Η αποξένωση, ο κοινωνικός αποκλεισμός και τα πιθανά αισθήματα φόβου, επιδιώκονται να ξεπεραστούν μέσω της καθημερινής και διαρκούς παρουσίας τους στο χώρο.

- Ναι αυτό δεν είναι επικίνδυνη πόλη. Είναι πολύ μικρές οι αποστάσεις.

- Δηλαδή εσείς και μόνη σας το βράδυ..

- Γυρνάω, κάθε βράδυ, επειδή δουλεύω τα βράδια, γυρίζω μόνη μου. [Λίντα, 52]

Αρκετές είναι οι περιπτώσεις που οι παραπάνω τόποι και τα μορφολογικά στοιχεία που φέρουν, συνθέτουν μία νοητή **εγγύτητα** με τόπους του παρελθόντος, με τους ίδιους τους αφηγητές να δημιουργούν συνδέσεις που, χωρίς να γίνεται συνειδητό, τους οδηγούν να επιλέγουν τα συγκεκριμένα σημεία. Οι ομοιότητες του αστικού και φυσικού περιβάλλοντος, η κλίμακα του χώρου, η ζωή σε ένα παράκτιο μέτωπο, αλλά και η οικειότητα με τη γλώσσα πριν εγκατασταθούν στην Ελλάδα, είχαν δημιουργήσει αόρατές χωρικές συνδέσεις πριν ακόμη η ίδια η έννοια της μετανάστευσης να εμφανιστεί.

- Ωραία, τώρα θα ήθελα λίγο να μου πείτε η πόλη πώς σας φαίνεται, και σε σχέση με εκεί που ζούσατε, όταν ήρθατε σαν μέρος σας φάνηκε διαφορετικό;

- Ε… δεν μου φάνηκε διαφορετικό ξέρεις γιατί οι Άγιοι Σαράντα μοιάζουν πάρα πολύ με το Ρέθυμνο.

- Επειδή είναι μικρή πόλη;

- Είναι μικρή πόλη, με θάλασσα, μιλούσαν ελληνικά πολύ εκεί πέρα, κατάλαβες; Ήτανε… με την πόλη που μεγάλωσα είναι διαφορετικό, αλλά επειδή είχα ζήσει στους Αγίους Σαράντα και βλέπαμε τότε που δεν μας άφηνε ο Χότζα, τηλεόραση βλέπαμε τα έργα από… τα πρώτα κανάλια… Αντ1, κάτι έργα που ήταν από την Αμερική.

- Οπότε εκεί ακούγατε και τα πρώτα ελληνικά.

- Ναι ναι, ήταν η γειτόνισσα μου που μου τα γύριζε (σ.σ. μετέφραζε) στα αλβανικά. Αυτή γιατί ήξερε ελληνικά και μου τα γύριζε εμένα στα αλβανικά, βλέπαμε μαζί, κατάλαβες; Γι' αυτό εμένα προσωπικά δεν μου φάνηκε μεγάλη διαφορά, το ελληνικό το είχα ακούσει στους Αγίους Σαράντα. […] γιατί εκεί ήτανε πιο πολλοί Έλληνες και όπου πήγαινες τα άκουγες… δεν μου φάνηκε μεγάλη διαφορά και δεν ξέρω, σιγά σιγά το αγαπούσα τόσο πολύ το Ρέθυμνο που δεν μπορώ να το …(σ.σ. αλλάξω). [Αλεξάντρα, 57]

Σήμερα, για τους περισσότερους, η αντίστροφη σύνδεση, η **άμεση επαφή** με τον τόπο καταγωγής εμφανίζεται και ταυτόχρονα ταυτίζεται με την αίσθηση των διακοπών και την παύση της καθημερινής εργασίας μία φορά τον χρόνο. Στα τακτικά ταξίδια των ατόμων αυτών, βασικό μέλημα πέρα από την επαφή με τους συγγενείς που έχουν μείνει εκεί, αποτελεί και η επανασύνδεση με τον τόπο, η επίσκεψη στα σημεία όπου γεννήθηκαν και μεγάλωσαν. Για την Λίντα, για παράδειγμα, η πρόσφατη επιστροφή της στα μέρη της πόλης, στις γειτονιές και στα κτήρια που έζησε την παιδική της ηλικία, παρ' όλο που πλέον δεν υπήρχε κάτι να την συνδέει με εκεί (υλική σύνδεση ή άνθρωποι), ήταν η αιτία για να επαναφέρει στην μνήμη της τα βιώματα της ζωής της στον τόπο εκείνο. *«Ναι. Εγώ είμαι από το Περμέτι. Αλλά δεν μένει κανείς εκεί πέρα. Εντάξει τελευταία φορά πήγα γιατί ήθελα να δω που πήγα λύκειο που πήγα δημοτικό. Ήθελα να δω…»* [Λίντα, 52]

Παράλληλα υπάρχουν και εκείνοι που ηθελημένα ή εξαναγκασμένα έχουν διακόψει την άμεση επίσκεψη στην πατρίδα τους, είτε λόγω πρακτικών ζητημάτων (απουσία ελευθέρου χρόνου και δυνατότητα διακοπής της εργασίας) και οικονομικών δυσκολιών, είτε λόγω έλλειψης πλέον επιθυμίας. *«Αν πάω μόνο για δέκα μέρες θα είναι, διακοπές, όχι παραπάνω δεν μπορώ»*, αναφέρει η Κατερίνα, που η πιο πρόσφατη στιγμή που επέστρεψε στην πατρίδα της ήταν πριν από εννιά χρόνια. Σήμερα δε μπορεί να φανταστεί τον εαυτό της να επιστρέφει μόνιμα, λόγω της σύνδεσης που έχει αποκτήσει με τον τόπο του Ρεθύμνου.

Ταυτόχρονα με την άμεση επαφή, συγκεκριμένα σημεία της νέας πόλης διαμονής, λειτουργούν για τους μετανάστες ως **«τόποι μνήμης»,** παρότι το νέο περιβάλλον δεν μπορεί να μεταφέρει αυτούσια τα βιώματα και τις αναμνήσεις τους. Παρά τον διασκορπισμό κοινών πολιτισμικά ομάδων και την απουσία στοιχείων ενθύμησης του τόπου που έχουν εγκαταλείψει, διαπιστώνεται ότι εκείνες παραμένουν συνδεδεμένες διαμέσου του χώρου, ακριβώς επειδή διατηρούν τις εικόνες της παρελθοντικής τους ζωής και πατρίδας.[151] Στις αφηγήσεις της συγκεκριμένης έρευνας φανερώνονται τι ως κεντροβαρικό πεδίο έκφρασης οργανωμένων εκδηλώσεων και παρελθοντικών μνημών, τα κέντρα διασκέδασης της περιοχής. Οι κλειστοί χώροι αυτοί, αποτελούν έναν απρόσμενο «ουδέτερο» τόπο - πεδίο συνάντησης και διαμοιρασμού μεταξύ των δύο διαφορετικών πολιτισμών, έναν τόπο μετέωρο, όπου μοιράζεται για την τέλεση των παραδόσεων τόσο της μίας πατρίδας, όσο και της άλλης και νοηματοδοτείται κάθε φορά διαφορετικά. Πέρα από τους ιδιωτικούς χώρους των σπιτιών και τους ανοικτούς χώρους άτυπης έκφρασης της καθημερινότητας, τα κέντρα αυτά συγκεντρώνουν ετερότητες με κοινά σημεία αναφοράς, τα οποία παίρνουν μορφή μέσα από την διασκέδαση, το φαγητό, τα τραγούδια και τις συναναστροφές των *άλλων*.

Λίντα: Εμείς γιορτάζουμε κάθε 29 Νοεμβρίου την απελευθέρωση της Αλβανίας. Και αυτή είναι μεγάλη γιορτή και την γιορτάζουμε σε κέντρο μαζί με τον σύλλογο.

Ε: Άρα έχετε και επαφή με τα άτομα που είναι στον σύλλογο…Και κάνετε και μαζί κάποιες γιορτές..

Νίκος: Πρωτοχρονιά κάνουμε πάλι γιορτή. Μαζευόμαστε όλος ο σύλλογος, όποιος μπορεί να έρθει.

Ε: Μαζευόσαστε κάπου στην πόλη;

Νίκος: Ναι ναι στο κέντρο. Σε κέντρα διασκέδασης. Δηλαδή τα κρατάμε τα έθιμα. Έτσι όπως τα κρατάνε εκεί τα κρατάμε και εμείς εδώ.

Επιπλέον, η ύπαρξη της οργανωμένης **Κοινότητας Αλβανών Ρεθύμνου**, που λειτουργεί και δραστηριοποιείται στο κέντρο της πόλης, αποτελεί ορατό σημείο συνάντησης με το απομακρυσμένο παρελθόν. Η ίδια αποκτά διττή σημασία, καθώς συστεγάζεται και συνεργάζεται σε καθημερινές δράσεις και περιστάσεις ανάγκης με το Εργατικό Κέντρο Ρεθύμνου, λειτουργώντας έτσι ως χώρος σύνδεσης, τόσο με το παρελθόν και τους ομογενείς της προηγούμενης πατρίδας, όσο και με

[151] Halbwachs Maurice [2013], *Η συλλογική μνήμη*, εκδ Παπαζήσης, Αθήνα, σελ. 157

το παρόν και την κοινωνία του τόπου εγκατάστασης. Οι παραπάνω τόποι που ταυτίζονται με την προσωπική και συλλογική ταυτότητα των μεταναστών, αν και χώροι που **βρίσκονται στο μεταίχμιο**, αποτελούν για αυτούς τόπους με συναισθηματική σημασία, που δηλώνουν και τονίζουν την εθνοτική και πολιτισμική παρουσία τους την τοπική κοινωνία. Τα καθημερινά και μη εμβληματικά αυτά μέρη γίνονται το κέντρο βάρους της μνημονικής δραστηριότητας, όπου διασταυρώνονται οι ατομικές και συλλογικές μνήμες, τοποθετώντας της στο τωρινό κοινωνικό πλαίσιο που ζουν και κινούνται οι ετερότητες.

Με τις διαφορετικές **πολιτισμικές συναντήσεις** στους δρόμους, τους κοινόχρηστους χώρους ή τις πολυκατοικίες, όχι μόνο τα άτομα, αλλά και η ίδια η πόλη αναδημιουργείται, σχηματίζεται, μεταλλάσσεται και αποκτά πολυδιάστατες ταυτότητες. Οι ετερότητες δέχονται το αποτύπωμα που αφήνει σε αυτές ο τόπος, αλλά και αντιστρόφως. Ο χώρος μετατρέπεται σε ένα προϊόν κοινωνικών αλληλοσυσχετίσεων και πρακτικών διαφορετικών ατόμων, που διαμορφώνεται διαρκώς μέσα από τις διαφορετικές ιστορίες, τις μνήμες και τις εικόνες άλλων τόπων που φέρονται και οι οποίες συνυπάρχουν, συγκρούονται ή συνεργάζονται με αυτές που συναντούν ερχόμενοι εδώ.

Υπάρχουν, όμως από την άλλη χώροι κίνησης και συγκεκριμένα κτίσματα, που οι αφηγητές αποφεύγουν να προσεγγίζουν, καθώς αποτελούν αναπαραστάσεις **τραυματικών εμπειριών** και γεγονότων που προσπαθούν να αφεθούν στη λήθη. Για την Αλεξάντρα και την οικογένειά της, όπου τα πρώτα χρόνια της εγκατάστασης κατακλύζονται από εφόδους και συλλήψεις της αστυνομίας, τα μέρη που λάμβαναν χώρα τα συμβάντα αυτά, μεταφέρουν μέχρι και σήμερα τα αισθήματα και τις μνήμες του παρελθόντος. Η διαδρομή από την παλιά πόλη στο αστυνομικό τμήμα, το ξενοδοχείο της προσωρινής διαμονής τους πρώτους μήνες, η οικία της τότε γειτόνισσας και τα κατώφλια των σπιτιών όπου τους έβρισκε η αστυνομία, αποτελούν χώρους τραύματος και αποφεύγονται μέχρι και σήμερα όταν εκείνη ή τα παιδιά της περπατάνε στην πόλη.

«Άμα θα μου πεις να σου δείξω και την πέτρα που περνούσα σε αυτό το δρομάκι, και την πέτρα θυμάμαι όσες φορές περνάω, και έλεγα: μακάρι Θεέ μου να χαλαρώσουμε λιγάκι, μακάρι Θεέ μου να μας αφήσουν έτσι να πάρουμε ανάσα, να αναπνεύσουμε ρε παιδί μου!» [Αλεξάντρα, 57]

_ Πολυπολιτισμικές συναντήσεις στην πόλη ως φορέας παράλληλων πραγματικοτήτων και αναμνήσεων

Ο τρόπος έκθεσης των ετεροτήτων, ιδιαίτερα των μεταναστών, στον δημόσιο χώρο, η εγγύτητα και η συστηματική και μαζική παρουσία τους στον χώρο, συνηγορεί στην αναπαράστασή τους ως μια κοινότητα, τους συσπειρώνει σε ένα «εμείς», διακρίνοντάς τους από τα υπόλοιπα σώματα που υπάρχουν σε αυτόν. Μια τέτοια συλλογικότητα δεν περιορίζεται να δείξει τα βιώματα, τις απόψεις και τις ανάγκες της. Εδραιώνει την παρουσία της και αντιστέκεται μέσα στο νέο ανοίκειο γι' αυτήν περιβάλλον, με τη δύναμη των παραδόσεών της. Αναζητεί και κατορθώνει εν μέρει αρκετές φορές να ξαναβρεί στις νέες συνθήκες την παλιά της ισορροπία και ταυτότητα, επιχειρώντας να διατηρηθεί ή να αναμορφωθεί σε μια περιοχή που δεν είναι «φτιαγμένη» για εκείνη.[152] Οι μνήμες των τόπων μπορούν να προσφέρουν στους ανθρώπους μία σύνδεση με το παρελθόν και συνδέσεις με μια αίσθηση ταυτότητας, που μπορεί να διαφέρει από την εθνική ταυτότητα.[153] Τα στοιχεία του παρελθόντος, η καθημερινότητα, η ρουτίνα και η διατήρηση των εθίμων και των παραδόσεων, προσπαθούν να μείνουν ζωντανά μέσα από πρακτικές σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο.

Ο δημόσιος χώρος της πόλης λειτουργεί ως ένα πεδίο που παράγει πολλαπλές συγκρουσιακές σχέσεις, συναισθήματα, και βιώματα εντείνοντας και διαμορφώνοντας νέες διακρίσεις, ωθώντας τα υποκείμενα να οριοθετήσουν τον εαυτό τους σε σχέση με τον *άλλον*, μετασχηματίζοντας και επανανοηματοδοτώντας ταυτόχρονα τον δημόσιο αστικό χώρο. «Η διεκδίκηση αναγνώρισης […] περνά μέσα από τους καθημερινούς δημόσιους χώρους άτυπων κοινωνικών επαφών, τυχαίων συναντήσεων και καθημερινής συμμετοχής, όπου κανείς βιώνει και υπομένει τις ανισότητες, αλλά έχει τη δυνατότητα να τις διαπραγματευτεί και να τις αμφισβητήσει».[154] Η μικρή κλίμακα του Ρεθύμνου προσφέρει τη δυνατότητα και την ασφάλεια προσέγγισης των περισσότερων σημείων της, τη μετακίνηση από την κατοικία στην εργασία, σε διάφορα φιλικά σπίτια ή

---

[152] Halbwachs Maurice [2013], *Η συλλογική μνήμη*, εκδ Παπαζήσης, Αθήνα, σελ.161

[153] Bakshi Anita [2014], *Urban Form and Memory Discourses: Spatial Practices in Contested Cities*, Journal of Urban Design, 19:2, σελ.189-210

[154] Βαΐου Ντίνα, Καλαντίδης Άρης [2009], «Πόλεις των 'άλλων'. Καθημερινές πρακτικές και συγκρότηση του δημόσιου χώρου», στο Σπυριδάκης Μάνος (επιμ.), *Μετασχηματισμοί του χώρου. Κοινωνικές και πολιτισμικές διαστάσεις*, Αθήνα, εκδόσεις Νήσος, σελ. 44

στα καταστήματα με τα πόδια, προσδίδοντας διαφορετικά χαρακτηριστικά στην αστική εμπειρία και άμεση εγγύτητα μεταξύ ατόμου και πόλης, αλλά και ανάμεσα στα διαφορετικά υποκείμενα. Η πεζή μετακίνηση εμπεριέχει την επιθυμία για κίνηση και αλληλεπίδραση με τον δημόσιο χώρο, την περιπλάνηση και συνεπώς, την μεταλλαγή της αντιληπτικής εμπειρίας και των καθημερινών εικόνων. «Το να βαδίζεις σημαίνει να οικειοποιείσαι». [155] Ταυτόχρονα, περιλαμβάνει στιγμές **ορατής παρουσίας στο χώρο**, στιγμές συνάντησης και αλληλεπίδρασης με την υπόλοιπη κοινωνία, όπου ο χώρος της πόλης μοιράζεται και μπορούν να δημιουργηθούν καινούριες απρόσμενες συσχετίσεις.

«Ναι η ζωή δεν έχει πολλή διαφορά. Είναι μικρή πόλη, μπορείς να το πάρεις με τα πόδια χωρίς αυτοκίνητο, να γνωρίσεις τα μέρη. Αλλά εμένα μου αρέσει σαν πόλη, δεν το αλλάζω το Ρέθυμνο με καμία, ούτε με τα Τίρανα, με καμία πόλη.»

[Νίκος, 55]

Το Ρέθυμνο αναδεικνύεται ως ένας οικείος χώρος στον οποίο οι ετερότητες κινούνται διαρκώς, χρησιμοποιούν τις δημόσιες και ιδιωτικές υποδομές και χώρους της πόλης, συμμετέχουν σε συλλογικότητες και δημιουργούν δεσμούς, καθιστώντας με αυτές τις πρακτικές τους εαυτούς τους ορατούς. Μέσα από τις καθημερινές ρουτίνες των μεταναστών, ιδιαίτερα των γυναικών, γίνεται αισθητή η παρουσία τους στη γειτονιά και στο σύνολο της πόλης του Ρεθύμνου ευρύτερα. Καθημερινότητες που περιλαμβάνουν τα ψώνια στα τοπικά μαγαζιά, τις στιγμές πεζοπορίας στον παραλιακό δρόμο και στην παλιά πόλη, τις συναντήσεις με άλλες γυναίκες στις υποχρεώσεις των παιδιών τους, στο σχολείο, στις εκδρομές, στο φροντιστήριο, αλλά και στον εργασιακό χώρο, στην είσοδο και στις συνελεύσεις της πολυκατοικίας, τις σύντομες στάσεις στο σπίτι της γειτόνισσας, τις τυχαίες οπτικές επαφές από το μπαλκόνι του σπιτιού. Οι παραπάνω ασύνδετοι μεταξύ τους χώροι της πόλης, συγκροτούν αόρατα χωρο-κοινωνικά δίκτυα με διάχυτες διασυνδέσεις, που ενισχύουν την συλλογικότητα και βοηθούν στην ένταξη και την ανθρώπινη επικοινωνία. «Οι θεωρούμενες ασήμαντες **καθημερινές συναντήσεις** και συνομιλίες […] δεν διεκδικούν εύσημα εγκάρδιας φιλίας, ούτε εξαλείψουν τις ανισότητες. Όμως συμβάλλουν στην εξοικείωση με την ετερότητα και από την άποψη αυτή, αμβλύνουν ή/και αποτρέπουν συγκρούσεις και διαμορφώνουν συνθήκες συνύπαρξης σε μια αυξανόμενη 'κανονικοποίηση' της διαφοράς και της ετερότητας και προοπτικά, στη συγκρότηση και διατήρηση διαπολιτισμικών σχέσεων». [156]

Στην συζήτηση με μία από τις αφηγήτριες, στην ερώτηση τι της αρέσει εδώ, παρ' ότι δεν μπορεί να σκεφτεί άμεση απάντηση να δώσει, αναφέρει ασύνδετα στη συνέχεια ότι πάντα αποζητά την ανθρώπινη επαφή στον δημόσιο χώρο, να βγει έξω, να πάει για τις δουλείες και τα ψώνια της και να ανταλλάξει μερικές κουβέντες με τα άτομα που θα συναντήσει. Αυτό το στοιχείο των άμεσων ανθρώπινων σχέσεων, που προσφέρει η μικρή κλίμακα της πόλης, είναι αυτό που ξεχωρίζει γι' αυτήν και συμβάλλει στον τρόπο που βλέπει και φέρνει κοντά της την πόλη. «Οι σχέσεις που αναπτύσσονται, ακόμη και οι μικρές καθημερινές ανταλλαγές, όπως ο χαιρετισμός στο δρόμο ή στο σούπερ μάρκετ, αξιολογούνται πολύ θετικά, καθώς βοηθούν να ξεπεραστούν δυσκολίες προσαρμογής στον ξένο τόπο, δίνουν «κλειδιά» για την επιβίωση και αποτελούν μια πηγή συναισθηματικής και συχνά υλικής υποστήριξης». [157]

«Τώρα γιατί μου αρέσει δεν ξέρω ρε συ. Υπάρχουν και άνθρωποι που…ξέρεις εγώ μου αρέσει να πάω στο σούπερ μάρκετ να μου χαμογελάνε, να τους ρωτάω τι κάνουνε…» [Μιρέλα, 42]

Ταυτόχρονα ο δημόσιος χώρος για τους μετανάστες κατέχει μία διττή σημασία και ερμηνεία αναφορικά με τα ανθρώπινα δίκτυα που υφαίνονται με αυτών. Οι πολλαπλές συνδέσεις δεν επιτελούνται μόνο στο *τώρα* και στο *εδώ*, αλλά και ανάμεσα στους χώρους της πόλης και σε αυτούς του παρελθόντος. Η παρουσία ενός απλού αντικειμένου, όπως των καρτοτηλέφωνων στους δρόμους, μπορεί να αποτελέσει μία κυριολεκτική ερμηνεία του χώρου ως πλέγμα διατοπικών σχέσεων και επαφών πέρα από την οριοθετημένη γεωγραφική κλίμακα. Για τις συγκεκριμένες ετερότητες, οι δρόμοι και οι ελεύθεροι χώροι δεν είναι απλά ένα σημείο σύγκλησης με τους ομογενείς τους ή τις υπόλοιπες ομάδες που κατοικούν στην ίδια πόλη, αλλά παράλληλα είναι συνδεδεμένοι και φέρουν την λειτουργία της επικοινωνίας πέρα από τα γεωγραφικά όρια. Η σύνδεση δεν πραγματοποιείται μόνο μεταξύ των διαφορετικών τόπων, αλλά νοητά και με το παρελθόν και τις μνήμες του. Σήμερα, η

[155] Millan Jose [2009], «Οδοιπόρος ενός απέραντου τοπίου», στο *Πόλη και Αυτοκίνητο,* εκδ. Νησίδες, Θεσσαλονίκη, σ. 77-85

[156] Βαΐου Ντίνα [2021], Η αθέατη εργασία των γυναικών στη συγκρότηση της πόλης. Όψεις της Αθήνας μετά τη μεταπολίτευση, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα, σελ.174-175

[157] Βαΐου Ντίνα [2013], «Δια-εθνικές καθημερινότητες στην πόλη: Επανεξετάζοντας έμφυλες σχέσεις και πρακτικές φροντίδας στις γειτονιές της Αθήνας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών,* Τομ. 140, Αθήνα, σελ. 80

απουσία από το χώρο αυτού του στοιχείου που έφερε την μνήμη της σύνδεσης, δημιουργεί την καταστροφή μιας καθημερινής μορφής διατοπικών ενώσεων, επαναορίζοντας με αυτόν τον τρόπο τη λειτουργία του δημόσιου χώρου αναφορικά με την έννοια των μνημονικών πρακτικών.

«Τώρα έχουν αλλάξει τα πράγματα. Τώρα υπάρχει το ίντερνετ. Τότε αγοράζαμε κάρτες στο περίπτερο και πηγαίναμε στα τηλέφωνα στους δρόμους. Τα θυμάσαι; Τώρα δεν έχει.» [Νίκος, 55]

Η **κλίμακα της πόλης** φέρνει τις πολυπολιτισμικές συναντήσεις και τις νέες σχέσεις που δημιουργούνται μεταξύ μεταναστών και ντόπιων, σε κάθε σημείο της, χωρίς να διακρίνονται συγκεκριμένες περιοχές που συγκεντρώνονται οι ετερότητες. Η τοπική κοινωνία με το έντονο στοιχείο της παράδοσης, εμπλέκεται με τους διαφορετικούς πολιτισμούς σε κάθε γειτονιά, δρόμο, πολυκατοικία του Ρεθύμνου. Στις περισσότερες αναφορές η έννοια του χώρου κατοικίας και της πόλης προσεγγίζεται σύμφωνα με τις θεωρήσεις της Doreen Massey, όπου η **γειτονιά**[158] δεν αναφέρεται ως ένας οριοθετημένος χώρος, αλλά ως μια χωροκοινωνική κλίμακα όπου επιτελείται μεγάλο μέρος της αστικής καθημερινότητας, η οποία έχει συνδέσεις και αναφορές τοπικές, αλλά συνδέεται και με υπερτοπικές έως παγκόσμιες διαδικασίες˙ αποτελεί μία μικροκλίμακα της αστικής εμπειρίας που συγκροτείται από κοινωνικές πρακτικές και σχέσεις, αλλά και από εμπειρίες, αφηγήσεις και μνήμες όσων τον κατοικούν. Είναι χώρος συνεχώς υπό κατασκευή, ανοιχτός σε πολλαπλές αναγνώσεις και μελλοντικές αναδιαρθρώσεις, που χαρακτηρίζεται από διεθνικές σχέσεις και πολλαπλές συναντήσεις με *ξένους*.[159] Σε κάθε τόπο συνυπάρχουν πολλαπλές διαδρομές και περισσότερες της μιας αλήθειες και ιστορίες.[160] Κάθε τόπος πρέπει να αντιμετωπίζεται ως υβριδικός χώρος, «στον οποίο μπορούν να εκφραστούν και να συμβιώσουν διαφορετικές κουλτούρες, πολλαπλές ανθρώπινες διαδρομές, αντιλήψεις ή αφηγήσεις, όχι υποχρεωτικά συγκρίσιμες μεταξύ τους, αλλά σύνθετα διαμορφωμένες μέσα σε σχέσεις άνισες και κοινωνικά ιεραρχημένες […] Στο χώρο της πόλης μπορούν κάθε στιγμή να εξελίσσονται πολλαπλές ιστορίες ˙ ιστορίες ίσως ασήμαντες, ορατές ή αθέατες, τετριμμένες ή ανατρεπτικές, πολύ πραγματικές ίσως όμως και φανταστικές».[161]

«Άσχετα, δηλαδή που τα έχουμε καταφέρει εδώ με τα χέρια μας και την κούραση μας, απλά δεν βρήκαμε κακή νοοτροπία. Εδώ στην πολυκατοικία μας αγαπάνε. Στο σπίτι από πάνω μας ανοίγουν την πόρτα. Τι πιο πολύ.» [Λίντα, 52]

_ Κατοικίες και υλικά αντικείμενα σηματοδότησης της μνήμης

«Το μέλλον μου είναι αυτό. Το σπίτι μου, να μην κουνηθώ από εδώ από το σπίτι μου, και αν μπορούσα να έχω τα παιδιά μου κοντά.» [Αλεξάντρα, 57]

Πέρα από τις γειτονιές και τα χωρικά δίκτυα της καθημερινότητας των μεταναστών, οι ίδιοι οι **χώροι κατοίκησης** που επιλέγουν, εμπεριέχουν στοιχεία διασύνδεσης ή απομάκρυνσης από το παρελθόν. «Τα σπίτια των αφηγητών είναι οικείοι τόποι στους οποίους στεγάζουν την ατομική ή οικογενειακή ζωή και επιλεκτικά τις σχέσεις με τους φίλους. Είναι τόποι απομόνωσης και προσωπικής συγκέντρωσης κι άλλες φορές τόποι συνάντησης του ιδιωτικού με το κοινωνικό».[162] Διαφορετικοί πολυσύνθετοι παράγοντες είναι αυτοί που οδηγούν τους αφηγητές στην επιλογή του τόπου κατοικίας τους σε διαφορετικές φάσεις της ζωής τους. Πρακτικά και χωρικά ζητήματα, αλλά και στοιχεία οικειοποίησης του χώρου, που φέρνουν υποσυνείδητα αναμνήσεις από παρελθοντικά βιώματα, αποτελούν τους λόγους που επιλέγουν έναν χώρο ή τον απορρίπτουν σε αναζήτηση ενός νέου. Το αστικό περιβάλλον, οι μικρές γειτονιές με την παρουσία πολυκατοικιών και την ασφάλεια της εγγύτητας που αυτές προσφέρουν, είτε οι ξεχωριστές μονοκατοικίες στα προάστια ή τα χωρία, με την άνεση και την ηρεμία

---

158 Η γειτονιά αναδεικνύεται ως σημαντική αναφορά στις καθημερινότητες διαφορετικών κατοίκων της πόλης. Το περιεχόμενο του όρου, έχει υποστεί έντονη κριτική και αμφισβήτηση στη μελέτη της πόλης και εκτείνεται πέρα από τις χωρικές συντεταγμένες και αποκτά ανανεωμένο περιεχόμενο, μακριά από παλαιότερες ταυτίσεις με τον τόπο και την κοινότητα. (πηγή: Βαΐου Ντίνα, *Η αθέατη εργασία των γυναικών στη συγκρότηση της πόλης. Όψεις της Αθήνας μετά τη μεταπολίτευση*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2021, σελ.26)

159 Βαΐου Ντίνα [2021], *Η αθέατη εργασία των γυναικών στη συγκρότηση της πόλης. Όψεις της Αθήνας μετά τη μεταπολίτευση*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα, σελ.26

160 Massey Doreen [2001], *Φιλοσοφία και πολιτικές της χωρικότητας*, μτφρ. Α. Πατσού, Αθήνα, ΕΜΠ – Παπασωτηρίου, σελ. 28-30

161 Μίχα Ειρήνη [2018], «Συνομιλώντας για την πόλη με τα παιδιά», πρακτικά διεπιστημονικού συνεδρίου *Χώροι για το παιδί ή χώροι του παιδιού; Όταν η συνθήκη αγωγής και εκπαίδευσης τέμνεται με την καθημερινότητα της πόλης,* Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τόμος 1, σελ.612-613

162 Κάτου Μαρία [2018], *15+1 γυναίκες αρχιτέκτονες στην Αθήνα. Αναγνώσεις της διαδρομής του βίου,* Διδακτορική διατριβή, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Επιβλέπουσα: Βαΐου Ντίνα, Αθήνα, σελ.404

της ύπαρξης ελεύθερων ανοικτών χώρων, η δυνατότητα ευκολίας μετακίνησης, η ζωντάνια της περιοχής, αλλά και η εγκατάσταση συντοπιτών και συγγενών, αποτελούν βασικά πλεονεκτήματα μίας περιοχής.

Αρκετοί είναι εκείνοι που, εντοπίζοντας κάποια κατοικία με ορισμένες από τα προαναφερθέντες συνθήκες, αποφασίζουν να μην αλλάξουν γειτονιά από την αρχή της παρουσίας τους στο Ρέθυμνο, για δύο με τρεις δεκαετίες. Για παράδειγμα, η επαφή με τη φύση, ο ήλιος, ένα σπίτι με αυλή, η ηρεμία που προσφέρει μια κατοικία στο χωριό, στοιχεία με τα οποία έχουν μεγαλώσει στην προηγούμενη πατρίδα τους, αποτελούν βασική ανάγκη και παράμετρο επιλογής του τόπου κατοικίας και του πλαισίου γύρω από το οποίο επιθυμεί να οργανωθεί η καθημερινότητά τους.

«Για να σκεφτόμαστε πως θα φύγουμε, δεν έχουμε σκεφτεί. Γιατί στο Ρέθυμνο είναι δύσκολο. Και το ενοίκιο και…. Δεν βρίσκεις ρε παιδί μου αυτόν τον χώρο που έχουμε έτσι άνετα και έχουμε και από πίσω κήπο και βγαίνουν τα παιδιά…Άσε το ακριβό, δεν έχουν τα παιδιά που θα (παίζουν). Έχεις ανάγκη να κάνεις ένα τραπέζι να βγεις εκεί έξω στον ήλιο. Αυτό. Γι' αυτό το λόγο δεν θέλω να φύγω από εδώ. Και για το σπίτι που είναι ωραίο και καλό και βολικό και όλα. Τέτοιο σπίτι δεν το βρίσκεις στο Ρέθυμνο. Αλλά εντάξει. Θα δούμε, μέχρι που θα πάει. Δεν ξέρουμε καμιά φορά η ζωή πώς το πάει και πώς το φέρνει.» [Μιράντα, 34]

Ταυτόχρονα εντοπίζονται ιστορίες αφηγητών, όπου το ταξίδι της **συνεχούς μετακίνησης**, συνεχίζεται και εντός της ίδιας πόλης, σε μία προσπάθεια αναζήτησης καλύτερων συνθηκών κατοίκησης (οικονομικών, κοινωνικών, διαβίωσης). Και σε πρακτικό κυριολεκτικό επίπεδο, η κατοικία επηρεάζει και καθορίζει την ποιότητα ζωής. Οι μετακομίσεις ή η αλλαγή χώρου και οι σημαντικές τροποποιήσεις που γίνονται σε συγκεκριμένες ημερομηνίες σημαδεύουν αντίστοιχες εποχές στην ιστορία μιας οικογένειας.[163] Για την Αλεξάντρα για παράδειγμα, τα προβλήματα υγείας των παιδιών λόγω της υγρασίας, παύουν όταν μετακομίζουν στο νέο τους σπίτι, αλλά ταυτόχρονα η μετακίνηση αυτή σηματοδοτεί στις αναμνήσεις της μία συνολικότερη αλλαγή της καθημερινότητας, πέρα από χωρική.

«Αλλάξαμε κι εμείς σπίτι μετά και ήρθαμε εδώ στον Κουμπέ. […] Γιατί είχαμε και θέμα υγείας με τα παιδιά, ειδικά ο Αιμίλιος εκεί στην παλιά πόλη υπήρχε αλλεργία και είχε πάρει και μάσκα και τέτοιες… Είχαν τα σπίτια όλο υγρασία, όλο υγρασία είχαμε… και δεν είχαμε τίποτα. Αλλά εδώ πέρα ήταν πιο ανοιχτάδα, δεν είχε ένα μπαλκόνι κοντά στην θάλασσα…[…] Ξεκίνησε η ζωή μετά πιο ήρεμα με χαρτιά είμαστε νόμιμα εδώ στην Ελλάδα, δουλεύαμε πάρα πολύ, πάρα πολύ…»

Ορισμένοι στην πορεία της ζωής τους στο Ρέθυμνο καταφέρνουν να **αγοράσουν το δικό τους σπίτι**, δημιουργώντας νέες χωρικές συνδέσεις, υπογραμμίζοντας την παρουσία τους στο χώρο ως άτομα που ήρθαν για να μείνουν.[164] Η ευκαιρία να αποκτήσουν ένα σπίτι δικό τους, και όχι ενοικιασμένο, τους οδηγεί πολλές φορές σε διαφορετικές περιοχές της πόλης. Η δυνατότητα αυτή δημιουργεί νέους δεσμούς με έναν τόπο, καθώς κανείς νιώθει ότι υπάρχει κάποιο υλικό στοιχείο που τον συνδέει με αυτόν και ότι ανήκει πλέον «επίσημα» εκεί, καθιστώντας και την παραμονή τους μονιμότερη. Η αγορά ενός σπιτιού, αρκετές φορές είναι ταυτόχρονη με την πώληση κάποιου άλλου στην προηγούμενη πατρίδα από όπου προήλθαν, υπογραμμίζοντας την δημιουργία νέων ριζών και ταύτισης των υποκειμένων με έναν νέο τόπο, ενώ ταυτόχρονα, μπορεί να μεταφραστεί ως μία μετακίνηση του κέντρου βάρους τους.

«Καλές εποχές τότε. […] Ήμασταν πάρα πολύ καλά, αγοράσαμε και το σπίτι εδώ πέρα.» [Αλεξάντρα, 57]

«Αλλά εγώ τώρα είμαι ευχαριστημένος με την ζωή στο Ρέθυμνο. Και με τα παιδιά που πήραν καλό δρόμο και εμείς δόξα το θεό έχουμε δουλέψει, αγοράσαμε ένα σπίτι στην Αλβανία, θα το πουλήσουμε, θα αγοράσουμε ένα εδώ… Κάναμε κάτι στη ζωή, είμαστε 55. Εγώ είμαι ευχαριστημένος.» [Νίκος, 55]

«[…] Και ήτανε πολύ ωραίο μα ήτανε νοικιασμένο. Και μετά μετακομίζουμε στον Κουρνά. Ψάχνουμε για σπίτι και βρήκαμε ένα, ένα διαμέρισμα στον Κουρνά. […] Είμαστε εκεί 2,5 χρόνια και μετά βρήκαμε σπίτι που δεν ήτανε νοικιασμένο, το πήραμε, το αγοράσαμε και μετά 6 μήνες κάναμε δουλειές μέσα. Όλο, ήτανε πολλή δουλειά. Και τώρα μένουμε εκεί.»
[Chris, 67]

---

[163] Halbwachs Maurice [2013], *Η συλλογική μνήμη*, μτφ. Τ. Πλύτα, εκδ Παπαζήσης, Αθήνα, σελ.156

[164] Βαΐου Ντίνα [2021], *Η αθέατη εργασία των γυναικών στη συγκρότηση της πόλης. Όψεις της Αθήνας μετά τη μεταπολίτευση*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα, σελ.166

Στον λόγο του τελευταίου αφηγητή παρατηρούνται έντονες και συχνές αναφορές στα ίδια τα σπίτια**,** από την πρώτη κιόλας απάντηση στις ερωτήσεις μου για την εγκατάστασή τους εδώ. Όταν μιλάει για τα σπίτια όπου έχει ζήσει, είναι πιο άνετος και περιγραφικός, καθιστώντας τα το βασικό μέσο με το οποίο αναπαρίστανται ή συνοδεύονται οι μνήμες του. Διαφορετικές αναφορές για το παρελθόν του, είτε αναμνήσεις της ζωής στην Αγγλία, είτε στην Κρήτη, αλλά και αναφορές για το παρόν, σηματοδοτούνται και αφηγούνται μέσα από το εκάστοτε σπίτι που ζούσε. Φαίνεται η κατάσταση, το ιδιοκτησιακό καθεστώς και το είδος της εκάστοτε κατοικίας να κατέχουν σημαντικό ρόλο για εκείνον, καθώς εργαζόμενος ως τεχνητής, η ποιότητα ζωής που προσφέρει μια κατοικία συνδέεται και επηρεάζει άμεσα την καθημερινότητα και τις επιλογές του.

Οι τόποι κατοίκησης δεν αναπαριστούν μόνο τη μνήμη των μεταναστών, αλλά και την **λήθη** για τον αρχικό τόπο καταγωγής. Για αρκετούς, όπως οι ακόλουθοι, με τη μετακίνησή τους στην Ελλάδα το πατρικό σπίτι άρχισε να παλιώνει και να μην συντηρείται και συνεπώς να χάνει την αξία του, αλλά και η επιθυμία των ατόμων να επιστρέψουν σε αυτό.

«Και αγοράσαμε το σπίτι στο Περμέτι και το αφήσαμε που ήρθαμε εδώ πέρα, το αφήσαμε 3 χρόνια, ε […] είχαν χαλάσει όλα, ήταν στην πολυκατοικία στον δεύτερο όροφο, επειδή ήταν κλειστό, λόγω της υγρασίας… τελείωσαν όλα, ό,τι είχαμε αγοράσει και είχαμε φτιάξει με τον Γιάννης μαζί και… Μετά πηγαίναμε κάθε δύο χρόνια πηγαίναμε στην Αλβανία... δεν πηγαίναμε συχνά[…] δεν με γνώριζε κανένας, είχανε φύγει όλοι από την πολυκατοικία μου, τρέχανε στα Τίρανα, γιατί εκεί υπήρχαν δουλειές κατάλαβες γι' αυτό αφήσανε…και ήρθανε από το χωριό μετά, αγοράσαν τα σπίτια… Και λέω εγώ τι το θέλω αυτό το σπίτι και το πούλησα και αυτό.» [Αλεξάντρα, 57]

Παράλληλα το ίδιο συμβαίνει με τους δεσμούς με τον τόπο, τους ανθρώπους και με τις αναμνήσεις που συμπεριλαμβάνουν και αναπαριστούν, στοιχεία τα οποία άρχισαν να ξεθωριάζουν, μέχρις ότου σήμερα να φαίνεται να μην υπάρχει τίποτα που να τους συνδέει με αυτά˙ ούτε υλικό ούτε άυλο. Ένα εγκαταλελειμμένο σπίτι ενσωματώνει τη λήθη και για κάποιους δημιουργεί την ανάγκη για πλήρη αποκοπή από αυτό και το παρελθόν, ενώ για κάποιους άλλους την ανάγκη σαν στόχος ή σαν όνειρο να επιστρέψουν μελλοντικά και να το επισκευάσουν, ανακατασκευάζοντας έτσι την παρελθοντική ζωή τους.

- Σκεφτόμαστε να αγοράσουμε ένα σπίτι στην Αθήνα και μετά βλέπουμε.

- Το σπίτι στην Αλβανία να το φτιάξετε;

- Στο χωριό ναι θέλουμε να το φτιάξουμε. Και όταν θα βγω στην σύνταξη μπορώ να πάω να το φτιάξω. Εκεί με πονάει αλήθεια. [Νίκος, 55]

Μία ακόμη έκφανση της δημιουργίας δεσμών με τον νέο τόπο, εμφανίζεται στον υπερθετικό βαθμό της στις αναφορές της ακόλουθης αφηγήτριας, όπου η απομάκρυνση από το παρελθόν και η σύνδεση με το *εδώ* και μελλοντικά, μεταφράζεται σε αναφορές για τον ύστατο τόπο κατοικίας της. Ο ξαφνικός θάνατος του άντρα της, την οδήγησε να σκεφτεί όχι μόνο τον τόπο που θέλει να ζήσει στο άμεσο μέλλον, αλλά και το που θα ήθελε να αγοράσει τον τάφο της, αναδεικνύοντας άμεσα πτυχές όχι μόνο πραγματικής σύνδεσης με έναν τόπο, αλλά και ιδεατής.

«Έχουμε αγοράσει και εκεί ένα σπίτι, αυτό το έχω εγώ τώρα. Το είχα με το Γιάννη, τώρα το έχω εγώ, Αν... Αν... Αλλά δεν πρόκειται… Εγώ προσωπικά, που μου έτυχε αυτό με το Γιάννη, τον κρατούσα [κρατάω] εδώ το Γιάννη και σκέφτομαι να τον αγοράσω τον τάφο του, να με πάνε και εμένα εκεί πέρα... Τέλειωσε. Η Αλβανία για εμάς τέλειωσε. Ειδικά για εμένα.» [Αλεξάντρα, 57]

Με το δομημένο περιβάλλον και την κατοικία, συνδέονται και τα **υλικά αντικείμενα** που ενυπάρχουν σε αυτόν, μεταφέροντας είτε άμεσα μνήμες, όταν αυτά προέρχονται από την προηγούμενη πατρίδα, είτε έμμεσα, αποτελώντας στοιχεία του εδώ τόπου που συνδέουν με χώρους και στιγμές του παρελθόντος. «Ο υλικός πολιτισμός μεταφέρει τις αξίες μιας κοινωνίας στο πεδίο της συγκεκριμένης υλικής εμπειρίας. […] Τα αντικείμενα γίνονται φορείς κοινωνικών αξιών εξαιτίας του ότι κάποιοι τα παράγουν με έναν ορισμένο τρόπο, κάποιοι τα χειρίζονται, κάποιοι τα κυκλοφορούν, κάποιοι τα προσφέρουν ή τα δέχονται. Η κίνηση των αντικειμένων όσο και η γέννηση, η φθορά, η ενδεχόμενη μετατροπή και η απαξίωσή τους, τους

αποδίδει τη δύναμη όχι μόνο να εκδηλώνουν κάποιες αξίες αλλά και να τις καθιστούν.»[165] Οι πρακτικές της παραγωγής και της διαχείρισης των αντικειμένων ως φορέων κοινωνικών αξιών και ως οδηγών συμπεριφοράς καθιστούν τα υλικά αντικείμενα συνεργούς της συλλογικής μνήμης.[166]

[Εικ.18-23] Αντικείμενα ενθύμησης: φορείς της μητρικής γλώσσας, λαογραφικών και πολιτισμικών στοιχείων και προσωπικών αναμνήσεων

Το υλικό περιβάλλον φέρει τη σφραγίδα των ατόμων που κατοικούν ή κατοικούσαν σε αυτό. **Αντικείμενα ενθύμησης**, όπως φωτογραφίες, αναμνηστικά, προϊόντα και σύμβολα της πατρίδας τους, αλλά και έμμεσοι τρόποι, με καθημερινά «κοινά» αντικείμενα που για το εκάστοτε υποκείμενο όμως, φέρουν συγκεκριμένους συμβολισμούς και αναμνήσεις, εντοπίζονται σε κάθε μία αφήγηση ή στους ίδιους τους χώρους όπου διαδραματίστηκαν αυτές. Για τον Chris η μεταφορά των κατοικίδιων του μαζί του στο ταξίδι για την Ελλάδα, αποτελεί μία άμεση σύνδεση και χωρική μετακίνηση με την μνήμη της μέχρι τότε καθημερινότητας, των συνηθειών και της ρουτίνας στο νέο άγνωστο τόπο, αλλά και μία υποσυνείδητη απόδειξη της μονιμότητας που εμπεριείχε η μετανάστευσή τους στην Ελλάδα. Για την Λίντα, η βιβλιοθήκη του σαλονιού της είναι γεμάτη με βιβλία γραμμένα από τον πατέρα της στην μητρική της γλώσσα, τα οποία θέλησε να μου διαβάσει και να μου μεταφράσει μετά την ολοκλήρωση της συνέντευξης μας. Για την Αλεξάντρα τα λουλούδια και η παρουσία τους στον χώρο, σε όποια κατοικία και αν έμενε, για σύντομο ή μακροχρόνιο διάστημα, αποτελούσαν και αποτελούν αντικείμενο σύνδεσης με το σπίτι της στην Αλβανία. Ως αντικείμενα συμβόλιζαν πάντοτε την παλιά ζωή της, τις στιγμές ηρεμίας και κυριότερα όλες τις θετικές αναμνήσεις της ζωής της.

- Εγώ θέλω ηρεμία, θέλω να πάω κάπου να πίνω τον καφέ ήρεμα. Μου αρέσει πιο πολύ στο σπίτι, ο καφές του σπιτιού είναι το καλύτερο μου. Πάντα μου αρέσανε τα λουλούδια, τέτοια και στην πολυκατοικία που έμενα στην παλιά πόλη είχαμε μικρά μπαλκόνια, δηλαδή ήταν το μπεντένι έτσι, και τον έβαλα το Γιάννη να τα δέσει τα λουλούδια να μην πέσει κάτω, γιατί…απαγορευότανε, αλλά εγώ ήθελα τα λουλούδια. Παπαπα [σ.σ. επιφώνημα ευτυχίας] τα λουλούδια… Και καθόμουνα εκεί, έβλεπα λουλούδια και καφέ.

- Και στην Αλβανία όταν ήσασταν είχατε στο σπίτι;

- Πάντα! Και μέσα στο σπίτι. Για να σου δείξω και νύφη που ήμουνα είχαμε φτιάξει κάτι γλαστράκια με σίδερα έτσι και ήτανε όλο αυτό, όλα λουλούδια, γιατί ήτανε πολύ… [Αλεξάντρα, 57]

Συχνά η ίδια η απομάκρυνση επηρεάζει τον τρόπο που βλέπει κανείς ότι εμπεριέχει την αρχική πατρίδα του. Τοπικά προϊόντα, που μεταφέρονται αυτούσια από τον έναν τόπο στον άλλο, αποτελούν αντικείμενα που προτιμούν, με την επιθυμία για διατήρηση του παρελθόντος ζωντανού να οδηγεί στην εξιδανίκευση ακόμη και των ίδιων των αντικειμένων.

- Και φέρνετε πράγματα, κάτι που να σας θυμίζει στους συγγενείς, το χωριό σας; Κάτι στο σπίτι..

- Ουυυ πολλές! Και σήμερα που ήρθενε ο Σπύρος (σ.σ. από την Αλβανία) μου είχε στείλει η μάνα μου [γελάει] μου στέλνει, τα πιο πολλά είναι φαγητά, ε χόρτα, βούτυρο, τα πάντα, ό,τι είναι για να κάνουνε τα στέλνουνε. Και κάθε φορά όταν πάμε κι εμείς, παίρνουμε από εκεί πράγματα γιατί μας αρέσουνε πολύ τα πράγματα που είναι εκεί, ε και παίρνουμε.

[165] Σταυρίδης Σταύρος [2010], *Μετέωροι χώροι της ετερότητας*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα, σελ.116
[166] Ο.π. σελ.117

- Είναι από το χωριό σας τα πράγματα;

- Ναι από το χωριό τα στέλνει η μάνα μου, τα χόρτα, το βούτυρο, τη φέτα, ό,τι μαγειρεύει, πίτες μου τα στέλνει. Και σου φαίνονται σαν να είναι…! Κάθε φορά που πάμε. Και όταν έρχονται, και όταν κάποιος έρθει συγγενείς μας από Αλβανία, θα μας στέλνουνε, και τα πεθερικά μου και η μάνα μου, εντάξει. [Μιράντα, 34]

«I have old photograph albums, only this … But we don't open them.» [Chris, 67]

Ταυτόχρονα με την επιθυμία για ύπαρξη στοιχείων που θυμίζουν το παρελθόν, υπάρχουν και περιπτώσεις που οι αφηγητές υποσυνείδητα επιδιώκουν αποκοπή και απομάκρυνση από αυτό. Προσπαθώντας να απομακρύνουν τα αντικείμενα αυτά από την καθημερινότητά τους, συντελούν στην ακούσια ή εκούσια λήθη όλων όσων αυτά συμβολίζουν. Μία τραυματική ανάμνηση, οι δύσκολες συνθήκες διαβίωσης σε έναν άλλο τόπο ή οι αιτίες που τους οδήγησαν να αφήσουν την προηγούμενη ζωή τους, αποτελούν μόνο ορισμένους από τους λόγους για τους οποίους μπορεί να επιθυμούν την απόσταση από αντικείμενα ενθύμησης.

[3] Συμπερασματικά

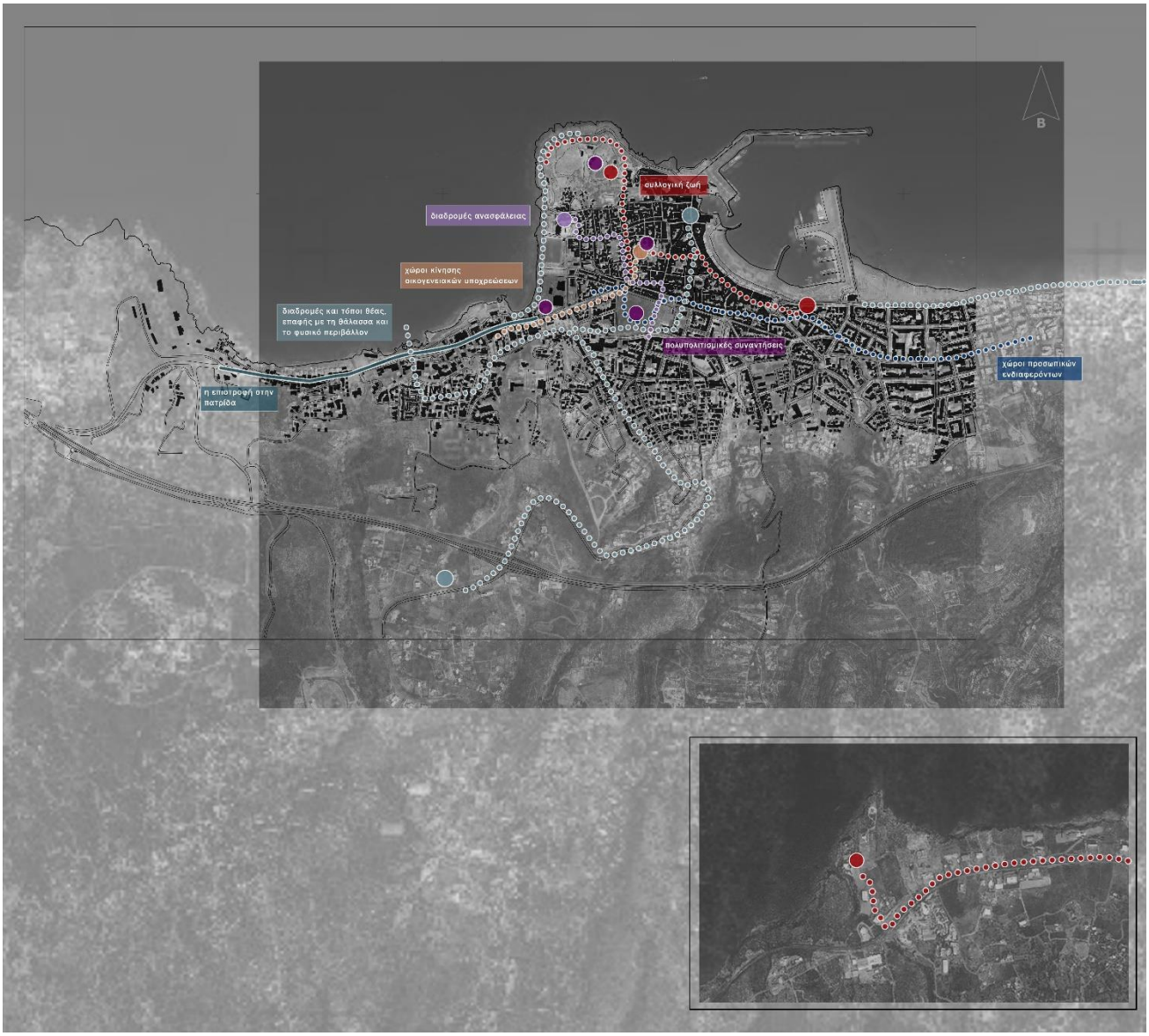

[Εικ.24] Χαρτογράφηση της πόλης του Ρεθύμνου: δίκτυα συναντήσεων και απομακρύνσεων

_ Γεωγραφίες της μνήμης

Στην παρούσα έρευνα έγινε μία προσπάθεια να διαβαστούν και να αναδειχθούν βιωματικές ιστορίες οκτώ διαφορετικών μεταναστών και μεταναστριών, με διαφορετικούς (αλλά και κοινούς) τρόπους βίωσης της πόλης και του χώρου, διαφορετικές παρελθοντικές εμπειρίες και φέρουσες αναμνήσεις. Οι εξιστορήσεις των καθημερινών βιωμάτων παραμένουν μια είσοδος στην ερμηνεία του χώρου, η οποία επιτρέπει την ορατότητα και την αξιολόγηση πλευρών, που συνήθως παραλείπονται ή υποτιμούνται από τις κυρίαρχες αφηγήσεις. Ο **ρόλος της μνήμης**, είναι διακριτός στις εμπειρίες των υποκειμένων αυτών από την στιγμή της φυγής από την αρχική πατρίδα, στην καθημερινότητα και στις κοινωνικές, πολιτισμικές και έμφυλες σχέσεις που δημιουργούνται στην πορεία στον νέο τόπο εγκατάστασης, όσο και στον τρόπο που ορίζουν νοητά και οραματίζονται το μέλλον τους. Η ίδια η διατοπική μνήμη συντελεί στη διαμόρφωση ενός επεξηγηματικού πλαισίου της ζωής των μεταναστών, έναν τρόπο χαρτογράφησης του καινούργιου και αγνώστου μέσα από την αφήγηση για το βιωμένο. Οι **μορφές έκφρασης** και ανασυγκρότησης της διατοπικής μνήμης, διαπιστώνεται ότι δεν δύναται να διαβαστούν ανεξάρτητα η μία από την άλλη, καθώς είναι διαρκώς διαπλεκόμενες μεταξύ τους, υπογραμμίζοντας κοινές αλλά και διαφορετικές εμπειρίες και αναμνήσεις της πόλης. Ταυτόχρονα επιβεβαιώνεται ότι είναι διαρκώς παρούσες στην καθημερινή ζωή και άμεσα συνδεδεμένες με την **έννοια του χώρου** σε κάθε έκφανσή τους.

Οι ετερότητες ταλαντεύονται ανάμεσα σε διαφορετικούς τόπους, που κατοπτρίζουν τις πολλαπλές όψεις της πολιτισμικής και εθνοτικής ταυτότητας τους. Οι τόποι και χρόνοι που έχουν ζήσει σκιαγραφούν δύο διαφορετικές, αλλά εντελώς υποκειμενικές πραγματικότητες, οι οποίες αναπαριστούν πλευρές των βιωματικών τους ιστοριών. Από τη μια την παιδική ηλικία, το οικογενειακό παρελθόν και τα προσωπικά βιώματα μέχρι την στιγμή της απομάκρυνσης από την αρχική πατρίδα και από την άλλη, το παρόν της νέας καθημερινότητας και ζωής των ίδιων των υποκειμένων και της οικογένειάς τους σε μια νέα κοινωνία.[167] Τα σώματα των μεταναστών μέσα από τις αναμνήσεις αυτές, συντελούν σε μία **συνεχή νοητή διαπλοκή των τόπων**, μέσω της μεταφοράς στοιχείων του *εκεί* στο *εδώ*, αλλά και αντίστροφα. Η αναβίωση στιγμών του παρελθόντος σε νέα χωρικά πλαίσια ενός φαινομενικά ξένου τόπου, η ανάμιξη πολιτισμικών, γλωσσικών στοιχείων και στοιχείων νοοτροπίας, οδηγεί στην αμφίδρομη σύνδεση δύο, ή και περισσότερων ορισμένες φορές, πατρίδων. Η επαφή των τόπων διαφαίνεται και στους έμμεσους τρόπους επιρροής των παρελθοντικών βιωμάτων, στον τρόπο που βιώνεται η νέα πατρίδα και που γίνονται αντιληπτές οι εικόνες της πόλης, και στην παρούσα περίπτωση του Ρεθύμνου. Τα αισθήματα της οικειοποίησης, της ασφάλειας και της εγγύτητας των μεταναστευτικών σωμάτων για τον συγκεκριμένο τόπο, καθορίζονται από τις παρελθοντικές εμπειρίες, τις σχέσεις με τον τόπο *εκεί*, τις ταυτότητες και τα έμφυλα πρότυπα που φέρουν, αλλά και εκείνα που διαμορφώνουν ερχόμενοι, όπως και τις νέες μνήμες που συνθέτουν και τη διαρκή αίσθηση της μη μονιμότητας που χαρακτηρίζει το ταξίδι αυτό του εκτοπισμού.

Παράλληλα, οι ετερότητες εδραιώνουν την παρουσία τους και αντιστέκονται μέσα στο νέο ανοίκειο γι' αυτές περιβάλλον, με τη δύναμη των παραδόσεών τους, κατορθώνοντας να διατηρήσουν και να αναμορφώσουν την παλιά τους ταυτότητα σε έναν τόπο που δεν ήταν «φτιαγμένος» για εκείνες. Η μεταφορά και η μεταγραφή παρελθοντικών χαρακτηριστικών, μέσω των καθημερινών πρακτικών και των συλλογικών δράσεων και εκδηλώσεων της μνήμης, λειτουργούν ως μία **ορατή μορφή διεκδίκησης** της παρουσίας των σωμάτων μέσα στην πόλη, και ως υπογράμμιση της διαφορετικότητας και της ταυτότητας που φέρουν και δεν είναι διατεθειμένοι να λησμονήσουν λόγω του ξεριζωμού τους.

Μέσα από τη διαρκή, έμμεση ή άμεση, συναρμογή τόπων και πολιτισμών παράγονται **νέοι τόποι αναμνήσεων**, οι οποίοι λαμβάνουν χώρα στο παρόν και στο *εδώ*, αλλά ρέουν και διαπλέκονται με περισσότερα περιβάλλοντα, χρόνους και υποκείμενα. Τα τελευταία είναι αυτά που με την παρουσία τους δημιουργούν συναντήσεις και αποκλίσεις και αυτές με τη σειρά τους συνθέτουν νέους χώρους. «Η πόλη φτιάχνεται ως ένα δίκτυο χωρικών και χρονικών σχέσεων, δηλαδή κοινωνικών

[167] Πολυκανδριώτη Ουρανία [2002], «Μνήμη και ταυτότητα. Παρατηρήσεις σε ορισμένα κείμενα της ελληνικής διασποράς στη Γαλλία τον 20ο αι.», *Σύγκριση*, Τεύχος 13, σελ.112

σχέσεων που εκδηλώνονται ως καθημερινές και επιτελεστικές πρακτικές, που εγγράφονται στον δομημένο χώρο της πόλης. Ένα αστικό κέντρο, μια πόλη που «κρύβει μέσα της άλλες πόλεις».[168]

Σε μία πόλη μικρής κλίμακας όπως είναι το Ρέθυμνο, ιδιαίτερο χαρακτηριστικό συντελεί η απουσία διακριτών περιοχών ή γειτονιών κατοίκησης και κίνησης των μεταναστών, γεγονός το οποίο οδηγεί στη συνεχή **εγγύτητα των υποκειμένων** και στην άμεση **χωρική συσχέτισή** τους, εκούσια είτε ακούσια. Στο συγκεκριμένο περιβάλλον η έννοια του τοπικού, των πολιτισμικών χαρακτηριστικών και της έντονης παράδοσης που κυριαρχούν, έρχονται να συνδεθούν αλλά και να συγκρουστούν με την πολυπολιτισμικότητα και τις διαφορετικές ταυτότητες που φέρουν τα σώματα που μεταναστεύουν εκεί. Με τις πολιτισμικές συναντήσεις στους δημόσιους και κοινόχρηστους χώρους, όχι μόνο τα άτομα, αλλά και η ίδια η πόλη αναδημιουργείται, σχηματίζεται, μεταλλάσσεται και αποκτά πολυδιάστατες ταυτότητες. Ο χώρος μετατρέπεται σε ένα σύμπλεγμα κοινωνικών αλληλοσυσχετίσεων και πρακτικών ετερόκλητων ατόμων, που διαμορφώνεται διαρκώς μέσα από τις διαφορετικές ιστορίες, τις μνήμες και τις εικόνες άλλων τόπων, οι οποίες συνυπάρχουν με αυτές που συναντούν ερχόμενοι εδώ. Ταυτόχρονα, τόποι του *εδώ* λειτουργούν ως πεδία νέων αναμνήσεων για τους ίδιους τους μετανάστες, αρκετές φορές πλήρως διαφοροποιημένων από αυτών του παρελθόντος. Νέες καθημερινές συνθήκες και πρακτικές, όπως για παράδειγμα η δημιουργία οικογένειας και οι υποχρεώσεις που αυτή φέρει ή οι έμφυλοι ρόλοι που εμφανίζονται σε απόκλιση από αυτούς του παρελθόντος λόγω των νέων αναγκών, αποτελούν την αφετηρία ενός **νέου δικτύου χώρων αναμνήσεων** και συνδέσεων με διαφορετικά σημεία της πόλης, προσφέροντας εμπειρίες πλήρως διαφοροποιημένες από ό,τι γνώριζαν τα υποκείμενα έως τότε.

Ο τόπος δημιουργεί συναντήσεις και μέσω αυτών αναδεικνύονται τοπία νέων αναμνήσεων, αλλά παράλληλα λειτουργεί ως παράγοντας δημιουργίας οριοθετήσεων και διαχωρισμού, διαπερνώντας την κοινωνική εγγύτητα και την επαφή. Στην παρούσα έρευνα εντοπίζονται ετερόκλιτες διαστάσεις για τον χώρο, καθώς τα υποκείμενα που συμμετείχαν φανερώνουν οπτικές της καθημερινότητας πέρα από τα όρια του αστικού ιστού της πόλης. Η επιλογή ενός μικρού επαρχιακού χωριού ή του κέντρου της πόλης του Ρεθύμνου για διαμονή ή εργασία, διαμορφώνει και διαμορφώνεται από τις ανάγκες και τις ευκαιρίες του κάθε ατόμου, αλλά και την ίδια τη σχέση με τον χώρο. Στις περιπτώσεις της κατοίκησης στα χωριά του Ρεθύμνου, το στοιχείο της **απομόνωσης** προκύπτει από χωρικές παραμέτρους και μέσω αυτών επηρεάζει διαφορετικά τα διάφορα φύλα, ενώ στη συνέχεια μεταφέρεται και μεταφράζεται σε **κοινωνική απόσταση** των σωμάτων στο επίπεδο της καθημερινότητας. Ταυτόχρονα φαίνεται υποσυνείδητα να προέρχεται από βιώματα του παρελθόντος που επανέρχονται στη μνήμη μέσω της διαδικασίας της αφήγησης.

Η χωρική και χρονική απόσταση που προκύπτει σε καταστάσεις εκτοπισμού εντοπίζεται και όσον αφορά την προηγούμενη πατρίδα. Η συνθήκη αυτή σε συνδυασμό με την ανάγκη για προσαρμογή στο νέο περιβάλλον, οδηγεί στην **λήθη** αρκετών στοιχείων του παρελθόντος. Η ίδια η αφηγηματική διαδικασία αναδεικνύει την προσπάθεια αυτή για λήθη και τις διάφορες στρατηγικές υπεκφυγής, αλλά και στην ωραιοποίηση στιγμών του παρόντος, όπως παρατηρείται ιδιαιτέρα στις πρώτες μνήμες για τον νέο τόπο. Τα στοιχεία αυτά εντοπίζονται όταν πρόκειται για σημεία του παρελθόντος, τόσο του του *εκεί* όσο και του *εδώ*, που θεωρούνται τραυματικά, ντροπιαστικά ή θεωρείται από τους ίδιους τους αφηγητές ότι έχουν πράξει λανθασμένα˙ στοιχεία που περιλαμβάνουν τον πόνο, τον φόβο και την έλλειψη ελπίδας και συνδέονται πάντοτε με τα χωρικά πλαίσια που τα περιβάλλουν. Η σύνδεση των ετεροτήτων με τα προαναφερθέντα συναισθήματα, που οδηγεί σε καταστάσεις ηθελημένης ή ακούσιας λήθης, εσωκλείει την **αποδοχή** μίας κοινωνικής συνθήκης επιβεβλημένης από τους άλλους, η οποία χαρακτηρίζει και ορίζει μία συγκεκριμένη ταυτότητα για τους ίδιους.

[168] Οικονόμου Ανδρομάχη [2016], «Πολλαπλές όψεις της μνήμης, Ανασυγκροτώντας τη σύγχρονη εικόνα και ταυτότητα της πόλης των Θηβών μέσα από τον προφορικό αφηγηματικό λόγο», στο Μπούσχοτεν Ρίκι, Β. κ.ά (επιμ.), *Η μνήμη αφηγείται την πόλη. Προφορική ιστορία και μνήμη του αστικού χώρου*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, σελ.310

_ Σώματα στο μεταίχμιο

> *«Και 'μείς όταν πάμε τώρα στην Αλβανία μας θεωρούν ξένους. Ήρθαν οι Έλληνες λένε. Ξένοι εδώ, ξένοι και εκεί.»*
>
> [Λίντα, 52]

Σε συνθήκες μετακίνησης μεταξύ δύο τόπων, η **διατοπική μνήμη** δεν εμπεριέχει απλώς τις σχέσεις σύνδεσης, αλλά αντίθετα επεξεργάζεται εκείνες που αναδύονται εξαιτίας της ασυνέχειας ανάμεσα στο παρελθόν και το παρόν. Η απομάκρυνση από τις ρίζες, χωρικά και χρονικά, συνεπάγεται συνεπώς με την αναδιαμόρφωση και επανεκτίμηση των σχέσεων που συνδέουν με την ιστορία, την προηγούμενη ζωή και το πολιτισμικό περιβάλλον, και καταλήγει στη δημιουργία μιας νέας σχέσης, μέσω της ανάμνησης και των στοιχείων που τη μεταφέρουν, με τη μακρινή πατρίδα και με όλα όσα την ορίζουν. Στο παρόν άλλωστε πραγματοποιούνται σχέσεις επικαιροποίησης του παρελθόντος, στις οποίες αυτό επανανοηματοδοτείται, ως μη ολοκληρωτικά συντελεσμένο, αλλά ανοικτό. Οι αναμνήσεις των μεταναστών εμπεριέχουν τόσο τις κοινωνικές αναπαραστάσεις και αντιλήψεις του παρελθόντος, όσο και τις ανάγκες που γεννιούνται κατά τη μετάβαση στη νέα πατρίδα, την καινούρια καθημερινότητα που συντίθεται σε έναν άγνωστο αρχικά τόπο, αλλά και τις μνήμες που υφαίνονται μέσα από τις τελέσεις της στο παρόν. Οι ετερότητες διατηρούν και ταυτόχρονα ανακατασκευάζουν την παρελθοντική τους μνήμη σε έναν ξένο τόπο και μέσω αυτής ανασυγκροτούν τις ταυτότητες τους, που βρίσκονται πάντα **μετέωρες** ανάμεσα σε διαφορετικούς κόσμους.[169] Η μνήμη των μεταναστών, συνεπώς, είναι μια μνήμη στο μεταίχμιο, μεταξύ *τότε* και *τώρα* που κρίνεται και αναθεωρείται συνεχώς.[170] Οι **ταυτότητες** τους καθοριζόμενες από τις φέρουσες και καινούριες αναμνήσεις, εμπεριέχουν στοιχεία πολιτισμικά και κοινωνικά, που έχουν δημιουργηθεί μέσα από τις διατοπικές μετακινήσεις, τις συναντήσεις, τους χώρους, και τους επιβαλλόμενους από το περιβάλλον ρόλους. Τα επιμέρους χαρακτηριστικά μεταλλάσσονται και εξελίσσονται διαχρονικά, μέσα από την αλληλεπίδραση και τη συμβίωση, όπως παράλληλα μεταλλάσσεται και ο χώρος όπου δρουν και τον βιώνουν καθημερινά.

Η έννοια της ταυτότητας, ειδικότερα για τα υποκείμενα αυτά, δεν μπορεί να θεωρηθεί έννοια σταθερή, μη μεταβλητή ή ορατά διαφοροποιημένη. «Η ζωή τους πλάθεται από ασυνέχειες χρονικές και ασυνέχειες χωρικές. Βρίσκονται *αλλού* και *εδώ* ταυτόχρονα. Και στο *εδώ* ιδρύουν το δικό τους *αλλού*, όχι ως θύλακο ετερότητας αλλά ως χώρο μετέωρο, χώρο ενδιάμεσο και επισφαλή ίσως, αλλά και χώρο νέο, επινοημένο από τις ανάγκες και τα όνειρά τους».[171] Όπως αναφέρει και η Ό. Λαφαζάνη, οι μετανάστες και οι μετανάστριες κατοικούν στο σύνορο σε ένα συνεχές «τώρα», μεταξύ *εδώ* και *εκεί*, μεταξύ προσμονής και αναμονής, αβεβαιότητας και ανυπομονησίας, νομιμότητας και παρανομίας, σε μια **συνθήκη «μόνιμης προσωρινότητας»**.[172]

Τα ίδια τα άτομα βρίσκονται διαρκώς ανάμεσα σε διαφορετικούς τόπους, με την ταυτότητά τους να διαμορφώνεται από τα στοιχεία του καθενός από αυτούς, αλλά ταυτόχρονα ενεργοποιώντας και μεταμορφώνοντας τον χώρο μέσα από τη διατοπικότητα που τα ίδια φέρουν. Οι ρευστές ταυτότητες των μεταναστών σχηματίζουν με τη σειρά τους **νοητούς χώρους** που βρίσκονται ανάμεσα στους δύο χρόνους και στους δύο τόπους και που καθορίζουν τη σχέση των ατόμων αυτών με την πόλη όπου κατοικούν. Ο χώρος εμπεριέχει την ιστορία, νοήματα, σχέσεις και όρια, που συχνά θεωρούνται δεδομένα, «φυσικά» και αδιαμφισβήτητα, είναι όμως παράλληλα ανοικτός και συν-διαμορφώνεται μέσα από πλέγματα κοινωνικών σχέσεων και πρακτικών.[173] Όπως αναφέρει η D. Massey «ο χώρος δεν είναι ούτε ένα δοχείο για ταυτότητες που είναι πάντοτε και ήδη συγκροτημένες, ούτε το ολοκληρωμένο πέρας μιας ολότητας», αλλά παράγεται μέσα από πρακτικές που διαμορφώνουν σχέσεις και συνεπώς εννοείται «ως η σφαίρα των σχέσεων, της συγχρονικής πολλαπλότητας και ως πάντοτε **υπό κατασκευή**».[174]

---

[169] Collard Anna [1993], «Διερευνώντας την 'κοινωνική μνήμη' στον ελλαδικό χώρο», στο Παπαταξιάρχης Ευθύμιος, Παραδέλλης Θεόδωρος (επιμ.), *Ανθρωπολογία και παρελθόν. Συμβολές στην κοινωνική ιστορία της νεότερης Ελλάδας,* Αλεξάνδρεια, Αθήνα, σ.357-390

[170] Σταυρίδης Σταύρος [2010], *Μετέωροι χώροι της ετερότητας*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα, σελ.106

[171] Ό.π. σελ.107

[172] Λαφαζάνη Όλγα [2023], «Κατοικώντας (σ)το όριο», στο Καλαντίδης Άρης, Μαντουβάλου Μαρία, Μίχα Ειρήνη, Στρατηγάκη Μαρία (επιμ.), *Έμφυλες προσεγγίσεις στη μελέτη της πόλης,* εκδόσεις Νήσος, Αθήνα, σελ.279

[173] Μίχα Ειρήνη [2018], «Συνομιλώντας για την πόλη με τα παιδιά», πρακτικά διεπιστημονικού συνεδρίου *Χώροι για το παιδί ή χώροι του παιδιού; Όταν η συνθήκη αγωγής και εκπαίδευσης τέμνεται με την καθημερινότητα της πόλης*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τόμος 1, σελ. 612

[174] Massey Doreen, [2009], *Για το Χώρο*, μτφρ. Μπιμπλή Ι., εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, σελ.32

Με αντίστοιχο τρόπο η έννοια του τόπου και του *ανήκειν* γίνεται πιο σύνθετη για τα ίδια τα μεταναστευτικά σώματα. Η ανάγκη για διατήρηση των υλικών και άυλων δεσμών με το παρελθόν, συνυπάρχει παράλληλα με την προσαρμογή που προκύπτει ανεπίγνωστα. Οι μεταναστευτικές κοινότητες ως επί το πλείστων προσπαθούν να βρουν κοινούς τόπους και σημεία αναφοράς στη νέα χώρα υποδοχής (όπως οι οργανωμένες συλλογικότητες, οι χώροι άτυπων συναθροίσεων, καθώς και σημεία έμμεσης σύνδεσης με το παρελθόν), τα οποία είναι καθοριστικής σημασίας για τους όρους της ένταξής σε αυτήν. Ο αφηγηματικός λόγος των ίδιων των μεταναστών στην παρούσα έρευνα υπογραμμίζει το στοιχείο αυτό, με την προσπάθεια για **σύζευξη των διαφορετικών τόπων** να είναι φανερή στις έμμεσες ή άμεσες συγκρίσεις χωρικών και κοινωνικών στοιχείων και στην υπογράμμιση των χωρικών στοιχείων σύγκλισής τους. Ταυτόχρονα, προκύπτει η ανάγκη των ατόμων να δημιουργήσουν μία **σταθερή σχέση με τον καινούριο τόπο**, να ανήκουν κάπου, να ορίσουν από την αρχή την καθημερινότητα που επιθυμούν και να επαναπροσδιορίσουν την ταυτότητα και τα χαρακτηριστικά τους. Η δημιουργία οικογένειας, η ζωή και οι σπουδές των παιδιών τους, η αγορά κατοικίας ή η εύρεση μόνιμης εργασίας, αποτελούν ορισμένες μόνο από τις πρακτικές που λειτουργούν ως εκφάνσεις της επιθυμίας είτε για επαναφορά της μονιμότητας και της σταθερότητας του παρελθόντος, είτε τη διαμόρφωσή τους εκ νέου, εάν δεν τις είχαν ποτέ τους.

> *«Και δεν είναι τώρα που έχω αγοράσει το σπίτι, κατάλαβες, αυτό το δέσιμο ήταν από παλιά. Και όταν πηγαίναμε στην Αλβανία και ερχόμασταν με το ΚΤΕΛ, όταν ήμασταν στο ΚΤΕΛ ένιωθα ότι ήρθαμε στο σπίτι μας, κατάλαβες; Δεν ξέρω πώς γίνεται αυτό. Αυτό δεν μπορώ να σου εξηγήσω πώς, αλλά έχουμε δέσει. Έχουμε δέσει. Αυτό σου λέω, πατρίδα είναι εκεί που ζεις, που στρώνεις, που δουλεύεις, αυτό είναι πατρίδα.»*
>
> [Αλεξάντρα, 57]

Η διατοπική μνήμη νοηματοδοτεί εκ νέου τον όρο ***πατρίδα*** και τη σημασία του, με τις επαφές και τους δεσμούς που δημιουργούνται, τόσο με τα υπόλοιπα υποκείμενα όσο και με τον ίδιο τον χώρο, να διαμορφώνουν την εικόνα της πόλης για τις ετερότητες, μετατρέποντάς την από χώρο σε τόπο. Το αίσθημα της πατρίδας μεταφέρεται από το *εκεί* στο *εδώ*, και νοητά και υποσυνείδητα πάλι στο *εκεί*, αποτελώντας μία έννοια μη στατική και συνεχώς αναδιαμορφωμένη μέσα από τα βιώματα των ετεροτήτων.

> *«Αυτό είναι η ζωή ρε παιδί μου. Η ζωή είναι ο τόπος που μένεις, ο τόπος που έχεις τους φίλους σου, ο τόπος... Δεν είναι η πατρίδα, επειδή είναι η Αλβανία και είναι πατρίδα. Τι πάει να πει πατρίδα για μένα; Δεν υπάρχει πατρίδα. Εγώ δεν νιώθω ότι είμαι Αλβανέζα, γιατί είναι πολλοί που λένε «Ααα [Αλβανέζα]». Εγώ δεν το νιώθω αυτό. Δεν το ένιωθα ποτέ. Γιατί βλέπω πατρίδα είναι εκεί που μεγαλώνεις, εκεί που συνηθίζεις, που μεγαλώνεις τα παιδιά σου, εκεί που κάνεις την οικογένεια, αυτό είναι πατρίδα. Τους φίλους σου, τους φίλους σου...»*
>
> [Αλεξάντρα, 57]

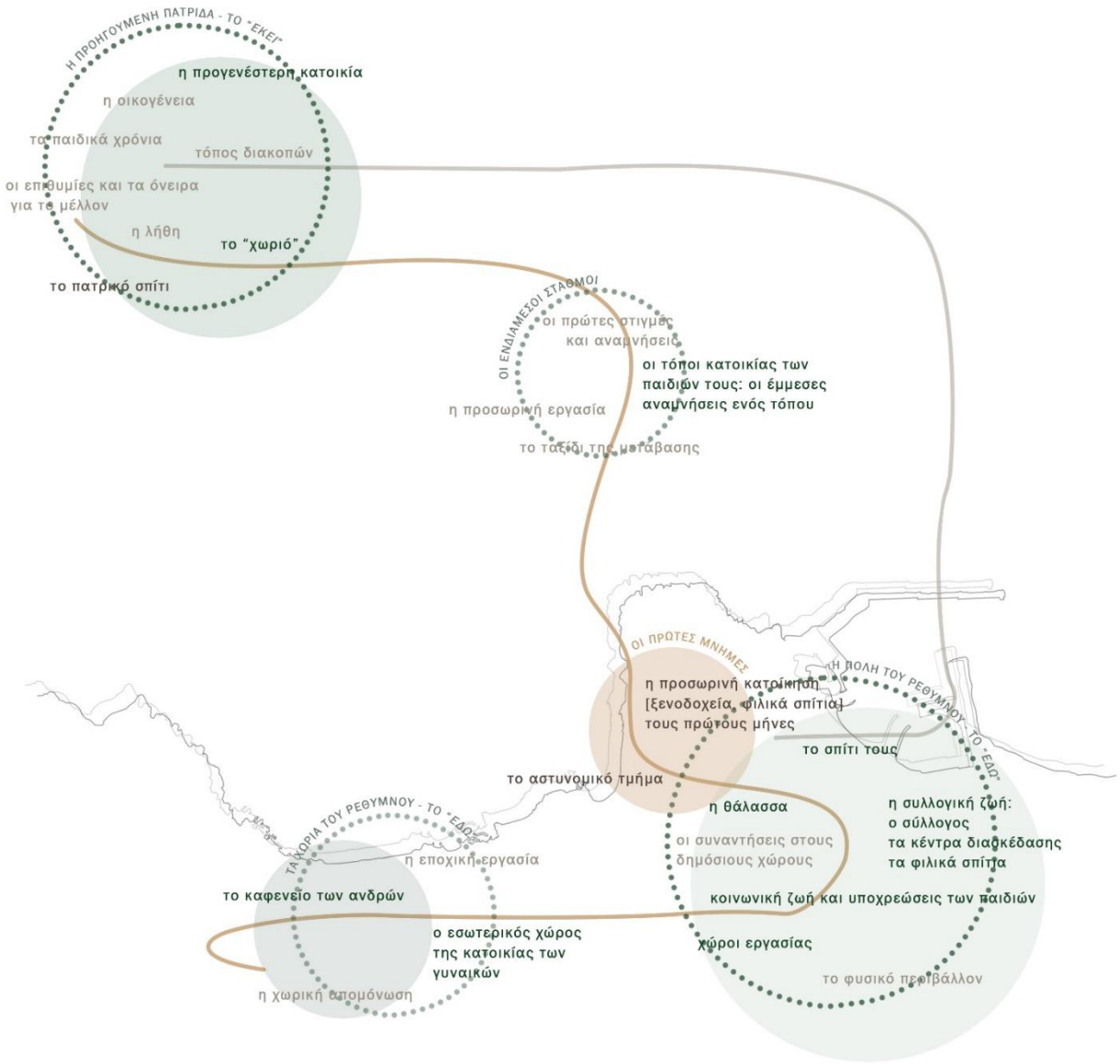

[Εικ.25] Ροές της μνήμης

[4] Βιβλιογραφία – Πηγές εικόνων

_ Βιβλιογραφία

Ahmed Sara [2000], *Strange Encounters: Embodied Others in Postcoloniality*, Routledge

Βαΐου Ντίνα [2021], *Η αθέατη εργασία των γυναικών στη συγκρότηση της πόλης. Όψεις της Αθήνας μετά τη μεταπολίτευση*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα

Candau Joël [1998], *Mémoire et identité*, PUF, Παρίσι

Γερμανός Δημήτρης [1998], *Χώρος και διαδικασίες αγωγής. Η παιδαγωγική ποιότητα του χώρου*, Gutenberg, Αθήνα

Halbwachs Maurice [2013], *Η συλλογική μνήμη*, μτφ. Τ. Πλύτα, εκδ Παπαζήσης, Αθήνα

Halbwachs Maurice [2013], *Τα κοινωνικά πλαίσια της μνήμης*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα

Καλαντίδης Άρης**, Μαντουβάλου** Μαρία**, Μίχα** Ειρήνη**, Στρατηγάκη** Μαρία (επιμ.) [2023], *Έμφυλες προσεγγίσεις στη μελέτη της πόλης*, εκδόσεις Νήσος, Αθήνα

Laurence Langer [1991], *Holocaust Testimonies. The Ruins of Memory,* New Haven and London, Yale University Press

Le Goff Jacques [1998], *Ιστορία και Μνήμη*, μτφρ. Κουμπουρλής Γ., εκδ. Νεφέλη, Αθήνα

Lefebvre Henri [1990], *Everyday life in the modern world*, New Brunswick, NJ, Transaction Publishers

Lefebvre Henri [1991], *Critique of everyday life: Introduction*, Verso, London – New York

Lynch Kevin [1960], *The Image of the City*, the MIT Press, Cambridge, Massachusetts, London

Lynch Kevin [1984], *Good City Form*, the MIT Press, Cambridge, Massachusetts, London

Μάντογλου Άννα [2010], *Κοινωνική μνήμη- Κοινωνική λήθη: έκδηλες και λανθάνουσες μορφές κοινωνικής σκέψης*, εκδ. Πεδίο, Αθήνα

Massey Doreen [2001], *Φιλοσοφία και πολιτικές της χωρικότητας*, μτφρ. Α. Πατσού, Αθήνα, ΕΜΠ – Παπασωτηρίου

Massey Doreen, [2009], *Για το Χώρο*, μτφρ. Μπιμπλή Ι., εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, σελ. 32

Μπούσχοτεν Ρίκι, Β. [1997], *Ανάποδα χρόνια. Συλλογική μνήμη και ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών*, 1900-1950, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα

Μπούσχοτεν Ρίκι, Β**.** κ.ά (επιμ.) [2016], *Η μνήμη αφηγείται την πόλη. Προφορική ιστορία και μνήμη του αστικού χώρου*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα

Massey Doreen [2001], *Φιλοσοφία και πολιτικές της χωρικότητας*, μτφρ. Α. Πατσού, Αθήνα, ΕΜΠ – Παπασωτηρίου

Namer Gerard [2000], *Halbwachs et la memoire sociale*, L'harmattan

Ντοστογιέφσκι Φιόντορ [1864/2006], *Το υπόγειο*, Ειδική έκδοση για την Ελευθεροτυπία

Παπαταξιάρχης Ευθύμιος, **Παραδέλλης** Θεόδωρος (επιμ.) [1993], *Ανθρωπολογία και παρελθόν. Συμβολές στην κοινωνική ιστορία της νεότερης Ελλάδας*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα

Σαλβάνου Αιμιλία (επιμ.) [2016], *Από τα 3 σημεία του ορίζοντα. Ιστορίες ζωής προσφύγων και μεταναστών*, εκδ. Fairead, Αθήνα

Σαλβάνου Αιμιλία [2018], *Η συγκρότηση της προσφυγικής μνήμης. Το παρελθόν ως ιστορία και πρακτική*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα

Soja Edward [2000], *Postmetropolis: Critical Studies of Cities and Regions*, Blackwell, Oxford, σελ. 6-12

Σταυρίδης Σταύρος [2002], *Από την πόλη-οθόνη στην πόλη-σκηνή*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα

Σταυρίδης Σταύρος (επιμ.) [2006], *Μνήμη και εμπειρία του χώρου*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα

Σταυρίδης Σταύρος [2010], *Μετέωροι χώροι της ετερότητας*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα

Thompson Paul [2002], *Φωνές από το παρελθόν. Προφορική Ιστορία*, μτφ. Ρίκι Βαν Μπούσχοτεν, Νίκος Ποταμιάνος, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα

Τσουκαλά Χαρά (επιμ.) [2016], *Μονόλογοι από το Αιγαίο. Το ταξίδι και τα όνειρα ασυνόδευτων ανήλικων προσφύγων*, Πανελλήνιο Δίκτυο για το Θέατρο στην Εκπαίδευση Ύπατη Αρμοστεία του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες, Αθήνα

_ Εργασίες

Κάτου Μαρία [2018], *15+1 γυναίκες αρχιτέκτονες στην Αθήνα. Αναγνώσεις της διαδρομής του βίου,* Διδακτορική διατριβή, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Επιβλέπουσα: Βαΐου Ντίνα, Αθήνα

Κοντογιάννη Χριστίνα-Μαρία, **Μητροκανέλου** Κωνσταντίνα [2013], *Πόλη και ψυχή. Κατασκευάζοντας μνήμες στο χώρο και στο χρόνο*, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Πολυτεχνική σχολή Ξάνθης, Επιβλέποντες: Γ.Πατρίκιος, Κ.Κεβεντζίδης, Σ.Τσάδαρη, Ξάνθη

_ Άρθρα

Βαΐου Ντίνα [2013], «Δια-εθνικές καθημερινότητες στην πόλη: Επανεξετάζοντας έμφυλες σχέσεις και πρακτικές φροντίδας στις γειτονιές της Αθήνας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών,* Τομ. 140, Αθήνα, σελ. 71-86, https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/ekke/article/view/6746 (τελευταία ανάκτηση: 30/06/2023)

Βαΐου Ντίνα [1989], «Ο τόπος δουλείας και το σπίτι: κατά φύλο καταμερισμοί εργασίας στη διαδικασία ανάπτυξης της Αθήνας», *Σύγχρονα θέματα*, 40, σελ.81-90

Bakshi Anita [2014], «Urban Form and Memory Discourses: Spatial Practices in Contested Cities», *Journal of Urban Design*, 19:2, σελ.189-210

Berry John [1997], «Immigration, Acculturation and Adaptation», *Applied Psychology,* Τ. *46*

Dyck Isabel [2005], «Feminist geography, the 'everyday' and the local – global relations: hidden spaces of place-making», *The Canadian Geographer*, 49(3), σ. 233-243

Essed Philomena [2002], «Everyday Racism», Goldberg, D.T. & Solomos J. (επιμ.), *A Companion to Racial and Ethnic Studies*, Blackwell

Falk Pasi [1995], «Written in the flesh», Body and Society 1 (1)

Foucault Michel [1991], «Δύο δοκίμια για το υποκείμενο και την εξουσία», στο *Η μικροφυσική της εξουσίας*, εκδ. Ύψιλον, Αθήνα

Θανοπούλου Μαρία, **Πετρονώτη** Μαρίνα [1987], «Βιογραφική προσέγγιση: μια άλλη πρόταση για την κοινωνιολογική θεώρηση της ανθρώπινης εμπειρίας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ. 64: σ.20-42

Hoffmann-Riem Christa [1980], «Die Sozialforschung einer interpretativen Soziologie. Der Datengewinn», *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, τ.32

Kalandides Ares, **Vaiou** Dina [2012], «"Ethnic" neighbourhoods? Practices of belonging and claims to the city*», European Urban and Regional Studies*, 13(3), σελ.254-266

Kandylis George, **Kavoulakos** Karolos Iosif [2011], «Framing urban inequalities: Racist mobilization against immigrants in Athens», *Greek Review of Social Research, 136*, σελ.157-176

Massey Doreen [1994], «A Global Sense of Place», στο *Space, Place and Gender*, Minneapolis: University of Minnesota Press. Στα ελληνικά στο: *Νέα Οικολογία*, σελ. 56-61, μτφρ. Γ.Παρασκευόπουλος [1995]

Massey Doreen [1993], «Politics and Space/Time», στο Keith, M. και Pile, S. (επιμ.), *Place and the Politics of Identity*, Routledge, Λονδίνο, σελ. 141-61

Nora Pierre [1989], «Between memory and history: Les lieux de mémoire», *Representations* 26, σ. 7-24

Papatzani Eva [2021], «Encountering everyday racist practices: Socio-spatial negotiations of immigrants' settlement in Athens, Greece», *International Journal of Urban and Regional Research*, 45(1), σελ.61-79

Πετρονώτη Μαρίνα [2002], «Κατασκευάζοντας προφορικές ιστορίες. Συνδιαλλαγές, Συγκρούσεις, Ανατροπές», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, Τομ. 107, Αθήνα, σελ. 71-82, https://doi.org/10.12681/grsr.9190 (τελευταία ανάκτηση: 09/02/2022)

Πολυκανδριώτη Ουρανία [2002], «Μνήμη και ταυτότητα. Παρατηρήσεις σε ορισμένα κείμενα της ελληνικής διασποράς στη Γαλλία τον 20ο αι.», *Σύγκριση*, Τεύχος 13, σελ.105-119

Riley Mark, **Harvey** David [2007], «Talking Geography: On Oral History and the Practice of Geography», Social & Curtural Geography, 8/3: 345-351

Simonsen Kirsten [2015], «Encountering racism in the (post-) welfare state: Danish experiences», *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography*, 97(3), σελ.213-222

Σουγιουλτζόγλου Ηράκλειτος [2022], «Χωρο-γραφώντας ταυτότητες: συμβολικές διαστάσεις του χώρου στη συλλογική μνήμη της κοινότητας των Αιγυπτίων», *Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών*, https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/ekke/article/view/29386/22870 (τελευταία ανάκτηση: 05/08/2023)

Vaiou Dina, **Lykogianni** Rouli [2006], «Women, neighborhood and everyday life», *Urban Studies*, 43:4, σελ.731-743

_ Ημερίδες- Συνέδρια

Λυκογιάννη Ρούλη [2007], «Στα γρανάζια της καθημερινότητας», στα πρακτικά της 1ης Πανελλήνιας Συνδιάσκεψης Αιρετών Γυναικών, Θεματικός κύκλος: *Γυναίκες στην Πόλη – Χώρος (και) για τις γυναίκες*, https://www.academia.edu/10624351/%CE%A3%CF%84%CE%B1_%CE%B3%CF%81%CE%B1%CE%BD%CE%AC%CE%B6%CE%B9%CE%B1_%CF%84%CE%B7%CF%82_%CE%BA%CE%B1%CE%B8%CE%B7%CE%BC%CE%B5%CF%81%CE%B9%CE%BD%CF%8C%CF%84%CE%B7%CF%84%CE%B1%CF%82 (τελευταία ανάκτηση: 30/6/2023)

Μίχα Ειρήνη [2018], «Συνομιλώντας για την πόλη με τα παιδιά», πρακτικά διεπιστημονικού συνεδρίου *Χώροι για το παιδί ή χώροι του παιδιού; Όταν η συνθήκη αγωγής και εκπαίδευσης τέμνεται με την καθημερινότητα της πόλης*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τόμος 1, σελ.607-620

_ Πηγές εικόνων

[Εξώφυλλο]: Ιδία επεξεργασία

[Εικόνα 1]: Πανόπουλος, Θεόδωρος, Παπαγγελοπούλου, Μαριάνθη, Τζουνίδου, Ζωή [2017], *Η μνήμη στο χώρο πέρα από τα μνημεία*, εργασία, ΕΜΠ, Αθήνα, σελ. 34

[Εικόνα 2]: Πανόπουλος, Θεόδωρος, Παπαγγελοπούλου, Μαριάνθη, Τζουνίδου, Ζωή [2017], *Η μνήμη στο χώρο πέρα από τα μνημεία*, εργασία, ΕΜΠ, Αθήνα, σελ. 44-45

[Εικόνες 3-16]: Δημοσίευση στη διαδικτυακή σελίδα (Facebook) της Κοινότητας Αλβανών Ρεθύμνου, https://www.facebook.com/AlbRethimno (τελευταία ανάκτηση: 8/11/2023)

[Εικόνα 17]: Πανόπουλος, Θεόδωρος, Παπαγγελοπούλου, Μαριάνθη, Τζουνίδου, Ζωή [2017], *Η μνήμη στο χώρο πέρα από τα μνημεία*, εργασία, ΕΜΠ, Αθήνα, σελ. 24

[Εικόνες 18-23]: Προσωπικό αρχείο, 2022

[Εικόνες 24-25]: Ιδία επεξεργασία